

9876.

T. C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK ORTODOKSLARI

(BAŞLANGIÇTAN MİLLİ MÜCADELE SONUNA KADAR)

(DOKTORA TEZİ)

MUSTAFA EKİNCİKLİ

KAYSERİ
1990

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
KISALTMALAR	iv
ÖNSÖZ	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HIRİSTİYANLAŞAN TÜRK TOPLULUKLARI

A. TÜRKLER ARASINDAKİ HİRİSTİYANLIK FAALİYETLERİ	37
B. HİRİSTİYANLIĞIN ETKİSİNDE KALAN TÜRK TOPLULUKLARI	47
C. BİZANS DEVLETİ'NİN HİRİSTİYAN TÜRKLERİ ANADOLU'YA YERLEŞTİRMESİ	76
D. ANADOLU DIŞINDAKİ HİRİSTİYAN TÜRKLERİN BAKİYELERİ; GAGAVUZLAR..	83

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR ZAMANINDA TÜRK ORTODOKSLARI

A. ORTODOKSLUK VE HİRİSTİYAN TÜRKLERİN ORTODOKSLUĞA KATILMALARI ..	87
1. ORTODOKS KİLİSESİNİN ROMA'DAN AYRILMASI	87
2. HİRİSTİYAN TÜRKLERİN ORTODOKSLUĞU KABUL ETMELERİ	94
B. BİZANS'IN TÜRK ORTODOKSLARINI SELÇUKLULARA KARŞI KULLANMAK İS - TEMESİ	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE ANADOLU'DAKİ TÜRK ORTODOKSLARI

A. MÜSAMAHAKÂR OSMANLI İDARESİ ALTINDA TÜRK ORTODOKSLARI	107
B. GÜNÜMÜZE İNTİKAL EDEN OSMANLILAR DÖNEMİNE AİT KARAMANLICA ESER- LER	149

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE TÜRK ORTODOKSLARI

A. MİLLİ MÜCADELE BAŞLARKEN RUM VE TÜRK ORTODOKSLARININ VAZİYETLE- Rİ	158
1. RUM ORTODOKSLARININ YUNANLILARI DESTEKLEMELERİ	158
2. PAPA EFTİM VE TÜRK ORTODOKSLARININ RUMLARA KARŞI TAVİR ALMA- LARI	177

B. ANADOLU'DAKİ TÜRK ORTODOKSLARININ MİLLİ MÜCADELE İÇİNDEKİ GAY - RETLERİ	182
C. PAPA EFTİM'İN MİLLİ MÜCADELE'DEKİ FAALİYETLERİ VE "TÜRK ORTO- DOKS PATRİKHANESİ" NİN KURULMASI	196
D. TÜRK ORTODOKSLARININ MİLLİ MÜCADELE SONUNDAKİ DURUMLARI	210
SONUÇ	217
BİBLİYOGRAFYA	222
EKLER	232

K I S A L T M A L A R

- ATASE* : Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüdüleri
- İA* : İslâm Ansiklopedisi
- TM* : Türkiyat Mecmuası
- C* : Cilt
- S* : Sayı
- s* : Sayfa
- K* : Klasör No
- D* : Dosya No
- F* : Fihrist No
- a.g.d.n.* : Adı geçen ders notları
- bkz* : Bakınız

Ö N S Ö Z

Türklerin Anadolu'ya girdikleri tarihten Millî Mücadele'nin sonuna kadar, Türkler'in yanında ayrı mahalleler halinde yaşaya gelen Ermeni ve Rum unsurlar, atalarımızın müsamahalı hukuk ve din anlayışlarının neticesi olarak dinî ve millî yapılarını muhafaza etmişlerdir.

Askere alınmayan, yalnızca vergi bakımından farklı muameleye tâbi olan Rumlar ve Ermeniler umûmiyetle ticaret yaparak rahat ve refah içinde yaşamışlardır. Din, soy, kültür ve tarih bakımından Türkler'den farklı oldukları için 900 yıllık beraberlik devresinde Türkler'le karışmamışlar ve müsamahalı bir idare altında millî-dinî bünyelerini muhafaza etmişlerdir.

Tarihlerde de Türkler'in Ermeni ve Rumlar'la karışmalarına dair herhangi bir kayıt yoktur. Nâdiren "ihtida" hadiseleri olsa bile bunlar ferdî misaller olmaktan ileri gitmemiştir. Anadolu'nun eski ahalisinin Türkler'le karışması, yani, yeni bir millet haline gelmesi veya bu eski kavimlerin milliyetlerini değiştirerek toplu halde Türkleşmeleri asla vârid olmamıştır(*).

Bu gerçeği belirttikten sonra ancak, "Türk Ortodoksları bu hususta bir istisna mıdır?", sorusuna cevap bulmaya çalışabiliriz. Bu soruya cevap bulabilmek için meseleyi, Türklerin anayurdu Orta Asya'dan başlayarak incelemenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

(*) Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", Töre, S.40, Eylül 1974, s.28-37.

Türk Ortodoksları konusunda bugüne kadar yapılan çalışmaların yeterli olduğunu söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Yaptığımız çalışmanın da bu konuda kâfi olduğu iddiasında değiliz. Biz ancak meseleyi Türk tarihinin bütünlüğü içerisinde ele alarak bundan sonra yapılacak daha geniş araştırmalara yardımcı olmaya çalıştık.

"Başlangıçtan Millî Mücadele Sonuna Kadar Türk Ortodoksları" konusunu incelerken; bilhassa "Dinler Tarihi ve Türk Kültür Tarihi" hakkında yayınlanmış yerli ve yabancı tetkikler ile müstakil çalışmaların mahsulü olan makaleleri gözden geçirerek bizi ilgilendiren hususları aldık. İlk devirler için arşiv vesikaları veya birinci elden kaynaklara inmemiz mümkün olmadı. Ama mümkün olduğu kadar matbu hale getirilmiş kaynak eserlere öncelik vermeye çalıştık. Son dönemlere yaklaştıkça Karamanlıca yazılmış eserler ile Karamanlıca eserlerden bahseden yabancı tetkikler, Misailidis, Sotiriyuve Papa Eftim gibi Ortodoksların hatırat kitapları faydalandığımız kaynaklar arasında sayılabilir. Arşiv vesikaları, ancak Millî Mücadele döneminde karşımıza çıkmaktadır. Yine Millî Mücadele dönemi için başvurduğumuz önemli kaynaklar arasında günlük veya haftalık olarak yayınlanmış gazeteleri belirtebiliriz.

Türk Ortodoksları'nı giriş ve dört bölümde anlatmaya gayret ettik. Girişte; Türkler'in İslâm dinini kabul etmeden önce, tevhid esasına dayanan "Gök-Tanrı" dinine millet olarak inandıklarını, bunun yanında görülen diğer dinlerin mevzî veya münferid olarak, veyahut da belli dönemlerle sınırlı kaldığını belirttikten sonra kitle halinde İslâmiyet'e geçişten bahsettik.

Birinci bölümde; Türkler'i Hıristiyanlaştırmak için gösterilen gayretleri, bilhassa Orta Asya'dan Karadeniz'in Kuzeyini takip ederek Tuna boyuna inen Türk boylarının Bizans tarafından nasıl kullanılmak istendiğini, bu kitlelerin az da olsa nasıl Hıristiyanlaştırıldıklarını belirtmeye çalıştık. İkinci bölümde; Selçuklular, Üçüncü bölümde de; Osmanlılar zamanında görülen Türk Ortodokslarından bahsettik. Dördüncü bölümde ise; Millî Mücadele'ye destek veren Türk Ortodokslarını anlatmaya çalıştık.

Bu çalışmamızda, çok değerli fikirleri ile bize yol gösteren, teşvik ve yardımlarını esirgemeyen Hocam Prof.Dr.Mustafa Kafalı ile gerek kaynakların temini gerekse bu kaynakların kullanılmasında yardımcı olan Hocam Doç.Dr.Harun Güngör'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, maddî ve manevî desteğini gördüğüm arkadaşlarıma da müteşekkirim.

Mustafa EKİNCİKLİ

Kayseri-1990

G İ R İ Ő

Türk Ortodokslarının Millî Mücadele içindeki rollerini ele alırken dikkatlerimizi ister istemez eski "Türk Dini" tarihi üzerine çevirmemiz gerekmektedir. Çünkü inanç ve din meselesini menşeyinden başlayarak incelemenin, sıhhatli neticeye ulaşabilmek için daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Türklerde inanç ve dinî hayatın Orta Asya'dan itibaren nasıl geliştiğini açıklarsak meselenin bütünü içindeki yerini de ortaya koymuş oluruz. Biz burada Türklerin inançlarına, kabul ettikleri dinlere kısaca temas ederek meselenin önemine karşılık yapılan çalışmaların ne kadar az ve yetersiz olduğuna da işaret etmeye çalışacağız.

Takip edeceğimiz metod; Türk tarihinin devamlılığını, Türk devletlerinin birbirinin yerini alması esasını göz önünde tutarak meseleyi açıklamaktır. Bilindiği gibi Türk Tarihi bir bütündür. Hun-Göktürk-Uygur-Karahanlı-Gazneli-Selçuklu-Osmanlı-Türkiye Cumhuriyeti, Türk tarihinin nirengi noktalarıdır. Bu devletler, "Yüce Türk Devleti" nin birer halka-

sıdır. Bu devletlerden birinin yıkılıp yerine bir yenisinin kurulmasıyla değişen sadece "hanedan" dır. Osmanlılar'ın yıkılmasıyla kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde de değişen sadece rejimdir(1). Tamamında ortak olan; kurucu unsur, aslı unsurun Türk milleti olmasıdır. Türk milleti esası, Misak-ı Millî ile belirtilen sınırlar içinde kurulan yeni devlette de değişmediği için Türkiye Cumhuriyeti, Türk tarihinin bir devamı olarak tezahür etmiştir. Bu bakımdan yeni devletin kuruluş safhalarını incelerken ele alınacak herhangi bir müessesenin kaynakları büyük Türk tarihi içinde aranmalıdır.

Bir devletin; millet, ülke, hakimiyet, siyasî teşkilâtlanma gibi unsurlarla var olabileceğini düşünürsek millet faktörünün önemini hemen anlamamız, milletsiz devlet olamayacağını da kavramamız gerekir.

Kısaca millet kavramını açıklayacak olursak; aynı ülkede yaşayan, aynı ırka mensup olan ve devlet şeklinde birleşerek aynı kanunlara tâbi olarak yaşadığı için müşterek dile, müşterek örf ve âdetlere, müşterek dinî inançlara ve müşterek millî seciyeye sahip olmuş, mütecanis ve mütesanid bir insan kütesidir(2). Şu halde millet:

Binlerce sene içinde, kanın, imanın, duyguların birleşmesi ile yoğurulmuş; müşterek kıymet hükümleri halinde billûrlaşmış, müşterek davranışlar halinde görünmekte olan, haz ve elemi beraber tadan, birbirinden haberi yokken de birbiri gibi olan bir varlıktır(3). Bu varlığın devamı da ancak millî şuurla, milleti ayakta tutan kıymet hükümlerinin muhafazası ile kısacası **milliyetçilikle** mümkündür.

(1) Nihal Atsız, **Türk Tarihinden Meseleler**, İstanbul, 1977, s.11.

(2) Sadri M. Arsal, **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları**, İstanbul, 1979, s.67-68.

(3) Dündar Taşer'in Büyük Türkiye'si, Hasret Yayınevi, s.51.

Görüldüğü gibi milleti meydana getiren unsurlar içinde inancın, din'in önemi büyüktür. Din veya dini tamamlayan unsurlar çok önemlidir. Şüphesiz ki din, yapısı ve dış teşkilâtı itibariyle sosyal bir müessesedir ve toplum gerçeğinden ayrılmayan bir vakiadır. En ilkel kavimlerden, bugünün en yüksek medenî milletlerine kadar, insanlar her devirde unsur ve esasları değişik inançlara bağlanmıştır.

Her medeniyet çağında insanlar tabiat ve beşeriyet üstü harikulâde bir zekâ, irade ve kudret kaynağı halinde ezeli ve zaruri bir mevcudun varlığını sezmiş ve bu varlığı bazen birden çok, bazen de tek olarak tasavvur etmiştir. Görgü ve bilgide ilerleyen toplumlarda bu sezîş gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet, zatı ve sıfatları semavî dinlerce tarif edilen ilâhi varlığa yükselmiştir(4).

İnsanlığın mutluluğu madde-ruh dengesi sayesinde mümkün olmuş; dinsiz bir toplum ve medeniyete de ne rastlanmış ve ne de tasavvur edilebilmiştir. Tarih sosyal ve siyasî nizamın kuruluşunda, ahlâk ve fazilet duygularının yükselişinde, ilim, edebiyat, hukuk, felsefe ve sanatların gelişmesinde, kültür ve medeniyetlerin teşekkülünde, vatan ve milliyet duygularının doğuşu ve ilerlemesinde, istisadî ve ticarî faaliyetlerde ve nihayet günlük hayatın her safhasında din kadar derin tesirleri olan bir kuvvet ve müesseseye şahit olmamıştır(5). Bir milletin hayatında çok önemli bir yere sahip olan DİN'in bizim milletimizin hayatında da oldukça önemli bir yeri vardır(6).

(4) Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul, 1962, s.71.

(5) Osman Turan, *Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet*, İstanbul, 1980, s.9-10.

(6) Mustafa Kafalı, *Eski Türk Dini Hakkında Dersler*, 18 Kasım 1989, Kayseri.

Eski Türk dini hakkında bugüne kadar yapılan araştırmaların, yayınlanan eserlerin az olması bu sahada karşılaşılan en büyük güçlüktür. Türk kültür tarihi üzerinde yapılacak daha geniş, daha kesif araştırmalar bu meselede hissedilen, aynı zamanda Türk tarihinin meydana çıkarılmasında açıkca görülen eksikliği, boşluğu dolduracaktır. Bu sayede, yer-füzünde tarihin en büyük ve en yüce devletini kurmuş bir millete mensup olmanın gururunu yeni yetişen neslimize de aşılacağımız için ayrıca çok büyük bir fayda temin edeceğimiz açıktır(7).

Yakın zamana kadar Eski Türk dini konusunda bir yanlışlığın hüküm sürdüğü görülmüştür. Bu yanlışlık, Eski Türklerin "Millî dinlerinin şamanizm" olduğu(8) şeklindeki kanaatlerdir. Hattâ öyle ki bir tarihçimiz bütün ömrünü bu sahadaki çalışmalarına adanmış, Türklerin şamanistliği(9) üzerine kitaplar yayınlamıştır. Daha sonraları yaptığı araştırmaların, vardığı neticelerin yanlışlığını farkederek Eski Türk Dini'ne sırf itibarî olarak şamanizm denilebileceğini ifade etmiştir(10). Fakat yaptığı yanlışlığı düzeltmeye fırsat bulamadan aramızdan ayrılmıştır. Ancak ölmeden önce "şamanizm" in bir din olmadığını bu değerli ilim adamımızın da kabul ettiğini söyleyebiliriz.

Şamanizm'in bir din olmadığını ifade eden değerli fikir adamlarımızdan Ziya Gökalp ise Eski Türk dinine "Toyonizm"(11) adını vermektedir. Dinî bir mahiyet taşımadığı anlaşılan "şamanizm" in ne olduğunu kısaca açıklamakta yarar vardır kanaatindeyiz:

(7) Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul, 1986, s.75.

(8) Rıza Nur, *Türk Tarihi*, C.1, İstanbul, 1978, s.69.

(9) Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1972, s.1.

(10) Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul, 1976, s.2.

(11) Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz: İ.Aka ve KY.Kopraman, İstanbul, 1976, s.40.

Şamanizm: Eski Türk inancının şamanlığa bağlanması, 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Altaylılar ve Yakutlar arasında yapılan araştırmalar sonucunda düşünölmeye bağlanmıştır. Özellikle W.Radloff, W. Serashevsky, V.Verbitski, A.Anohin vb.gibi Rus araştırmacıların yaptıkları tesbitler sonucunda şamanizm, Eski Türk dini olarak kabul edile gelmiştir(12).

Fakat Orta-Asya dinî gelenekleri, başta Budizm olmak üzere Hind, İran, Yunan, Yahudi efsaneleri ile, belki eski Türk telâkkilerinden bazı kırıntıların da katıldığı, Moğol devrinde vücut bulan birtakım hikâyelerin birbiri içine girmesinden teşekkül ettiği için bunlar içinden asıl şamanî düşünceyi bulup çıkarmak hemen hemen imkânsız görünmektedir (13).

Şamanlığın ve "şaman" ın daha çok Moğol kavimlerinde görüldüğü; sihir, büyü yapan, gaipten haber veren kişilere "şaman" adı verildiği araştırmalar sonucu ortaya çıkmaktadır(14).

Şamanlık üzerinde en geniş araştırmayı yapmış olan M.Eliade(15); şamanlığı, kısaca "vecd ve istiğrak (extase) tekniğı" diye tarif eder. Eliade'ye göre, şaman, herşeyden önce, kendi özel usulleri sayesinde ulaştığı "extase" hâli içinde ruhunun göklere yükselmek, yeraltına inmek ve oralarda dolaşmak üzere bedeninden ayrıldığını hisseden bir aşkın (transe) ustasıdır. Bu esnada bir alet durumuna düşmekten uzak, tersine olarak, kendisi ruhları hükmi altına alarak, ölülerle, tabiat ruh-

(12) İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, s.22.

(13) İbrahim Kafesoğlu, *"Türkler"*, İA, XII/2, s.241.

(14) KAFALI, 1.

(15) Mircea Eliade, *Le chamahisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris, 1951.

ları (cinler, periler) ile ve şeytanlarla bağlantı kurmağa muvaffak olur. Ateş üzerinde hâkimiyet kurması, hastalanan (ruhu çalınan) kimselere şifa vermesi, ölümlerin arzularını yerine getirerek zararlarını önlemesi, dertli insanların şikayet ve dileklerini arz etmek üzere, gökteki ve yerdeki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilmesi böylece mümkün olmaktadır. Bu özellikleriyle topluluk üzerinde korku ve saygı uyandıran ve "dinî" otorite kuran şaman, vasfını ve kaderini bildiği insan ruhunun mütehassısı olarak topluluk mâneviyatının düzenleyicisi durumundadır. Fakat fonksiyonu, umumî sihrî-dinî inançlardaki temsilcilerin ölçüsünde şümüllü değildir. Ruhun vasıtasız olarak müdahale etmediği, hastalık veya ölüm bahis konusu olmadığı, yahut bir kurban sunma töreninde herhangi bir "extase" tekniğinin (göğe veya yeraltına seyahat) yer almadığı halde şaman için yapılacak iş yoktur. Hayat "şaman" ın müdahalesi olmaksızın devam eder(16).

Şamanlıkta ruhun uçuşu ile "extase", bir arada ve aynı zamanda vâki olan bir faaliyet belirtisidir. Şaman, evlerin etrafından ayrılmadıkları, öfkeli anlarında, hayattaki akrabalarına zarar verebileceği sanılan ölümlerin ruhlarını uzaklaştırır, bazılarını yeraltı katlarına kadar kovalar, kurbanları yüksek tanrılara sunmak üzere kat kat göklere çıkar. Gerek semada Bay Ülgen, gerek karanlıklar dünyasında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları götürür ve onlarla konuşur. Hastanın bedeninden çıkıp gitmiş olan ruhunu arar, bulur, getirir, yerine koyar (hastalığı iyi eder). Böylece, insanların ruhları ile de sıkı temas halindedir. Şaman törenleri de, bu suretle, tanrılarla kendisi arasında bağlantı kurmağa kabiliyetli şamanın vecdî hareketlerinden ibarettir. Şamanlar,

(16) KAFESOĞLU, Türk Dini, 24-25.

bunun için, her parçası üzerine takılan her madde veya yapılan her tasvir veya şekil ayrı bir mâna ifade eden veya ayrı bir varlığın sembolü olan garip elbiseler, külahlar giyerler, maske takarlar, yine türlü maddeler takılı ve tasvirlerle özel surette hazırlanmış davullarını veya deflerini çalarlar. Bu esnada zıplamak, sıçramak, sesler çıkarmak, yerlerde sürünmek maksada ulaşmak için yapılan hareketlerdir(17).

Görülüyor ki, şamanlık; dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir. Yalnız Eski ve Orta çağlarda çok yaygın bulunan mâlum sihirden farkı, bunun ferdî ve şahsî olmasına karşılık, şamanlığın orta ve kuzey Asya topluluklarında ve dünyanın birçok yerlerinde az veya çok kalabalık "cemaat" lere sahip olmasıdır. Gerçekten, belirtelim ki, burada kısaca tanıtmaya çalıştığımız özellikleri ile şamanlık, zannedildiği gibi, yalnız Asyalı Türk topluluklarına mahsus değildir. Başta M.Eliade olmak üzere, birçok araştırmacıların tesbit ettiklerine göre, hiç olmazsa bu tesbitlerin yapıldığı son yarım yüzyıl içinde Tunguzlarda, Moğollarda, Mançularda, Laponlarda, Eskimolarda, Vogul, Ostiyak ve Samo-yetlerde, Kafkaslarda, Hindistan'da, Çin'de, Endonezya'da, Malezya'da, Polinezya'da, Avusturalya'da, Büyük Okyanus'un öteki adalarında, Alaskada, Groenland ve İzlanda'da, Kuzey Amerika'da, Güyan'da, Amazon bölgesinde ve Afrika'nın birçok yerlerinde hayvan cinslerinin değişmesi ruh, cin, peri telâkkileri, törenlerin icrası bakımlarından ufak tefek ayrılıklar yanında temel prensipler değişmemek şartıyla "şamanlık" yaşamıştır(18).

(17) Sâdettin Buluç, "Şaman", İA, XI, s.310-335.

(18) KAFESOĞLU, Türk Dini, 33-34.

Dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan şamanizmin Eski Türk inanç sistemi ile bir ilgisi yoktur. Bu ilginin var olabileceği intibainı uyandıran, Türkçe din adamı mânasındaki "kam" ile "şaman" kelimesinin aynı olduğu yolundaki eski bir iddia da, bizzat "şaman" tâbirinin bir Hind-İran dilinde keşfedilmesi ile geçerliliğini kaybetmiştir (19). Zaten sosyal bilimlerde değişmeyen bir kural vardır: Eğer bir milletin kültürü konusunda sağlam tesbitler yapmak istiyorsak, o toplumun sağlıklı devirlerine bakmamız gerekmektedir. Toplumun zaafa düştüğü, devletin acz içinde kaldığı devirlerden misaller aramak bizi yanlış neticelere götürür(20).

Eski Türk dinî inancını açıklarken "totemizm" konusuna da temas etmek gerekir. Zira bu konuda da araştırmacılar farklı düşünmektedirler. Bazı araştırmacılar, Türk boyları için sıralanan "ongun"(21) lara bakarak, Türk destanlarında geçen "bozkurt" efsanesine işaret ederek eski Türk kavim isimlerini totemizme bağlamışlar ve eski Türk takviminde geçen hayvan adlarını da totemciliğin bir işareti saymışlardır(22). Eski Türklerde totem dininin varlığını savunan(23) ve totem adlarını sıralayan (24), Türk sosyal hayatı içinde "totemizm" in izlerini(25) ifade eden ilim adamlarına karşılık Türk ve dünya ilim âlemine kendilerini kabul ettirmiş birçok tarihçimiz(26) Türklerde totemciliğin olmadığını ifade etmektedirler.

(19) KAFESOĞLU, Türkler, 242.

(20) KAFALI, 2.

(21) Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, Haz: Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser (33) s. 48-52.

(22) GÖKALP, 52, 58.

(23) Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara, 1975, s. 84.

(24) Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 22.

(25) Mehmet Eröz, *Millî Kültürümüz ve Meselelerimiz*, İstanbul, 1983, s. 26-41.

(26) M. Tanyu, İ. Kafesoğlu, B. Ögel, O. Türkdoğan, İ. H. Danişmend H. Güngör, Ş. Kuzgun, K. Göde, A. KÜçük...

Hikmet Tanyu, bu konudaki görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

"İlmî bir belge olmadan bu konuda ciddî bir araştırma yapılmadan, bazı efsanelere karışmış hayvanları, bazı cesur ve güçlü hayvanları Türklerin totemi olmuş gibi saymak ilmen hatalıdır. Bu bakımdan kurt'u, atı, kartalı, koyunu, geyiği...vb.Türklerin totemi olmuş gibi görmek il-mî isbattan uzaktır. Türklerin klân devri on bin yıl önce geride kalmış-tır. Hunlar zamanında büyük ülkeler fethedilmiş, büyük ordular vücuda getirilmiştir. Bu zamanlarda Türklerin kendilerine mahsus birtakım âdet ve inançları yanında dinî bir sisteme sahip olduklarına dair elde bulunan belgeler üç bin yıllık bir geçmişe sahiptir. Bu da GÖK TANRI (Yüce, Ulu Tanrı, Tengri) inancı ve onunla ilgili olarak birtakım törenler, kurbanlar, kutsal sayılan bayramlarla bağlantılı inançlardır. Bir varlığı, bir cismi veya herhangi bir kuş veya hayvanı takdir edip övmek veya benimsemek, onu cesaret sembolü gibi görmek mahiyet bakımından "totemizm" den farklıdır(27).

"Gök Tanrı" Dini: Eski Türklerde Gök-Tanrı dini hakimdi. Gök-Tanrı, bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktaydı. Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlar gibi tarihî Türk topluluklarında, kurban sunulan kutsal varlıkların başında ve hepsinin üstünde geliyordu(28).

Türklerin hava'ya ve hava tabakasına "kalık" dedikleri ve bunu kutsal saymadıkları bilinen bir husustur. "Gök", aslında görünen hava ve onunla ilgili mekânî bir yer ise bu Türklerce kutsal tanınmamıştır.Alel-

(27) A.Vehbi Ecer, "İslamiyetin Doğuşu Sırasında Araplarda ve Türklerde Totemcilik Var mıydı?", E.Ü.Sos.Bil.Enst.Dergisi, I, Kayseri, 1987, s.103-112.

(28) KAFESOĞLU, *Türk Dini*, 55.

âde "gök" veya "gökteki" bir mabud şeklinde dar bir açıklama yapmanın son derece yetersiz olacağı artada olan bir gerçektir(29).

Moğolların yüce tanrılarının ismi "Tengri" dir ve "gök" anlamını ifade eder. Buryatlar "Tengeri", Volga Tatarları "Tengere", Beltirler "Tingir", Yakutlar "Tangara" ve Çuvaşlar da "Tura" adını kullanmaktadırlar(30).

Tanrı (Tengri) kelimesi, Asya kıtasının en doğu ucundan başlayarak, Orta Avrupa içerisine kadar yerleşmiş olan Musevî, Hristiyan, Müslüman ve diğer dinlere mensup Türk ve Moğol kavimlerinde kullanılmaktadır(31).

Muhtelif Türk lehçelerinde kullanılan "Tengri" kelimesi her lehçenin fonetik özelliklerine göre çeşitli şekillerde söylenilmektedir. Musevî Türkler (Karailer) Allah karşılığı olarak "Tenri" kelimesini kullanırken(32), Gagauzlar ise, Tanrı kelimesi yerine Allah kelimesini kullanmaktadırlar(33) ve en ilgi çekici olanı da Gagauzların sözlüklerinde "Tanrı" kelimesinin bulunmamasıdır(34).

Hikmet Tanyu, İslâmlıktan önce Türklerde Tek Tanrı inancı adlı 233 sayfalık geniş araştırmasında; İslâm öncesi Türkler tarafından "Tanrı" ve "Gök" anlamını ifade eden "Tengri" kelimesinin, Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra "Allah" karşılığında kullanıldığını açıklamıştır. Şayet bugün de yaşayan Türkçemizde bu kelimeyi kullanıyorsak; (Tan-

(29) Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İstanbul, 1986, s.108.

(30) Mircea Eliade, *"Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavî Tanrılar"*, Tercü Harun Güngör, E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ayrı Basım, Kayseri, 1984, s.284.

(31) Harun Güngör, a.g.m., s.285(dipnot).

(32) Tadeuzs Kowalski, *Karaimische texte im Dialekt von Troki*, Krokawie, 1928.

(33) Mihail Ciachir, *Dictionar Gagauzo(Turco)-Roman*, Chişinău, 1935.

(34) G.A.Gaydarci, *Gagauzko-Russko-Moldavskii Slovar*, Moskva, 1973.

rı misafiri,gibi) ifade ettiği, ortaya koyduğu kavram "Allah" lâfzıdır.

Eski Türklerde hâkim olan "Tek Tanrı" inancı içinde Tanrı, tam iktidar sahibi idi. Aynı zamanda "semâvî" mâhiyeti haizdi. Bundan dolayıdır ki, eski Türk vesikalarında çok defa "Gök-Tanrı" adı ile zikredilmiştir(35). Bu ifade Süryani kaynaklarınca da teyit edilmektedir. Süryani Mihael'in, Chronique adlı eserinde şu ifadelere rastlamaktayız:

"Türkler oturdukları iç bölgelerde bile Tek tanrı'ya inanıyorlardı. Onu, görünen gökyüzü gibi mülâhaza etmelerine rağmen bu, onların Tanrı'yı tek olarak kabul etmelerine engel değildi(36)".

Türkler, disiplinli bir hayat ve toplum düzenleri sebebiyle "Tek tanrı" düşüncesine çok erken çağlarda erişmişlerdi: Çin ve Hindistan gibi ziraat memleketlerinde, tanrıların sayıları pek çoktur. Sabahtan akşama kadar tarlası ile uğraşan bir ziraatçi için, kendi tarlasındaki faydalı ve zararlı hayvanların hepsi de, ayrı ayrı kutsal idiler. Atlı Türklerin günlük hayatları ise, ziraatçılardan bambaşka idi. Atlı Türkler yere, yalnızca atlarının ayakları ile bağlı idiler. Onlar kendilerini, yağız yer ile masmavi gök arasında asılmış ve boşlukta yürür gibi düşünürlerdi. Türk'ün başı gökтейdi. Onun zihnini yoran ve kalbini dolduran tek şey, üzerini kaplayan sonsuz mavilikti. Sonsuz göğün, tek rengi ve tek kubbesi, onun düşüncelerini birleştiren ve tek amaca yönelten, önemli bir sebepti(37).

(35) KAFESOĞLU, *Türk Dini*, 55-56.

(36) Harun Güngör, "Süryani Kaynaklarına Göre Türklerin Menşei, Dinî İnanış ve Adetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ayrı Basım, Sayı:40, İstanbul, 1986, s.83.

(37) Bahaeddin Ögel, *Dünden Bu Güne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988, s.697-698.

Toprak ile ilişiği bulunmayan Gök-Tanrı telâkkisinin "yerleşik" kavimlerden ziyade avcı, çoban ve hayvan besleyen kütlelere mahsus olduğu, bu itibarla menşeinin de Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği etnologlar tarafından kabul edilmektedir(38).

Türklerde "Tanrı anlayışı" da, gelişmiş bir seviyede idi. Tanrı'nın şekli ve biçimi hakkındaki tasavvurlar, zihinlerden silinmiş ve manevî bir ruh anlamına getirilmişti. Türklerin, Tanrı'nın şekli ile biçimini nasıl düşündüklerini, yine en iyi olarak Göktürk yazıtlarında bulabiliyoruz. Onlara göre Tanrı, "Tenri teg Tenri", yani "Tanrı'ya benzer Tanrı" veya "Kendine benzer Tanrı" idi. "Tenri teg Tenri" yi, "göge benzer gök" diye açıklayanlar, bizce aldanmaktadırlar. "Göge benzer gök" şeklinde söylenmiş bir cümle, hangi manevî anlamı ifade edebilir? Sözler, taş ve toprak gibi cisim değildirler. Onlar, kafalar ile kalplerdeki his ve düşünceleri ifade ederler. Her şeyden önce maddî söz yapısından kurtulup, fikir ummanlarına inmemiz lâzımdır(39).

Tanrı, sema'dan ayrı manevî kudret halindedir. Yâni, Tanrı, "ebedîliği", "kaadir-i mutlak" lığı yanında, bir şekle sokulamayan ve "her yerde hazır' olma vasfını da taşıyordu(40). İslâmiyetten önce Oğuz boyları içinden geçerek eski Türk kültür unsurları hakkında kıymetli bilgiler veren İbn-Fadlan'a, bir Oğuz'un; "Rabbınızın karısı var mı?" diye

(38) W.Koppers bu inancın eski bozkır kavimlerinin sosyal ve ekonomik hayatları ile sıkı ilgisini belirttiği gibi din tarihçisi Eliade de Gök dininin Orta ve Kuzey Asya toplulukları için, inanç açısından, karakteristik bir sistem olduğunu söylemektedir. Türk Tarih ve Kültürüne dair araştırmaları ile tanınan R.Giraud ise, Gök-Tanrı inancını doğrudan doğruya "bütün Türklerin ana kütü" olarak vasıflandırmıştır(KAFESOĞLU, *Türk Dini*, 56).

(39) ÖGEL, 699.

(40) İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara, 1977, s.261.

sorduktan sonra, İbn Fadlan ile birlikte tövbe etmesi, Tanrı'nın insan olamayacağını düşündüğünü gösterir. Aynı İbn Fadlan, Oğuzlardan birinin, haksızlığa uğradığı, yahut hoşlanmadığı bir işle karşılaştığı zaman, başını kaldırarak "Bir Tanrı" dediğini bildirir(41). Ebu Dulaf'in, Seyahatnâmesi'nde de Oğuzlarda put bulunmadığının belirtilmesi(42) Eski Türk dini hakkındaki fikirlerin berraklaşmasına yardımcı olmaktadır.

İslâmiyet gibi müttekâmil dinlerde de, Tanrı'nın biçimi, tarif edilemez ve İslâm felsefesinde; Tanrı'nın vücudu "vâcib ül-vücut" dur. Yani Allah, kendince nasıl gerekmişse öyledir. Onu bilme kimsenin haddi değildir. Dede Korkut hikayelerinde; "Yücelerden yücesin!" "Kimse bilmez,nicesin!" "Yüce Tanrı!" şeklindeki ifadeler Türklerdeki "vâcib ül-vücut" düşüncesinin açık delillerinden sayılmalıdır(43).

"Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kağan İstemi Kağan olurmuş..." ifadeleriyle Türk kültür tarihine önemli bir kaynak olma özelliğini taşıyan Orhun Abideleri(44) incelendiğinde eski Türk dinî inancı hakkında sağlam bilgiler bulunacaktır. Bu abidelerden öğrendiğimize göre eski Türk dinî inancı tevhid esasına dayanan dinlerle ayniyetlik gösterir(45).

Bu dinde, gökyüzü belirtileri (güneş,ay,yıldızlar) değil, yekpare göğün sembolleştirdiği tek "Tanrı" inancı temel teşkil etmektedir. Bu suretledir ki, "Gök-Tanrı" dini Türklere mahsus bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmaktadır.

(41) İbn Fadlan Seyahatnâmesi, Haz: Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975, s.31.

(42) Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul, 1980, s.44.

(43) ÖGEL, 699-700.

(44) Türk tarihinin bu, çok önemli kaynaklarının metni için bkz: Orhun Abideleri, terc: Muharrem Ergin, 8. baskı, İstanbul, 1980.

(45) KAFALI, 3.

Bizanslı tarihçi Th.Simokattes VII.yüzyılda, Gök-Türk çevresinde Gök-Tanrı'nın tek yaratıcı varlık olduğunu ve Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık atfetmekle beraber, ancak "yer ile gök'ün yaratıcısı olan" Tanrı'ya taptıklarını kaydetmiştir(46).

Bu din, yani Gök-Tanrı dini hakkında kaynaklardan elde edilen bilgilere göre diyebiliriz ki Gök-Tanrı; semaların Rabbi, âlemlerin yaratıcısı ve sahibi olan Tanrı, yargılayan, bağışlayan Tanrı'dır. Göktürkler çağını inceleyecek olursak yirmiye yakın "Esmatü'l Hüsnâ" dan kelimelerin varlığını götürtür. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

"Bir Tanrı" (el-vahid, bir tanrı),

"İde Tanrı" (sahib,mâlik manasında),

"Bengü Tanrı" veya "Mengü Tanrı" (ebedî,ebedî olan yalnız odur),

"Bayat Tanrı" (ezelî,başı olmayan tanrı),

"Ugan veya Ogan Tanrı" (herşeye gücü yeten,kâdir).

Bu sıfatlar, ilâhî kitaplarda da geçen ve Türklerin inandığı tek Allah içindir. Çin kaynaklarında da, Türklerin gözle görülmeyen bir Tanrı'ya inandıkları, dara düşünce de ellerini göğe kaldırarak dua ettikleri, fakat tapınakların olmadığı belirtilmektedir. Bu vaziyet mücerred manada "Allah" inancını ortaya çıkarıyor ve diyoruz ki Eski Türk dini, Tevhid dinidir(47). Bu tevhid dinine, "Gök-Tanrı" dini veya bazı ilim adamlarımız gibi "Haniflik" diyebiliriz(48).

(46) KAFESOĞLU, *Türk Dini*, 62-64.

(47) KAFALI, 4.

(48) Şaban Kuzgun, *Hız. İbrahim ve Haniflik*, Ankara, 1985, s.161.

Haniflik: Eski Türk dini olabileceği belirtilen bu din üzerinde de biraz durmak gerekir. Haniflik dininin tebliğcisi Hz.İbrahim'dir. Başta Hz.İsmail ve Hz.İshak olmak üzere İbrahim (A.S.)'den sonra, Hz.Musa'ya kadar gelen bütün peygamberler, İbrahim'e gelen hükümlerle amel etmiş olmalıdırlar. Şehristanî, İbrahim'in davetinin mevzî olmayıp umumî olduğunu, o zamana kadar O'nun daveti gibi yaygın bir davetin vaki olmadığını ifade ettikten sonra, Hicaz, Filistin, Harran ve Sümer ülkesinin yanısıra O'nun davetinin bütün acem ülkelerine yayıldığını, bütün acem meliklerinin ve halkının İbrahim'in yaşadığı sırada Haniflik dinini benimsediklerini söyler(49).

Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen Zülkarneyn'in Türklere uğradığı ve onlara yardım ettiği pek çok müfessir tarafından ifade edilmektedir(50). Zülkarneyn, doğuya ve batıya, en uzak noktalara kadar seyahat etmiş ve Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı, iman etmelerine mukabil bir kavme yardım etmiştir(51). Bazı müfessirler bu ifadeler karşısında Türk düşmanlığı yaparak, Türklere Ye'cüc ve Me'cüc isnadında bulunmaktadır. Bu isnadı yapanlar dahi, Zülkarneyn'in yardım ettiği kavmin, Türklerin dışında bir kavim olduğunu söylemiyorlar.

İbni Kesîr, Zülkarneyn'in Hz.İbrahim zamanında yaşadığını, O'na inandığını, Kâbe'nin yapımında O'na yardım ettiğini belirttikten sonra, Zülkarneyn'in, aslen Himyer'li bir melik olduğunu söylüyor(52). Zülkarneyn'i, İbrahim'in ordu komutanı kabul edersek, O'nun İbrahim'in Haniflik inancını dünyanın her tarafına, İran'a, Türkistan'a, Çin'e, Hindis-

(49) KUZGUN,Haniflik,160.

(50) Şaban Kuzgun,Hazar ve Karay Türkleri,Ankara,1985,s.88.

(51) KUZGUN,Haniflik,160.

(52) KUZGUN,Hazar,88.

tan'a, Afrika'ya, Avrupa'ya götürmesi ihtimal dahilindedir. Bu sebepten dünyanın pek çok yerindeki dinlerde Hanifliğin izlerini görmek mümkündür.

Eski Türk dininde de Haniflikten bir takım prensipler var olabilir veya zamanında Türkler İranlılar gibi kavimler arasında bu inanç yayılmış olabilir. Belirttiğimiz bu hususun, açık ifadelerle bir delilinin mevcut olduğunu söyleyemeyiz. Ancak, eski Türklerde mevcut olan "Gök-Tanrı" inancının prensipleri, Hanifliğin prensipleriyle karşılaştırıldığında, iki inanç arasında çok büyük bir benzerliğin var olduğu açıkça görülür ki, bunu tesadif olarak izah etmek mümkün değildir.

Kur'an-ı Kerim'deki Zülkarneyn'in, doğuya giderek oradakilere Allah'ın birliğini öğrettiğine dair bilgiler, Kitab-ı Mukaddes'te İbrahim'in çocuklarının doğuya gittiklerinin zikredilmesi, buna paralel olarak İbni Sa'd'da, İbrahim'in oğullarının Horasan'da Türklerle karşılaştıklarının belirtilmesi, Şehristanî'nin de İbrahim'in davetinin bütün acem ülkelerine yayılmış olduğunu ifade etmesi, son olarak ta Haniflikle eski Türk dini arasında görülen fevkalade benzerlik, bu iki din arasında bir irtibatın bulunabileceğini ortaya koyar kanaatindeyiz(53).

Burada bir hususa ayrıca temas etmeden geçemeyeceğiz. O da; Kur'an'da ismi geçen Zülkarneyn'in kim olduğu meselesidir. Dinler Tarihçisi Şaban Kuzgun'a göre, tek Allah inancına sahip olan Zülkarneyn, Türklerle temas etmiş ve onlara "hak dini" öğretmiştir. "Eğer O'nu, Hz.İbrahim'in yardımcısı kabul edersek, O'nun İbrahim'in "Haniflik" dinini Türklere öğrettiğini ve böylece eski Türk dininin ilâhîliğini kabul etmiş oluruz (54).

(53) KUZGUN, Haniflik, 161-162.

(54) Ş.Kuzgun, "Kur'an-ı Kerim'de ZÜ'l-Karneyn Meselesi", Erciyes Dergisi, s.48, Kayseri, 1982

Tarihçi Aydın Taneri'nin kendisinden, "Türk ve Oğuz kelime ve kavramlarını rahatlıkla kullanan bir kültür milliyetçisi(55)" olarak bahsettiği Vâni Mehmed Efendi(56) ise, "Arâisü'l-Kur'an" isimli eserinde Zülkarneyn'in OĞUZ HAN olduğunu açıklamıştır. Adı geçen eserin ikinci cildinin 250.sayfasında "Oğuz Han" dan bahsederken şu ifadelere yer vermiştir:

"Türkler, Kur'an'da bahsi geçen "Zülkarneyn" den maksat "Oğuz Han" olduğunu söylerler ki, bu hususta tereddüdü mücib olacak hiç bir nokta yoktur."

Arap müfessirlerinin "Ye'cüc ve Me'cüc"u Türkleştirmelerine mukabil, Vâni Mehmed Efendi işte bu ifadesiyle aksini müdafaa ediyor, "Ye'cüc ve Me'cüc"a karşı demir ve bakırdan bir sed yaptıran Zülkarneyn'i Türkleştiriyor. Bunu yaparken de kendi şahsî telâkkisine değil, eski Türklerin bu husustaki millî telâkki ve an'anesine dayanıyor. Bu an'aneyi te'yid eden bir iki rivayet daha vardır: Meselâ "Neşri"nin İkinci Bayezid devrinde yazdığı "Kitâb-ı Cihannuma" nın birinci cildinin 10.sayfasında, "Oğuz Han" ın, Şark'a, Garb'a hâkim olduğundan bahsedildikten sonra, bu millî telâkki şöyle ifade edilmektedir:

"Etrâk şöyle zu'm iderlerdi ki Hak Sübhânehu-ve-Teâlâ Kelâm-ı Kadîminde zikr ittüğü İskender-i Zülkarneyn meğer bu ola dirlerdi."

(55) Aydın Taneri, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara, 1983, s.121.

(56) Van ilinin Hasâb kasabasında doğdu. Doğum tarihi belli değil. 1685'te öldü. Padişah IV.Mehmet devrinde padişaha imam ve şehzadelere hoca oldu. 1683 İkinci Viyana seferinde ordu vaizliğinde bulundu. Bugün Boğaziçi'nin Anadolu sahilinde onun ismini taşıyan "Vanıköy"ü imar etti. XVII.asırda Arapça yazdığı Kur'an Tefsirinde;Kur'an'da, "İslâmlığı koruyup, kâfirleri kahredeceği" bildirilen büyük ve faziletli kavmin Türk milleti olduğunu açıkladı (N.S.Banarlı, R.Türk Ed.Tarihi, II, s.1066).

Buna benzer, İstanbul Üniversitesi kütüphanesindeki "Halis Efendi koleksiyonu" nda 2438 numarada kayıtlı ve Kanunî devrine ait Rüstem Paşa "Tevârih-i Âl-i Osman" ının 2.sayfasında şöyle bir fıkra vardır:

"Etrâk şöyle fikr iderlerdi ki Hak Sübhânehu-ve-Teâlâ Kur'an-ı Kerimin'inde "Külna Ya Zülkarneyn" diyü zikr ittüğü meğer bu "Oğuz Han" dır dirlerdi."

Bu satırlar bize Vânî Mehmed Efendi'nin her halde o zaman halk arasında yaşayan bir an'aneye dayandığını gösteriyor. Arap tefsircilerinin hüviyeti hakkında çelişkili bilgiler verdikleri Yemen'in Himyeri hükümdarlarından "Sa'b" ile "Büyük İskender"e izafe edilen "Zülkarneyn" lâkabından dolayı her ikisi üzerinde bir hayli yazı yazdıkları, şark ve garb fatihinin bütün vasıflarını Türkler Oğuz Han'da bulmuşlardır. Eski Türk an'anesine göre, Oğuz Han bütün dünyayı fethetmiştir:

"O, bütün dünyayı fethetmiş, yüz on altı sene yaşamış ve hâkimiyet timsâli olan altın yayıyla üç oku ölümünden evvel oğulları arasında paylaştırmıştır(57)."

An'enenin Oğuz Han'ı 116 sene yaşamış göstermesi de çok mühimdir. Çünkü, bazı Arap kaynaklarında "Zülkarneyn" lâkabındaki "karn" kelimesi umumiyetle zannedildiği gibi "boynuz" anlamıyla değil, "asır" ve "devir" mefhumlarıyla izah edilir. Lâkab sahibi bir asırdan fazla yaşamış sayılır. Meselâ, câhiliye devrinin son hatiplerinden meşhur Kıss İbni Sâide'nin "Okâz" panayırında irad ettiği nutuklarından birinde dünyanın fâniliğinden bahsolunurken, bu nokta şöyle izah edilmiştir:

(57) Léon Cahun, Introduction a L'histoire de L'Asie: Turcs et Mongols des origines a 1405, Paris, 1896, s.84.

"Sa'b-Zülkarneyn şimdi nerededir? O Zülkarneyn ki, ins ü-cinne hâ-kindî ve Şark'la Garb'a seyahat etmişti ve iki bin sene yaşamıştı: Bu müddet kendisince bir lâhza kadar bile değildi."

Bu ibarede "iki asır" manasına gelen "Karneyn" in, "elfeyn=iki bin sene" şeklindeki izahı aslında edebî bir mübalağadan başka bir şey değildir. Her halde Yemen'in Himyeri hükümdarı "Sa'b" ın çok yaşamış ve efsanevî bir Asya seferine çıkmış olmasından dolayı Araplar tarafından, Kur'an'da bahsi geçen Zülkarneyn ile birleştirilmesi ile ilgilidir. Türk an'anesinin bu evsâfı 116 sene yaşamış olan Oğuz Han da bulması daha makuldür. Vânî Mehmed Efendi "Arâistü'l-Kur'an" ismindeki tefsirinde Zülkarneyn'in hüviyetini izah ederken işte bu eski an'aneye istinad etmiştir. Aslında an'ane vesika demek değildir. Diğer taraftan Arap müellifler, Türkler aleyhindeki sözleriyle Zülkarneyn'in Himyeriliği hakkındaki iddialarında da herhangi bir vesika gösterememektedirler.

Bu mesele ile meşgul olan Rusyalı Musa Cârullah, "Ye'ctüc" ismindeki eserinde, Zülkarneyn'in şimdiye kadar: "Türklerin iki boynuzlu Oğuzu, Yunanlıların İskenderi, Mısır firavunlarının biri veyâhut Himyeri tebâbiasından biri sayıldığından bahsettikten sonra, bu açıklamaların hepsini birden reddetmiştir(58).

Zülkarneyn meselesinde Arap iddialarına karşılık, daha kuvvetli bir Türk telâkkisini ileri süren Vânî Mehmed Efendi'nin asıl davası millî an'ane ve efsâne sahasında değil, tarih sahasındadır(59).

(58) İsmail Hamî Danişmend, **Türklük ve Müslümanlık**, Konya, 1978, s.174-175.

(59) İ.H.Danişmend, Vânî Mehmed Efendi'nin bu gayr-ı millî hareketlerle mücadelesini ve maruz kaldığı haksızlıkları şu şartlarla dile getiriyor: "Vânî Mehmet Efendi'nin düşmanları da meziyetleri kadar çoktur. Büyük başlar daima düşman kazanır. Eski İstanbul'un kozmopolit medresesini dolduran bu mutaassıp düşmanlar onun ilim sahasına Türk ırkını müdafaa etmiş olmasını İslâm vahdetine halel verecek bir tefrikacılıkla

Budizm ve Maniheizm: Siddharta Gautama'nın, M.Ö.VI.yüzyılda Hindistan'ın kuzeydoğu kesiminde kurduğu "Buda" dininin esasları şöyle özetlenebilir: 1.Hayat, aslında hayal kırıklığı ve ızdırıp demektir, 2.Izdirap, kişinin haz, iktidar ve kalıcı bir var oluş arzusunun sonucudur, 3.Hayal kırıklığına ve ızdıraba son vermek için, arzu duymaya son vermek gereklidir, 4.Arzu duymaya ve ızdıraba son vermek için takip edilecek "Sekiz safhalı yol; doğru düşünmek, doğru niyet etmek, doğru konuşmak, doğru davranmak, geçimini doğru yoldan sağlamak, doğru gayret göstermek, şuurunu doğru tutmak ve zihnini doğru yoğunlaştırmaktır(60).

Budizm'in etkilerini Göktürkler zamanında görebiliriz. Göktürk devleti kurulduğu zaman esaslarını daha önce açıkladığımız "Gök-Tanrı" inancının hâkim olduğunu biliyoruz. Ancak Göktürk Kağanı Mu-Kan (552-572)'ın bir yandan Çin Konfüçyanizmi, Taoizm ve Zerdüşt dininin, diğer yandan Bizanstan gelen Hıristiyanlığın kültürel etkisinin önüne geçebilmek için "Budizm"i kabul ettiği(61) anlaşılmaktadır. Bu kağanın ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Ta-po (572-581), budist misyonerlerinin de etkisiyle ülkede "Budizm"i himaye etti ve bir budist tapınağı ile bir buda heykeli yaptırdı(62).

... tefsir etmişlerdir. Bu haksız ithamın te'siri en son Osmanlı müelliflerine kadar asırlarca sürmüş ve meselâ Şemsüddin Sâmî Fraşeri "Kaamûs ü'l-'alâm"ının VI.cildindeki "Vânî" maddesinde Arnavut milliyetçiliğine kapılarak onu "milel-i sâireye karşı olan taassubuyla meşhur" gösterdiği gibi, "Bursalı Tâhir Bey" bile Türk olduğu halde eski medrese zihniyetine uyararak, "Tevhîd-i kulûb-i İslâmiyâna hizmet edemiyen siyasete gayr-ı vâkîf ulemâdan" olmakla itham etmiştir. Tabii bu tuhaf ithâmın yegane sebebi Vânî Mehmet Efendi merhumun Arap medresesinden Türk medresesine intikal eden ve muhtelif ırklardan mürekkep Osmanlı uleması tarafından körüklenen Arap hayranlığı ve Türk düşmanlığı cereyanına sırf ilmî sebeplerle isyan etmiş olmasından ibarettir (DANİŞMEND,173).

(60) Ana Brinitannica,V,s.56-58.

(61) Emel Esin, "İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", Türk Kültürü El-Kitabı,II,Cİld I/b'den Ayrı Basım,İstanbul,1978,s.127.

(62) KAFESOĞLU,MİLLÎ KÜLTÜR,84.

Göktürklerin Çinlilere yenilip esir düşmeleri, İkinci Göktürk kağanları tarafından Budizme bağlandığı içindir ki Türk kültürünün temel kaynağı olan "Orhun Abideleri"nde Budizmden bahsedilmemiştir. Bilge Kağan'ın, veziri Tonyukuk'tan hükümet merkezinde bir budist mabedi yaptırma hususunda ne düşündüğünü sorduğu zaman, Tonyukuk'un ona verdiği cevapta: "Burkan ve Lao-tse dinleri"nin insanı zayıf ve yumuşak yapacağını belirtmesi özellikle dikkat çekicidir(63).

Türkçe metinlerde "üç ödki nam" ve "iki yıldız" diye tanımlanan "Mani" dini, gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olup, Mani (216-277) tarafından kurulmuş evrensel karakterli bir dindir. Hıristiyanlık başta olmak üzere; Mazdaizm, Zurvanizm, Budizm ve Mezopotamya dinlerinden birçok unsurları içine almakta, bu açıdan da senkretik bir karakter taşımaktadır.

Gnostik bir dualizm olan Mani dini, iki prensip; iyi-kötü, karanlık-aydınlık, nur-zulmet, üzerine kurulmuş olup, yaşadığımız dünya iyi ve kötü unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir. İnsanın ruhu iyiliği, cesedi ise kötülüğü temsil etmektedir. Dinin amacı, insanı kötülüklerden korumak ve kurtarmaktır. Pratikte insanlar, seçkinler (dindarlar), dinleyiciler ve laikler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Dindarlar için evlenmek, şarap içmek, hayvanları boğazlayıp etlerini yemek ve çalışmak yasaktır. Aynı ahlâkî kuralları gözetmekle birlikte dinleyiciler evlenebilir, et yiyebilir ve hattâ çalışabilirler. Laikler ise, dinî emirlere uymakla yükümlü değildir.

(63) Harun Güngör, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim '89, s.62, İstanbul, 1989, s.201.

Buda, Zerdüşt ve Hz.İsa'nın peygamberliğini kabul eden Mani, Yahudilerin tanrısı (Yahve)nı şeytan olarak niteler ve Hz.Musa'nın peygamberliğini de reddeder(64).

Maniheizm, Çin'e 694 yılında girdi, 732 yılında yayınlanan bir فرمانla Çin'de bütün dinlerin yayılmasına izin verilmesi Maniheizmin de Çin'de kökleşmesini sağladı. Göktürkler, özellikle Çin'den gelen dinlere karşı kendilerini korumaya çalıştılar. Fakat 744'de Göktürkleri yıkarak merkezi Ötüken'de olan bir devlet kuran Uygurlar, Çin ile yakın münasebet içine girdiler(65).

Babasının ölümü üzerine 759 yılında tahta geçen Böğü Kağan (759-779) "Tanrıda bolmuş il tutmuş Külüg Bilge Kağan" da diğer Uygur kağanları gibi dikkatini Çin üzerine çevirmişti. Tibetlilerin hücumuna uğrayan Çin'i kurtarmak için P'u-ku Huei-en'in daveti üzerine Lo-yang şehrine giren Böğü Kağan, Türk kültür tarihi açısından önemli neticeler doğuracak olan "Mani" dinini yaymak üzere "Soğd"lu dört Mani rahibini beraberinde ülkesine götürmüştür.

Böğü Kağan'ın da yardımıyla 763'ten itibaren Uygurların resmî dini Maniheizm oldu. Artık Uygurlar Gök-Tanrı'ya değil, Ezrua tanrıya dua ediyorlardı.

Savaşçı ve akıncı bir milletin, çalışmayı, öldürmeyi reddeden ve göçebeliliğin tam tersi bir hayat biçimini gerektiren Mani dinini niçin kabul ettiklerini tam olarak tesbit etmek mümkün değildir. Ayrıca bu di-

(64) GÜNGÖR,Orta Asya'da Mani.,199.

(65) Harun Güngör, "Maniheizm", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**,Ayrı Basım,s.5,Kayseri,1988,s.150-151.

ni kabullerinde Çinlilerin de aşırı derecede etkili olduğunu söylemeye imkân yoktur. Çin'de bir fermanla bütün dinlere serbestlik getirilmesine rağmen Taoizmin etkili olduğu görülür. Taoist din adamlarının bütün yabancı dinlerin yayılmasına karşı çıktıklarını, Mani dinini de aynı kategoride değerlendirdiklerini söylemek mümkündür. Zira, Uygur devletinin Kırgızlar tarafından 840'da yıkılması üzerine, Çin hükümeti önce Mani dini mensuplarının Çinliler gibi giyimmelerini mecbur tutmuş, daha sonra da bütün Mani dini tapınaklarının yıkılmasını emredip mallarına el koymuş ve diğer dinler yanında Mani dininin de Çin toprakları üzerindeki varlığına son vermiştir. Uygurların siyasî desteklerinden mahrum kalan Mani dini mensuplarının büyük bir bölümü Çinlilerce öldürülmüştür. Bütün bunlar göz önüne alınırsa bu dinin kabulünde Çinlilerin çok etkili olduğunu söylemek zordur(66).

Maniheizmi Soğd'lu tüccar ve misyonerler vasıtasıyla öğrenmiş olan Uygurların Budizm'i olduğu gibi, bu dini de siyasî ve kültürel mülahalarla kabul ettiklerini, bu hususta Çin'in kültürel nüfuz sahasına girmemeyi ön plana aldıklarını söylemek mümkündür.

Uygurlarca kabul edilen "Maniheizm" ortodoks bir Maniheizm değil, onun "Dinaveriye" mezhebidir(67). Mani dini Orta Asya'da Uygur devletinin siyasî desteği ile ve yine Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların siyasî güçleri azaldıkça da Mani dini Orta Asya'daki etkisini kaybederek yerini Budizm'e terketmiştir.

(66) GÜNGÖR, Orta Asya'da Mani., 205.

(67) Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, 1985, s. 79.

Maniheizmin Türk kültür hayatındaki etkilerinden bahsedilirken; bazı araştırmacılar Uygur hükümdar ünvanlarında görülen "Ay tenride" veya "kün tengride kut bulmuş" ünvanlarının Mani dininden mülhem olduğunu ifade etmişlerse de(68) bu görüşe katılmak mümkün değildir. Buna mukabil bu din, Anadolu'da heteredoks bazı İslâm mezhepleri üzerinde "eline, be-line, diline sahip olmak" düsturunda kendini gösterdiği gibi(69), Güney Anadolu'da yaşayan "Tahtaçılar"daki "tenasüh" inancında ve mezarlara çizilmiş güneş kurslarında da kendini göstermektedir(70).

Mani dini Türk düşüncesinin Yakındoğu düşüncesine açılmasını sağlamış, Türklerin yerleşik hayata geçmelerine katkıda bulunmuştur. Kültür açısından bakıldığında zaman Uygurların minyatür ve heykeltraşlık dışında, başka alanlarda pek başarılı olmadıkları görülmektedir. En dikkat çekici olanı ise, bütün Orta Asya'da koyu birer Maniheist olan ve onlara siyasî destek sağlayan Uygurların Tengri kelimesi etrafında gelişen bir kaç Türkçe dini terim dışında, dini terminolojiyi oluşturamamalarıdır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Mani dini Türk kültürünün gelişmesinde sadece bir merhaledir. Anadolu Türk düşüncesine olan etkisi ise, heteredoks İslâm mezheplerine münhasır kalmıştır(71).

Yahudilik: Eski Türklerin dini inancı incelenirken bazı Türk kavimlerinin Yahudiliği kabul etmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Çünkü bugün tamamen millî bir hüviyete sahip görünen Yahudiliği; başta Hazarlar olmak üzere, Kıpçaklar, Kalizler, Kabarlar ve nihayet Karay Türkleri

(68) Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi* (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara, 1987, s.22.

(69) W.Barthold, F.Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1977, s.89.

(70) Jean-Paul Roux, *Les Traditions des Nomades de la Turquie Meridionale*, Paris, 1970, s.351.

(71) GÜNGÖR, Orta Asya'da Mani., 208.

gibi bazı Türk kabileleri kısmen kabul etmişlerdir. Türk olduğu bilinen Hazar kavminin bir kısmının bile, Yahudiliği kabul etmiş olması dikkat çekicidir. Yüzyıllardan beri başka ırklardan olanları kendi dinine almayı reddeden Yahudiliğin, İsrail ırkından olmayan bir kavmi nasıl kendi inancına kabul ettiği konusu araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu konuda ülkemizde yapılan çalışmaların en önemlisi ve mufassalı Şaban Kuzgun tarafından gerçekleştirilmiştir(72).

Bu ilim adamımıza göre; Halen Dünyada "Hazar" adı ile anılan bir kavim ve topluluk mevcut değildir. M.S.VI-XII.yüzyıllarda yaşadıkları ve devlet kurdukları kesinlikle bilinen Hazarların, hiçbir bakiye bırakmadan tarih sahnesinden silinmeleri mantığa uygun gelmemektedir. Bu bakımdan Hazarların bakiyesi sayılacak bir topluluğun bugün Dünyada mevcut olması tabiidir. Bu bakiyeyi, Hazar ülkesi sınırları içinde aramak gerekir. Yapılan araştırmalar sonunda Hazar ülkesi sınırları içinde Hazarların bakiyesi sayılabilecek bir topluluk tesbit edilmiştir ki, bu topluluk, "Karaylar" veya "Karaim Türkleri"dir. Karaylar, (son zamanlara kadar) çoğunlukla Kırım ve Kafkasya'da yaşayan, Türkçe konuşan fakat, Hz.Musa'ya ve Tevrat'a inanan bir topluluktur. Karayların dilleri Türkçe, dinleri ise Museviliktir. Kısmen Yahudiliği benimsemiş olan Hazarlar ile, onların kültürlerini taşıyan ve Tevrat'a inanan Karay Türkleri arasında bir münasebetin mevcut olması tabiidir.

Hazarların ne kadarının Yahudiliği kabul ettiği hususuna dikkat etmek gerekir. Çünkü devletin son zamanlarında en büyük çoğunluğun Müslü-

(72) Şaban Kuzgun, *Türklerde Yahüdlük ve Doğu Avrupa Yahüdilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1985.

man, ikinci büyük çoğunluğun Hıristiyan, en azının da Yahudi oluşu son derece önemlidir. Hazarların Yahudiliği benimsemeleri ve Doğu Avrupa Yahudiliğinin menşeinin Hazarlar olup olmadığı konusuna bu husus göz önünde bulundurulurken bakılmalıdır(73).

Verilen muhtelif rakamlardan, Hazar ülkesine Yahudiliğin ne zaman geldiğini ve Hazar Hakanı ile çevresinin hangi tarihte Yahudiliği kabul ettiklerini tesbit etmek güçtür. Muhtemelen 730 yıllarında Yahudi bilgileri Hazar ülkesinde faaliyet göstermeye ve Hakanın sarayında taraftar toplamaya başlamışlardır. Bu taraftar toplama çalışmasını Hakanın sarayına teksif etmeleri, Bizans'tan ve diğer yerlerden gelen Yahudi göçmenlere sempati toplama amacına yönelik olmalıdır. Yapılan işkenceler yüzünden Bizans'tan kaçan din kardeşlerini Hazar topraklarında barındırmak için her şeyden önce Hakanın müsaadesine ve himayesine ihtiyaçları vardı. Bu yüzden daha çok Hakana ve çevresindeki ileri gelen devlet adamlarına Yahudiliği benimsetmek için gayret göstermişlerdir. Bu gayretin sonucu olarak 780'den önce Hakan ve çevresi Yahudiliği benimsemişlerdir (74).

Hazar devleti idarecilerinin, İslâmiyet ve Hıristiyanlık dururken neden Yahudiliği tercih ettikleri sualine şu şekilde cevap verilebilir: Birincisi siyasî, diğeri de Arap komutanların yanlış politikaları.

Bilhassa batılı kaynakların bir kısmının üzerinde ısrarla durdukları husus; Hazar Hakanı ve çevresinin, Yahudiliği "siyasî" sebeplerle kabul etmiş olduklarıdır. Kendi eski dinlerini artık yeterli bulmayan Ha-

(73) KUZGUN, Hazar., 96.

(74) KUZGUN, Hazar., 99.

kan, şayet Müslümanlığı kabul ederse, kendilerinden önce Müslüman olan ve İslâmiyet'in temsilcisi durumunda olan Arapların bir nevi vesayeti altına girecektir. İslâmiyet yerine Hıristiyanlığa girerse bu defa da Hıristiyan Bizans'ın vesayeti altına girecektir. Her iki durumda da zamanla bu devletlere bağımlı hale gelmelerinin kaçınılmaz olduğunu sezen Hakan ve çevresi, yeni bir din aramaya başladılar. Aradıkları din öyle bir din olmalıdır ki, hem ilâhîlikte İslâmiyet ve Hıristiyanlığa denk olsun, hem Kur'an ve İncil gibi bir kitabı olsun ve hem de bu dine girdikleri zaman herhangi bir devlete bağımlı hale gelmesinler. İslâmiyet ve Hıristiyanlığın karşısında Yahudilik, tam aradıkları gibi bir din olduğundan bu dini tercih etmişlerdir.

Hazarların İslâmiyete karşı Yahudiliği tercih edişlerinde bir diğer sebep şüphesiz ki, o tarihlerde Müslüman Arapların yanlış davranışları olmuştur. Hz.Muhammed (A.S.)'in "Türkler size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyin" Hadis-i Şerifi ile, el-Bab şehrinin Müslüman hakiminin "Biz Hazarlardan razıyız, onlar bize dokunmuyor, siz de onlarla savaşmayın" sözü dikkate alınarak savaş yapmadan önce, din adamlarının gönderilmesi yoluyla İslâm'a davet gerçekleşebilseydi, Hakan ve çevresinin İslâm'ı tercih etmeleri belki mümkün olurdu. Fakat İslâm ordularının komutanları bu ikazlara kulak asmayarak doğrudan doğruya savaşa başladılar. Bunun sonucu olarak tam bir başarı kazanamadıkları gibi, Hazarların İslâmiyet'ten soğumalarına da sebep oldular(75).

Hazarların Yahudiliği benimsemeleri hadisesini, "Hazar Hakanı ve yakın çevresinin Yahudiliği benimsemesi" şeklinde değiştirmek daha uy-

(75) KUZGUN,Hazar.,106-107.

gundur. Çünkü Hazar ülkesindeki halkın ekserisinin Yahudi olmadığı bilinmektedir. Sayıları milyonlara varan Doğu Avrupa Yahudilerinin sadece Hakan ve çevresinde bulunan küçük bir topluluğa bağlanmaları mantıken mümkün değildir. Eğer Hazar devletinin yakınlarında güçlü bir Yahudi devleti olsaydı, herhalde Hakan ve çevresi bu dini de kabul etmezlerdi (76).

Günümüzde dünyanın muhtelif bölgelerinde yaşayan ve sayıları oldukça az olan Karay Türklerinin menşei meselesine gelince: Hazarların çok az bir kısmının Yahudiliği kabul ettiğini bildiğimize göre, halen Dünyada yaşayan ve ırken Türk oldukları halde, inanç bakımından sadece Tevrat'ı benimseyen Karayların, bu az sayıdaki Yahudi Hazarların devamı olması mantığa daha uygun gelmektedir(77).

Karaylar Tevrat inancındadırlar ve ibadetlerini Türkçe yaparlar (78). Kendilerini Yahudilerden ve Yahdilikten ayırmaya çalışırlar. Bugün Rusya'da yaşayan Karayların kendilerine Yahudi denilmesini istememeleri dikkat çekicidir. Ayrıca çağdaş Karay yazarları Karaîliği, bugünkü Yahudiliğin bir mezhebi olmaktan ziyade ayrı bir din şeklinde takdim etmektedirler(79).

Türklerin Hıristiyanlık dini ile olan ilgilerini I.Bölüm'de anlatacağımız için, Giriş'te söz konusu yapamıyoruz. Son olarak; halen günümüzde, dünyanın dört bir tarafına yayılmış olan milletimizin büyük bir ekseriyeti tarafından yaşanan İslâmiyet üzerinde, daha çok Türklerin İs-

(76) KUZGUN,Hazar.,111.

(77) KUZGUN,Hazar.,145-146.

(78) KAFALI,5.

(79) KUZGUN,Hazar.,244.

lâmiyeti kabulü üzerinde duracağız.

İslâmiyet: Türklerin Müslüman olmaları, sadece İslâm Tarihinde değil, sonuçları açısından Dünya Tarihi içinde de çok önemli bir yere sahiptir(80). Türkler İslâm dinini, İslâm devletinin siyasî hâkimiyetinde kalarak değil, uzun bir tanıma devresinden sonra kabul etmişlerdir. Bu kabulün mahiyetini batılı ilim adamlarından Jean-Paul Roux şu cümlelerle açıklamaktadır:

"...itiraf etmelidir ki Araplar, ister seyyâl ve mukavim bir kuvvetle karşılaşmış olmalarından, ister o sahaya gevşeme hâlinin son hadlerinde varmalarından mütevellid olsun, her halde Türklere karşı hiç bir kat'i muvaffakiyet kazanamamışlardır. Türklerin misli görülmemiş bir hâdise teşkil etmek üzere İslâm âlemine girişleri fûtuhât kuvvetiyle olmuş değildir. İslâmın büyük müdâfilere ve üç büyük müslüman milletin biri olan bu adamlar mağlub edilmek suretiyle ihtida ettirilmiş değillerdir(81)."

Türkler ve Müslümanlar arasındaki ilk temaslar 642'de yapılan Nihavend savaşını müteakip İran'ın fethinin tamamlanmasıyla başlamıştır. Ancak bu tarihten önce de, birbirinden çok uzak ülkelerde yaşayan Türkler ile Araplar, Sasanî imparatorluğunun aracılığıyla birbirlerini az da olsa tanıma imkânını bulmuşlardı. Cahiliye devri Arap şairlerinden Nabiga ez-Zubyanî, Hassan b.Hanzala, Evs b.Hacer ve Şammah b.Zırâr'ın şiirlerinde Türklerin askeri yönleri ve kahramanlıkları üzerinde durması (82)

(80) Kemal Göde, "İslâm'a ve Anadolu'ya Hicret Edenler", Erciyes, Sayı:43, Kayseri, Eylül, 1981.

(81) DANİŞMEND, 58.

(82) Şerafettin Yalıtıkaya, "Türklere Dair Arapça Şiirler", TM, V, İstanbul, 1936. Ramazan Şeşen, "Eski Araplar'a Göre Türkler", TM, XV, İstanbul, 1960, s.11-36.

dikkati çekmektedir. Meşhur Arap müellifi el-Câhiz, "Fezâ'il-Etrâk" adlı eserinde Türklerin askeri kabiliyetlerini ısrarla belirtmektedir. Arapların Türkleri tanımaları başlangıçta askeri sahalarda olmuş ve bu durum Arap edebiyatında da aksini bulmuştur.

Hz.Ömer zamanında (634-644) yapılan fetihler neticesinde Müslümanlar, Horasan, bilhassa Maveratünnehr ile Kafkaslarda Türkler ile karşı karşıya gelmişlerdir(83). Halife Muaviye'nin Horasan valisi Ubeydullah b.Ziyad, 674 yılında İran ile Turan arasındaki tabii hudut olan Ceyhun nehrini geçerek muhtelif Türk beyliklerinin hüküm sürdüğü Maveratünnehr'in önemli şehirlerinden Buhara'yı kuşattı. Şehrin Türk asıllı melikesi Kabaç Hatun(84) ile anlaşma ve yaptıktan sonra oradan aldığı iki bin Türk askeri ile geri döndü. Göktürk devletinin zayıflaması üzerine ortaya çıkan bağımsız Türk beyliklerinin hâkim olduğu Maveratünnehr'in fethi Kuteybe b.Müslim'in Horasan valiliği sırasında (705-715) kısmen gerçekleşti(85). Fakat Kuteybe'den sonra Maveratünnehr'de Emevilerin nüfuzu zayıflamaya başladı. Bir taraftan Arap kabileleri arasındaki rekabetin yeniden başlaması ve valilerin kötü idaresi, diğer taraftan Maveratünnehr'deki Türk beyliklerinin müşterek düşmana karşı birleşmeleri(86) ve bu sıralarda güçlü bir devlet olan Türkes Kağanlığı tarafından desteklenmeleri bu cephedeki başarısızlıklara zemin hazırlamıştır(87).

Kafkaslar'da Hz.Ömer zamanında başlayan ve fasılalarla devam eden kanlı mücadelelerde her iki taraf da toprak kazanma bakımından başarılı

(83) Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, s.7.

(84) ESİN-152.

(85) Muhammed Aslan, "Kuteybe B.Müslim ve Zamanı", E.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1986, s.1.

(86) W.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz:Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981, s.237.

(87) YILDIZ, İsl.ve Türk., 20.

olamamıştır. Bu cephede Müslümanların kazandığı en önemli zafer, 737 yılında Azerbaycan ve Ermeniye valisi Mervan b.Muhammed'in Hazar başkenti İdil'i kuşatması ve Hazar hakanının müslümanlığı kabul etmek zorunda kalması ile neticelenen seferidir(88).

Müslüman Araplar, Hazarlara İslâmiyeti nasihat yolu ile kabul ettirme yerine zorla, savaşla kabul ettirme yolunu seçtiklerinden İslâmiyetin Hazarlar arasına girmesi hayli geç olmuştur. Aynı yanlış politika diğer Türk devlet veya beyliklerine karşı da takip edildiğinden Türklerin İslâmiyete girmeleri oldukça geç sayılabilecek bir süre sonunda gerçekleşmiştir. Tarihi kaynaklarda bu yanlış politikanın misallerini bulmak mümkündür. İbnu'l-Esîr'in belirttiğine göre; Kuteybe b.Müslim, Buha-ra'nın fethi sırasında, Arap ve Türklerin şiddetli savaşı neticesinde çekilen Türkleri göstererek:

"Kim bir baş kesip getirirse ona yüz dirhem mükafat vardır", diye bağırdı. Bunun üzerine savaş meydanında bulunan herkes bir baş alıp getirdi. O gün, Benû Kurey kabilesinden bin adam, Kuteybe'ye baş getirip teslim ettiler(89).

Aynı müellifin buna benzer ve hattâ daha vahşice yapılan katliamlar hakkında verdiği bilgiler bu konuda bir fikir verebilir. Genellikle Türkleri Araplardan, dolayısıyla İslâmiyetten uzaklaştıran hadiselere, tayin edilen vali ve komutanların sebep oldukları görülmüştür. Meselâ, 722'de yeni Horasan valisi Sa'id b.Amr el-Haraşi, Türkesler ile işbirliği yapan yerli halka karşı çok şiddetli davrandı. Onun zulmünden halk

(88) Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VI, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s.18.

(89) İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi'l-Tarih, IV, Beyrut, 1965, s.543.

memleketini terke mecbur oldu. Kaçanları takip eden Sa'id, onların bir kısmını Hocend'de muhasara etti ve tüccarlar hariç teslim olan asker ve asilzadelerin hepsini kılıçtan geçirtti. Bu hadiseler Araplara karşı kin ve nefreti artırdı(90). Eğer savaş yerine telkin yoluyla İslâm'a davet yapılmış olsaydı Türklerin Müslümanlığı kabulü daha erken tarihlerde gerçekleşebilirdi. Nitekim 737 yılında Mervan b.Muhammed'in baskısı sonucu Müslüman olduğunu açıklayan Hazar hakanının bu davranışında samimi olmadığı, tahtını korumak için bu yola baş vurduğu görülecektir. Hazar hakanı, Mervan'ın ölümü üzerine İslâmiyeti terk ederek eski dinine dönmüş ve Müslümanlığı kabulünün siyasi bir manevra olduğunu göstermiştir (91).

Abbasi hanedanının hilâfete geçmesiyle hemen bütün cephelerde olduğu gibi Türkler ile yapılan mücadelelerde de hız kaybı görülmüştür. Abbasilerin iktidara geldikleri sıralarda Doğu'daki gelişmeler, bir asırdan beri devam eden Türk-Arap mücadelelerinin yeni bir veche kazanmasına sebep olmuştur. Maveratünnehr'de Türk-Arap mücadelesinin devam ettiği sırada bazı Türk beyleri bu yeni düşmana karşı Çin'den yardım istemişlerdir. Türkistan'da hâkimiyet kurmak için bu daveti iyi bir fırsat bilen Çin, 747 yılında büyük bir ordu ile batıya doğru ilerlemeye başlamıştır. Ancak Çin'in sert tutumu ve bilhassa Taşkent beyi Bagatur Tudun'un öldürülmesi bu sefer de Türkleri Horasan valisi Ebu Müslim'den yardım istemeye sevketti. Ebu Müslim, yardım teklifini derhal kabul ederek Ziyâd b.Salih komutasındaki bir orduyu Çin kuvvetlerine karşı gönderdi. Türk-Müslüman müttefik kuvvetleri 751 yılında Talas suyu kıyısında bugünkü

(90) YILDIZ, İsl. ve Türk., 21.

(91) KUZGUN, Hazar., 94.

Almaata yakınında Çin kuvvetleriyle karşılaştı. Temmuz 751 tarihinde beş gün devam eden çetin savaşta Çinliler ağır kayıplar vererek savaş meydanını terkettiler. Talas savaşı, Türklerle Müslüman Araplar arasındaki münasebetlerin bir dönüm noktasıdır. Bu savaşla, yıllarca devam eden savaşlar yerini sulh devresine terketmiştir. Artık bundan sonra Türkler ile Araplar arasında çetin savaşlar olmayacak bunun yerine ticarî münasebetler gelişecektir ve dolayısıyla da İslâm dini Türkler arasında yavaş yavaş tanınıp yayılmaya başlayacaktır(92).

Abbasilerle birlikte Türklerin devlet hizmetlerinde görev almaya başladıkları görülür. Ebu Müslim'in en güvenilir adamlarından Tarhûn el-Cemal, Abbasi idaresinde temayüz eden ilk Türklerdendir. Halife Me'mun, Bağdat'ta, sayıları onsekiz bini bulan ücretli Türk birliğini kurdu(93).

Abbasilerin Türklere karşı bu müsamahakâr davranışlarının ilk olumlu neticesi Hazar ülkesinde görülmüştür. IX.yüzyılın ikinci yarısında iki devlet arasındaki ticarî münasebetlerin geliştiği ve bu yüzyılın sonlarında başta Hazar başkenti İdil olmak üzere Belencer ve Semender gibi önemli Hazar şehirlerinde Müslüman kolonilerinin kurulduğu kaydedilmektedir. 921 yılında, Halife Muktedir'in Volga Bulgarlarına gönderdiği elçilik heyetinde bulunan İbn-Fadlan, seyahatnâmesinde bu hususu teyit ederek şu bilgiyi vermektedir:

"Hazar ülkesinde oturan ve ticaret için buraya gelip giden Müslümanların hukuki ve diğer işlerine Hakan tarafından tayin edilen ve Hazz adı verilen bir Müslüman mensur bakmaktadır. Ondan başkasının Müslüman-

(92) B. İSL. TARİHİ, VI, 19.

(93) Fikret İşıltan, "Me'mûn", İA, VII, s. 692-700.

ların işlerine ve kendi aralarındaki anlaşmazlıklara bakma selahiyeti yoktu(94).

IX.yüzyılın ortalarında Hazar ülkesinde Müslümanlığın yavaş yavaş taraftar bulmaya başladığını söylemek mümkündür. İlk zamanlar sayılarının az olması ve Hakan tarafından himaye görmemeleri sebebiyle Müslüman Hazarlar İslâm ülkesine göç etmek istemiş olabilirler. Fakat zamanla sayılarının artması ve bilhassa iktisadî gücü ellerinde bulunduran tüccar sınıfının Müslüman olması idarecileri Müslümanlara karşı daha müsamahalı davranmaya sevk etmiştir. Ayrıca Hazar devlet erkânının, ülkelerindeki diğer dinlere bağlı olanlara müsamahalı davranmaları, Müslüman Hazarlara rahat nefes aldirmiş ve sür'atle sayılarının artmasına yardım etmiştir (95).

Hazarlara İslâmiyeti, Müslüman tüccarların yanısıra, Müslüman Harizmliler de öğretmişlerdir. 965'den sonra komşu Türk kavimlerinin saldırısı üzerine Hazarlar, Müslüman Harizmlilerden yardım istemişlerdir. Ancak Harizmliler Hazarlara İslâmiyeti kabul etmeleri şartıyla yardım edeceklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine Hazarların büyük bir çoğunluğu Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Bu savaşta Müslümanlığı kabul etmeyen Hazar Hakanı yine aynı tarihlerde Rusların saldırılarını artırmaları üzerine Harizmlilerden yardım sağlamak için İslâmiyeti kabul etmiştir(96).

(94) İBN FADLAN, 79.

(95) B. İSL. TARİHİ, VI, s. 31.

(96) KUZGUN, Hazar., 94.

Türklerden İslâmiyeti kabul eden ikinci Türk devleti ise Karahanlılardır. 893 yılında Karahanlıların merkezi Talas'ın Samaniler tarafından zaptı bu iki devlet arasında askerî mücadeleleri başlatmıştır. Samanî hanedanı arasında başgösteren kargaşalıktan faydalanmak isteyen Karahanlı hükümdarı Oğulçak, Samani şehzadelerinden birinin ülkesine sığınmasına izin vermiştir. Bu Müslüman şehzade veya onun vaizleri Oğulçak'ın yeğeni Satuk'un İslâmiyeti kabul etmesine sebep olmuştur. Bu devirde süratle ve kitle halinde yayılan islâmlaşma, özellikle Abdülkerim adını alan Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasıyla büyük bir ehemmiyet arzeder(97). Zeki Velidi Toğan, Karahanlıların İslâmiyete giriş tarihini 920 olarak zikretmektedir(98).

Yine bu sıralarda gerek Karahanlıların hâkimiyeti altında gerekse diğer yerlerdeki Türk boyları arasında kitleler halinde İslâmiyete katılmalar olmaktadır. X.yüzyılın ilk çeyreğinde Fârâb-Kencede ve Taş-Kend arasında Oğuzlardan ve Karluklardan İslâmiyeti kabul etmiş bin çadıra yakın bir küme yaşamakta idi. Müverrihler 960 yılında, ikiyüzbin çadırılık bir Türk halkının Müslüman olduğunu bildirirler. Bu Türk halkının Karahanlı hanedanınının hâkim bulunduğu yerlerdeki Türk kavimleri (Yağma, Karluk,Çiğil,Tuhsı) olduğundan şüphe edilemez(99).

Maveraünnehr ve Hârezm gibi İslâm ülkelerine yakın bulunan Oğuzlar Müslüman oldukça onlara "Türkmen" denilmiş ve artık bu isim İslâm memleketlerine göçen Oğuzlara ad olmuştur. Bu sırada kendisine tâbi olanlarla Cend'e gelen Selçuk, takriben 960 yılında Zandak şehrinin valisinden

(97) B. İSL. TARİHİ, VI, s.34.

(98) Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türki ve Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s.99.

(99) SÜMER, 50-51.

kendilerine İslâmiyeti öğretecek din adamı istemiştir(100). Selçuk'un yeni geldiği bu yerde yaptığı ilk iş İslâmiyeti kabul etmek olmuştur. İçinde yaşamaya karar verdikleri bu memleket halkının dinine girmekle, onların içinde tecrit olmuş küçük bir kavim olmaktan kurtulmayı amaçlamışlardır. Müslüman olduktan sonra Selçuk ve etrafındaki Türkler, Müslüman olmayan bütün Oğuz Türkleri ile de mücadeleye girmişlerdir(101).

Böylece Türkler arasında yayılan İslâmiyet, beylerin de siyasî mücadeleleri için bir destek mahiyetini almış ve bu da Müslüman olmalarını hızlandırmıştır. Bununla beraber Müslüman Karahanlılar ve Samanîler arasında kalan Selçuklular, bu İslâmlaşmanın siyasî semerelerini, ancak seksen yıl süren uzun bir mücadele ve göçler sonunda, 1040 yılında Büyük Selçuklu Devletini kurmakla elde etmişlerdir.

İslâm medeniyetinin gelişmesi ise, Türklerin elinde bin yıl kadar devam etmiş ve bu medeniyetin adı, "Türk-İslâm Medeniyeti" şeklinde anılarak tarihe mal olmuştur(102).

(100) Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s.67.

(101) Mehmet A.Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara, 1979, s.21.

(102) Kemal Göde, "Türklerin İslâmiyet'e Girişlerini Kolaylaştıran Sebepler", *Erciyes*, Sayı:90, s.36.

BİRİNCİ BÖLÜM

HIRİSTİYANLAŞAN TÜRK TOPLULUKLARI

A. TÜRKLER ARASINDA HİRİSTİYANLIK FAALİYETLERİ

Bundan önceki bölümde açıklamaya çalıştığımız gibi Türklerin kabul ettiği dinler arasında; Gök-Tanrı, Maniheizm, Budizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve nihayet İslâmiyeti sayabiliriz. Türklerin İslâmiyetten önce geniş kitleler halinde kabul edip yaşadıkları din; "Gök-Tanrı" dinidir. Gök-Tanrı dininden sonra Türklerin kitleler halinde kabul ederek, "millî" dinleri haline getirdikleri din ise, "İslâmiyet"tir(1). Diğer dinler genellikle mevzii kalmış; sadece belli dönemlerde ve bazı Türk boyları arasında etkili olabilmiştir. Bu yayılma sahalarında gerek o dinin misyonerleri gerekse o dine mensup tüccarların faaliyetleri büyük rol oynamıştır. Hıristiyanlık dışındaki diğer dinlerin, Türkler arasındaki yayılma faaliyetlerine Giriş Bölümü'nde temas etmiştik.

(1) Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1978, s.128.

Şimdi de, Türkler arasındaki Hıristiyanlık faaliyetleri ve bu faaliyetlerin neticesinde Hıristiyanlaşan Türk topluluklarının diğer Türk topluluklarına oranla yayıldıkları saha üzerinde duralım.

Türkler arasındaki Hıristiyanlık faaliyetlerinin başlıca Orta Asya ve Balkanlar'da yoğunlaştığı görülür. Bu sahalardan özellikle Balkanlar üzerinde yaşayan Türkler arasındaki faaliyetlerin daha etkili olduğu ve Hıristiyanlığın buradaki Türk boyları arasında daha fazla kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bu faaliyetler içinde Bizans ve Rus devletinin ve kilisesinin rolü büyüktür. Balkanlardaki Türk kavimlerinin, millî şuur yerine kabile şuuruna sahip olmaları, Bizans devletinin çok işine gelmiş, asırlarca bu Türkleri birbirine düşman etmiş, birbirine kırdırmıştır. Bizans, Türkleri birbirine düşürüp, perişan ettikten sonra onları esir almış, Hıristiyanlaştırmış, Balkanlara ve Anadolu'ya yerleştirmiştir(2). Balkanlarda Hıristiyanlığın etkisinde kalan bu boylar üzerinde ileride duracağız.

Orta Asya'da Hıristiyanlığın Türk boyları arasındaki etkisini araştırarak olursak; Türkler arasındaki Hıristiyanlık faaliyetlerinin özellikle Nesturi misyonerler eliyle yürütüldüğünü ve Hıristiyan olan bazı Türk kavimlerinin de Nesturîliği(3) benimsediklerini görebiliriz.

(2) Mehmet Eröz, **Hıristiyanlaşan Türkler**, Ankara, 1983, s.3.

(3) Nesturîlik, V.yüzyılda, Hıristiyan ilâhiyatçılar arasında başlayan kristolojik tartışmalar neticesinde doğmuş ve diyofizit'in temsilcisi olarak uzun yıllar Orta Asya'da varlığını devam ettirmiş olan bir mezheptir(A.Vahap Taştan , "Nesturî Misyonerlerin Orta Asya ve çevresindeki faaliyetleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, E.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1986, s.IV).

Süryânî papazlarından Nestorius(380-451)'un kurduğu bu Hıristiyan mezhebinin esasını; Hıristiyanlar tarafından kabul edildiği şekilde Hz.İsâ'nın hem Allah, hem insan olamayacağı, Hz.Meryem'e de "Tanrı'nın annesi anlamına gelen" "Theotekos" denilemeyeceği inancı teşkil eder. Nestorius'a göre, Hz.İsâ ilâhi sıfatlar taşıyan bir insandı. Onun annesi de Tanrı'nın değil, bir insan olan Hz.İsâ'nın annesi idi. Bu görüşler, monofizit denen karşı inanca mensup papazlar ve Hıristiyan ileri gelenlerine reddedildi. Efes Konsili 431'de Nestorius'un doktrinini mahkum etti. Nestorius,

Nesturiliğin Orta Asya'ya girişi genellikle ticaret yollarıyla olmuştur. Ön Asya'dan başlayarak Maveratınnehr'in Baykent, Buhara ve Semerkant gibi belli başlı büyük şehirlerinden geçen milletlerarası ticaret yolu, bir taraftan ekonomik gelişmeyi sağlarken, diğer taraftan birçok din ve kültürleri beraberinde getirmiş, bölgedeki Türklerin bu manevî unsurlarla temas etmelerine sebep olmuştur(4).

Böylece Orta Asya'ya gelen Çinli ve Hintli din adamları, Nesturi Hıristiyanları, pek çok Türk'ün bu dini tanımaya ve bazılarının da benimsemesine yolaçmışlardır(5). IV.yüzyılda Maveratınnehr'e giren Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Budizm arasında yıllardır sürüp giden mücadelelerden de yararlanarak, rahat bir şekilde yayılma imkânını bulmuş ve kısa zamanda o bölgede hâkim bir din haline gelebilmiştir(6). Nitekim daha 332 yılında, Merv'de bir Hıristiyan piskoposa rastlanmaktadır(7).

... bunun üzerine imparator tarafından İstanbul patrikliği görevinden alınarak Libya'ya sürüldü. Kendisi orada öldü, fakat görüşleri Suriye, Irak, İran ve Güney Hindistan'da taraftar buldu. Öğrencisi Theodoros'un kurduğu Urfa Okulu, Bizans imparatoru Zenon tarafından 489'da kapatılınca Nesturiler Nizip'te toplanarak yeni bir okul açtılar ve bir kilise kurdular. Bu yeni kilise, Bizans kilisesi ile bütün münasebetlerini kesti ve inançlarını Orta Asya, Çin, Hindistan ve Moğolistan'a kadar yayma imkânını buldular (Yeni Türk Ansiklopedisi, VII, s.2645).

Nesturilik, tevhîde dönme ya da ona yaklaşma gayreti içinde olan bir mezheptir. Nitekim bazı araştırmacılar, doğulu Hıristiyanlar arasında bazı kimselerin İslâmı kabul etmelerini, İslâm'daki tevhîd fikrinin, onların zihniyetine daha çok uymasından ileri geldiğini belirterek Nesturilerin Hıristiyan ilâhiyatında, tevhîde yakın bir görüş ortaya koyduklarını ifade etmektedirler (W.M.Watt, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, Terc: Mehmet S. Aydın, Ankara, 1982, s.135).

(4) TAŞTAN, 40.

(5) C.Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Terc: Yıldız Moran, İstanbul, 1979, s.24.

(6) TAŞTAN, 41.

(7) W.Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fetûhatına Kadar Hıristiyanlık", Terc: Cemal Köprülü, *TM*, I, İstanbul, 1925, s.58.

Türkler, kültür seviyesi oldukça yüksek olan Maverâünnehr bölgesini etkileyen dinlerden hiç birisini kitle halinde kabul etmemişlerdir(8). Bununla birlikte Hıristiyanlık gayreli misyonerleri sayesinde ve yukarıda da belirttiğimiz gibi Nesturîlik adı altında, Orta Asya'da yayılmış, çeşitli bölgelerde teşkilâtlanmış, hattâ İslâmiyet'in Maverâünnehr'e girmesinden sonra bile varlığını devam ettirmiştir. Nesturî misyonerlerin gerçek faaliyet alanlarının Orta Asya olduğu, bu bölgelerdeki teşkilâtlı kuruluş ve kiliselerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Orta Asya göçebelere için yerleşik kilisenin yanısıra göçleri esnasında yer değiştiren "çadır kiliseleri"nin mevcut olduğunu görebiliyoruz(9).

Orta Asya'daki Türk kavimlerinden Uygurlar, tarihî kaynakların belirttiğine göre, din meselesinde çok hoş görülü davranmışlardır. Uygurlar arasında Gök-Tanrı inancının yanısıra Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlık da yayılma imkânını bulmuştur. Uygurların sağladığı bu hoşgörülü zemin içerisinde diğer dinler gibi Nesturîler vasıtası ile Hıristiyanlık da yerleşmiştir. XIII.yüzyıl seyyahı W.Rubruck, Uygur ülkesinde bütün bu dinlerin, İslâmiyetle birlikte bir arada ve ahenk içinde varlıklarını devam ettirdiklerine şahit olmuştur(10).

Bu hoşgörüye rağmen Uygur Budistleri ile Nesturîler arasında bir anlaşmazlık olduğu da bilinmektedir. Bu yüzden Nesturîler, Budistlerle karıştırılmamalarına dikkat ederlerdi. Bu maksatla, çan kullanmazlardı. Da sırasında ellerini kavuşturmayıp göğüsleri hizasında açarlardı(11).

(8) F.Nau, "Les Pierres Tombales Nestoriennes du Musée Guimet", *Revue de l'Orient Chrétien*, Deuxième Serie, XVIII, Paris, 1913.

(9) TAŞTAN, 45.

(10) TURAN, Cihan Hakimiyeti, 135.

(11) W.Barthold, *Moğol İstiflâsına Kadar Türkistan*, Terc:Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981, s.481.

Hıristiyan Uygurların Süryânî harfleriyle yine Türkçe olarak yazdıkları eserler de vardır. İslâm müelliflerinden Mübarekşah Guri, kuzeydeki gayrimüslim Türklerin bir kısmının 25 harften ibaret "Soğd yazısı"nı, diğer bir kısmının da 28 harften ibaret olan "Tokuzoğuz yazısı"nı kullandığını anlatmaktadır ki birincisi Uygur, ikincisi de Göktürk yazısı olsa gerektir(12).

Görüldüğü gibi Hıristiyanlık, Uygurlar arasında çok geniş çaplı olmasa da belli bir yayılma sahası bulabilmiştir. Bu yayılmayı kolaylaştıran faktörlerin başında, Uygurların sahip oldukları geniş müsamaha, ortaya koydukları hoşgörülü idare gelir. Bu arada Hıristiyan olan Uygurların Müslüman olan Uygurlardan da etkilendikleri görülür. Cuma günü bayram etmeleri ve ibadetlerden önce abdest almaları(13) bu etkinin misalleridir. Ayrıca Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında bazen ortaya çıktığı görülen düşmanlığın sebebi dinî olmaktan ziyade daha çok ticari endişelerdir. Hıristiyanlığın, bilhassa İslâmiyet karşısında sönüp gitmesini önlemek için Nasturî din adamları, çocuklara Hıristiyanlığın temel akidelerini, İncilleri ve imanın esaslarını öğretirlerdi(14).

Hıristiyanlık faaliyetlerinin etkili olduğu Türk topluluklarından birisi de Hazarlardır. Eski Türk Dini'ne inanan Hazarlar, Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi kitlelerle temas ettikçe bu kitlelerin dinlerine ilgi duymaya başlamışlardır. Bu ilginin sonucu olarak da Müslüman Hıristiyan ve Musevî Hazar Türkleri görülmektedir. Kaynaklarda hangi dininin daha önce benimsendiği hususunda bir açıklık yoktur. Hakan Yusuf'un, mek-

(12) Zekî Velîdî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, s.100.

(13) BARTHOLD, 481.

(14) BARTHOLD, 482.

tubunda, VII.yüzyılın başlarında Yahudiliği kabul ettiklerini ifade etmesine rağmen, her halde Hıristiyanlık, Hazar ülkesine Yahudilikten önce girmiştir. Hazar ülkesine Hıristiyanlık, Arranlılar vasıtasıyla sokulmaya çalışılmış, Arran Metropoliti İsrail (677-703), Hazar ülkesindeki Hıristiyanlığı yayma faaliyetlerinde hayli başarılı göstermiştir(15). Muhtemelen Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman misyonerleri aynı yüzyıl içinde Hazar ülkesinde faaliyete geçmişlerdir(16).

Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yayılmasına tesir eden faktörlerin başında olanların Bizans ile münasebetleri gelmektedir. Bizans sarayına gelin giden Hazar Prensesi Çiçek, Hıristiyanlığı kabul ederek, vaf-tiz olmuş, bu hadise, Hazar ülkesinde bazı Hazarların Hıristiyanlığa ilgi duymalarına sebep olmuştur(17).

Hazar ülkesindeki Hıristiyanların, daha VIII.yüzyılda yedi piskoposluğa sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar şu isimleri taşımaktadırlar; Hazır (Kırım,şimdiki Karasubazar), Astil (Etil), Hualis (Harizm) (18), Omuger (Kuban), Retig (S.Tolstov'a göre,belki Terek,Dağıstan),Hum (Semender ?) ve Tamatarh (Tamantarhan,Taman)(19).

Hazarlar'da Hıristiyanlık faaliyetlerinin yoğunluk kazanması 860 yıllarına rastlar. Hazar Hakanı'nın isteği üzerine meşhur Slav Apostol'u Cyrill (Kiril), başkent İtil'e 860 yılında gelmiş ve sarayda çok iyi bir kabul görmüştür. Fakat Hakan'ın huzurunda Musevî Hahamları ile yaptığı tartışma da pek tesirli olamamıştır. Kiril bu seyahat için özel

(15) Şaban Kuzgun,Hazar ve Karay Türkleri,Ankara,1985,s.91.

(16) Z.Velidi Togan, "Hazarlar", İA, V/1,s.400.

(17) KUZGUN,Hazar.,96.

(18) Bu taksimattan Harizm'in VIII yüzyılda Hazar hakanlığına dahil bir ülke sayıldığı anlaşılmaktadır (S.Tolstov,Po sledam drevney horezmiyskoy sivilizatsi,Leningrad, 1948,s.229).

(19) TOGAN,Hazarlar,407.

olarak İbraniceyi öğrendiği halde Hazar hakanını iknaya muvaffak olamamıştır(20). Ancak çok daha önceleri Bizans kanalıyla gelen Hıristiyanlık Kiril'in bu seyahatından sonra 863 senelerinde Hazar ülkesinde geniş bir taraftar bulabilmiş ve yayılmaya başlamıştır. Genellikle Bizans sınırlarında ve Kırım'daki Hazarlar Hıristiyan olmuşlardır(21).

Son Hazar Hakanı, Kırım'da Bizans yardımını sağlamak için Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul etmiştir. Ancak Bizans'tan beklediği yardımı alamamıştır. Hazarlar da küçümsenmeyecek sayıda bir topluluk Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Fakat bu Hıristiyan Hazar topluluğu devlet yıkıldıktan sonra, Hıristiyan Ruslar içinde eriyerek kaybolmuşlardır. Bu Ruslaşmayı Moğol akınları da hızlandırmıştır. Moğol saldırıları, Ruslarla beraber oturan Hazarların müşterek müdafaa gayretiyle Hıristiyanlaşmasına ve Ruslarla kaynaşarak Ruslaşmasına sebep olmuştur. 1249 yılında Volga ile Don arasında seyahat eden Plano Caprini, bu bölgelerde Hıristiyan Hazar topluluklarına rast geldiğini söyler. Bu Ruslaşan Hıristiyan Hazarlar, Rusların Boyar (Bayar) asilzade sınıfını meydana getirmişlerdir. Hıristiyanlaşan Hazar unsurlarının Ruslaşmasının yanısıra, Yahudi Hazarların bir kısmı da Rusların zoruyla Hıristiyanlığı kabul ederek Ruslaşmıştır(22).

Hıristiyanlığın Orta Asya'daki Türkler arasındaki faaliyetleri Kerait Türkleri ile öngütlerin bir kısmının Hıristiyanlaşmalarına yol açmıştır. Kerait Türkleri hükümdarının 1009 yılında Aziz Serkis'in bir mucizesi ile Hıristiyan olduğu rivayet edilmektedir. Ayrıca Avrupa'daki

(20) KUZGUN, Hazar., 92.

(21) TOGAN, Hazarlar., 400.

(22) KUZGUN, Hazar., 93.

"Rahip Yohanna" efsanesi, Kerait sülâlesinin, Toğrul gibi Türk adları yanında taşıdıkları Hıristiyan isimlerinden doğmuş olması muhtemeldir (23).

Kuzey Moğolistan'ın en kudretli kavmi sayılan Kerait Türkleri, Oron ve Kerulan nehirlerinin yukarı mecrasında ve Tula nehrinin kenarında oturuyorlardı. Nesturî tüccar ve misyonerlerinin faaliyetleri sonucu Kerait Türkleri Hıristiyanlık propagandaları ile karşı karşıya kaldılar. Bu propagandalar neticesinde Hıristiyanlığın kabul görmeye başlaması üzerine, Meru Metropolidi Kerait prensini vaftiz edip, Moğolistan'a da bir rahip göndermiştir(24). Artık Nesturilik, bu bölgede rağbet gören bir inanç olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonra Kerait prensesleriyle evlenme yoluyla Nesturîlik Çingiz Han sülâlesine de girmiştir. Bu vesile ile bir çok Moğol hükümdarının yakın çevresini Keraitler oluşturmuştur. Meselâ Möngeke, sadece Kerait ve Nesturî olan bir vezire sahip değil, aynı zamanda Nesturî bir annenin de çocuğu idi(25).

Daha önce de belirttiğimiz gibi Hıristiyanlığın etkisi altında kalan Türk topluluklarından birisi de "Öngüt"lerdir. Keraitlerden sonra Hıristiyan Türklerin başlıca merkezlerinden biri Öngüt boylarının ili idi(26). Keraitler'de olduğu gibi, Öngüt kavmi arasında da Nesturî Hıristiyan dini kuvvetle yerleşmiştir. Bilhassa Moğol çağında buna dair bilgiler mevcuttur. Öngüt hükümdar ailesi nesiller boyunca Çingiz Han

(23) Emel Esin, "İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cilt I/b'den Ayrı Basım, İstanbul, 1978, s.135.

(24) Carl Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Terc: Neşet Çağatay, Ankara, 1964, s.228.

(25) P.Masson-Oursel, "Asie Centrale", Histoire Générale des Religions", II, Paris, 1960, s.343.

(26) ESİN, 135.

sülalesi ile evlenmeler yolu ile akrabalık kurmuşlardır. Alakuş-tegin Çingiz'in damadı idi. Oğullarından Künbuga, büyük hakan Kubilay'ın kızı Yürek'i almıştır. Ay-buga da büyük hakan Güyük'ün kızı Yelmiş ile evli idi(27).

Hıristiyanlığı kabul eden Türklerde görülen ortak bir özellik vardır ki Türkçe adlar yanında Hıristiyan isimlerini de kullanmış olmalarıdır. Nesturî mezhebine girmiş olan Alakuş-tegin sülalesinden Ay-buga'nın oğlu Körgüz (Georgios) devrinde Öngüt sarayında, Hıristiyan eserlerden meydana gelen büyük bir kütüphane kurulmuştur. Körgüz'un kız kardeşi Sarah-ered için 1298 yılında bin Nesturî kitabının yazıldığı ve bunların yakın zamana kadar Anadolu'da bir Nesturî manastırında bulunmakta olduğu rivayet edilmektedir. Öngüt boylarının Georgis zamanında, Nesturîliği bırakıp Roma kilisesine tâbî oldukları görülmektedir(28).

Orta Asya'daki Hıristiyanlık faaliyetlerinin, sadece Kerait ve Öngüt boylarına münhasır kalmadığı bazı Türk boylarının da içine girdiği anlaşılmaktadır. Bunun sonucu olarak da bazı Türk kabileleri içinden Hıristiyanlığı kabul edenlerin çıktığı görülmektedir. Türklerin sahip olduğu geniş müsamaha ve insana saygıyı esas alan hayat felsefelerini düşününce bu realitenin son derece normal olduğu ve bunun bir çarpıklık olmadığı kendiliğinden anlaşılır. Yalnız burada üzerinde durulması gereken husus; herhangi bir Türk boyunda münferit olarak görülebilen Hıristiyanlık emarelerinin bütün boya veya bütün Türk topluluklarına şamil olarak düşünülemezdir. Bu hususu göz ardı etmeden kısaca Orta Asya-

(27) TAŞTAN, 58.

(28) ESİN, 135.

daki diğer Türk toplulukları arasındaki Hıristiyanlık faaliyetlerine de temas edelim.

Barthold, "Orta Asya'da Hıristiyanlık" adlı makalesinde, Selçuk Bey'in oğullarının isimlerinden hareket ederek Oğuzların Hıristiyan olduklarını ifade etmektedir(29). Z.V.Toğan ise, Mikail, Yunus, Davud vb. isimlerin aynı zamanda Müslüman adları olarak da kullanıldıklarını belirttiikten sonra Oğuzların Hıristiyan olmadıklarını kabul etmektedir(30). Oğuzlar hakkında İbn Fadlan'ın verdiği bilgilerden sonra Hıristiyan olmadıkları kesinlik kazanan bu Türk boyunun Hıristiyanlığı hakkındaki iddiaların Zekeriya Kazvini tarafından uydurulduğu mezkûr makalede açıklanmaktadır(31).

Diğer taraftan Ebû Dülef'in risalesinden öğrendiğimize göre Çiğil Türklerinin arasında az miktarda Hıristiyah vardır(32). Fakat Barthold'un belirttiği kadar, Hıristiyan misyoner faaliyetlerinin netice verdiğini gösteren bir harekete Orta Asya Türk toplulukları arasında şahit olunmamıştır. Münferit hareketler halinde seyreden misyonerliğin sonucunda bazı Türk topluluklarının bundan etkilendiği görülebilir.

-
- (29) W.Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütûhatına Kadar Hıristiyanlık",Terc:Cemal Köprülü, **Türkiyat Mecmuası**, I, İstanbul, 1925.
 (30) Z.Velidî Toğan, "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Ait", **TM**, II, İstanbul, 1928, s.62.
 (31) TOĞAN, Oğuz.Hırist., 67.
 (32) İBN FADLAN, 84.

B. HİRİSTİYANLIĞIN ETKİSİNDE KALAN TÜRK TOPLULUKLARI

Bulgar Türklerine Hıristiyanlığın Nüfuzu: Günümüzde bilhassa 1984 tarihinden 1989 tarihine kadar sınırları dahilindeki Müslüman Türk azınlığa şiddetli bir asimilasyon politikası uygulamış olan Komünist Bulgaristan Devleti'nin "Türk menşeli Bulgarlar" ile ilgisini düşündüğünce konuya ister istemez daha fazla ilgi duymaktayız.

Nüfus bakımından fazla kalabalık olmayan Bulgar Türkleri, bugünkü Bulgaristan'da devlet kurmuş, fakat zamanla Hıristiyanlığı kabul ederek, kalabalık Slav kitleleri arasında eriyip gitmişlerdir. Bulgar Türklüğünden kala kala bir isim kalmış ve bazı maddî ve manevî kültür unsurları varlığını devam ettirebilmiştir. Meselâ, yoğurt ve ayran yapımı bu kültür miraslarından ikisidir. Bir de, Bulgaristan'a gelen yabancı devlet büyüklerine, "tuz ve ekme" sunulması, eski Türk âdetlerinden olan "Tuz-ekmek hakkı"nı hatırlatmaktadır. Onun dışında herşey Slav'dır. Sadece adı kalmış olan Bulgarya'da, Türklüğün, Hıristiyan Slav çoğunluğu içinde kaybolması durumu vardır(33).

Bulgarların, Türk soyundan geldiği ilim âlemince bilinmektedir. Burada, Slavlaşmamış Hıristiyan kavimler içinde erimemiş olan Bulgar Türklerini kastettiğimizi belirtmemiz gerekir. Bulgarların Türklüğüne delil, arkeolojik kalıntılar, Proto-Bulgar dili kalıntıları ile İdil Bulgarlarına ait mezar taşlarındaki kitabelerdir(34). Bulgarların 642'de ölen Kubrat isimindeki hükümdarlarına ait eski Türk "on iki hayvanlı" takvimi

(33) ERÖZ,5.

(34) Akdes Nîmet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972, s. 108.

ile kaydedilmiş bir listesinin de günümüze kadar gelmesi(35) bu konuda açık bir fikir vermektedir. Orta Asya Türklerinin mezarlar üzerine heykel dikme geleneği, daha VII.asırda Türk Bulgarları vasıtası ile Balkanlara kadar gelmişti. Cenubî Rusya'dan başlayıp Orta Asya'ya doğru uzayan bu Kuman heykellerinin Türklere ait olmadığına dair Radloff'un iddiası Barthold'un delilleri ile-ve heykellerin menşei Türk olduğunda zerre kadar şüphe yoktur-ifadesi ile bertaraf edilmiştir(36).

Bulgarların aslı, Onogurlara dayanır. On-ogur, "on kabile" demektir. Ogur boylarının en kalabalığı olan Onogurlar, Milâdın başlarında Sibiryaya'ya yerleşerek, İdil boylarına kadar yayıldılar. II. ve III.yüzyıllarda Hunlarla karıştılar. Attilâ'nın devleti yıkıldıktan sonra, Hunların kalanları da bu kitleye katıldı. Bu karışmadan dolayı Onogurlara, "karışık" anlamında "Bulgar" adı verildi(37). "Bulgamak", "karışmak" demektir. Ayrıca Kırım'da, Kefe'nin kuzeyindeki bir ırmağın adı da "Bolgamak" Irmağıdır(38). Tarihçiler, Slavlaşmış Bulgarlardan Türk Bulgarlarını ayırt edebilmek için, ikincilere, "İdil Bulgarları", "Türk Bulgarlar", "Bulgar Türkleri", "Proto-Bulgarlar" adını vermektedirler.

Diğer Türk boyları gibi, Bulgar Türkleri de ikili sosyal teşkilâta sahiptiler. "Utigur" ve "Kutrigur" adıyla sağ ve sol kollara ayrılmışlardı. Utigurlar, Kuban çevresinde yerleşmişler ve bugünkü Kazan bölgesinde Bulgar, Suvar, Kazan gibi birçok şehirler kurup ileri bir kültür seviyesine ulaşmışlardır. Göktürkler önünden kaçan Avarlar, Bulgarların yerlerini terketmelerine sebep olmuşlar ve Kafkas dağlarına sığınan Uti-

(35) TOGAN, Türk Tarihi., 155.

(36) Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1980, s.392.

(37) Akdes Nîmet Kurat, "Bulgar", İA, II, s.781-796.

(38) ERÖZ, 6.

gurlara, "Kara-Bulgar" denmiştir(39).

Ellibeş yıl kadar önce Bulgaristan'dan gelip, Silivri'nin Kavaklı Köyüne yerleşmiş olan Tahir Osman (Saçkan)'a göre, "Kara-Bulgar"lar, Müslüman Türklere en yakın olan Hıristiyanlardır. Bunlara "Çenge Gâvuru", "Osmanlı Gâvuru", "Eski Gâvur" gibi adlar verilir. Bunlar, Pravada'nın, Moğallı, Asılbeyli, Çamırca, Pirece köylerinde, Aydos'un Çenge köyünde ve Şumnu'nun Kediören köyünde oturmaktadırlar. Tahir Osman'ın ifadesine göre; "çok dost insanlardır". Ramazan'da, camilere gider, bir kenara diz çöküp oturur ve heyecan içinde namaz kılınışını seyrederek. Düğüne ve misafirlığe gelen Müslüman Türk komşuları için, ayrı kurbanlar kesip, ayrı kazanlarda pişirir, kesinlikle onlara domuz eti yedirmez, büyük hürmet ve misafirperverlik gösterirler(40).

Bulgarların siyasî tarihlerine kısaca temas edecek olursak Göktürkler zamanından başlamamız gerekir. Bunun ve İstemi Kağan kardeşlerin idaresi altında 552 tarihlerinde Avarları yenerek Göktürk adıyla tarihte ilk defa kendi adlarını taşıyan bir devlet kuran Türkler yeni bir çağ açmışlardır. Göktürk devleti süratle genişleyerek doğuda Kadırgan Dağlarına, batıda Maverânnehr'e, hattâ Azak denizi kıyılarına kadar genişlemiştir. Göktürkler'in baskısı altındaki Avarlar, 568'de Adriyatik kıyılarına kadar ulaşmışlardır. Bu gelişmeler karşısında İdil ve Don boylarında yaşayan bütün Türk menşeli kavimler, bu arada Utigur ve Kutrigur Bulgarları da Göktürk devletinin hâkimiyeti altına girmişlerdir.

(39) KURAT, Bulgar, 782.

(40) ERÖZ, 7.

Bulgarlar üzerindeki bu Göktürk hâkimiyetinin 630 yıllarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bulgarların başına, herhalde Göktürk kağanları ailesinden olan kimseler getirilmiştir. Bunlardan biri de, "Kutrigurlar"ın başında bulunan ve "Dulu"(41) sülâlesine mensup olan **Organa (Orhan)** idi. 659'da Batı Göktürk devletinin de çökerek Çin hâkimiyetine girmesi üzerine, Kutrigurlar'ın başında bulunan Organa (Orhan)'ın oğlu **Kubrat (Kurt)** kendisini Bulgarların hanı ilân etmiş(42) ve böylelikle "Büyük Bulgar Devleti"ni kurmuştur. Mamafih Utigur Bulgarlarının Kubrat'a tabi olmak istemedikleri ve mücadeleye giriştikleri anlaşılıyor. Tam bu sıralarda, vaktiyle Göktürlere tabi olan Hazarların da, kendi başlarına bir "kağanlık" kurdukları görülüyor. Bu defa Hazarların baskısı ile Kutrigur Bulgarları Tuna'ya doğru gitmişler ve **Asparuh(43)** adlı hanlarının idaresinde 671 tarihinde Balkanlara girerek(44) "Tuna Bulgarları Devleti"ni kurmuşlardır(45).

(41) Buradaki "Dulu" kelimesinin "Dolu" olması akla daha yakın geliyor. Çünkü "Dolu" kelimesi, Eski Türk âdetlerinde ve Alevilik ve Bektâşilik'te çok mühim bir yere sahiptir(ERÖZ, s.7-8).

(42) Bizans kaynaklarının, Kobratos veya Kovrat diye yazdığı, Bulgar Devletinin kurucusunun asıl adı "KURT"tur(İ.Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara, 1977, s.182). Bizans tarihleri, "Kurt"u, Orhan'ın yeğeni olarak gösterir. Ayrıca bunlara Hıristiyanlığın kabul ettirildiği ve kendilerine Patrikios ünvanının verildiği kaydı da vardır (Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Ankara, 1981, Terc: Fikret İşıltan, s.97).

(43) P.Pelliot, Proto-Bulgarlar'daki bu "Asparuh" adının, Göktürk ve Uygurlar'daki "Aşpara, İşbara, Şapolyo" adları ile ilgili olduğunu söylüyor(M.Fuad Köprülü, **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul, 1983, s.99).

(44) Asparuh'un kurduğu ve kısa zamanda askeri, siyasi yönlerden geliştirdiği devlet İtil(Volga) Bulgarlarınkine nisbetle "küçük" sayılmış olmakla beraber, Oğuz Türkleri tarafından kurulan en uzun ömürlü siyasi teşekküldür. Devletin sağlam temellere oturtulduğu, Bizans ve Avar İmparatorlukları gibi iki büyük güç arasında varlığını korumasından anlaşılır. Dışarıdan gelen Bulgar Türklerinin, Balkanlardaki Slav halkını kendilerine bağladıkları müşahade edilmektedir. Genellikle kabul edildiğine göre Bulgarlar, ufak kabile hayatı yaşayan, devlet fikrine yabancı Slavlara vatan, devlet ve millet kavramlarını öğretmişler, onları teşkilâtlandırarak daha sonra Bizans'a karşı kendilerini koruma kabiliyeti ile donatmışlardır(KAFESOĞLU, **Millî Kültür**, 183-184).

(45) KURAT, Karadeniz Kuzeyi., 110.

Tuna Bulgar devletinin en sıkı siyasî münasebetleri şüphesiz Bizans ile olmuştur. 717-718 yıllarında İstanbul'un Araplar tarafından kuşatılmasında, başkent ortaklaşa müdafaa edilmiş ve bu işbirliği Bulgar devletine iktisadî imkânlar ve huzur sağlamıştır. Ancak VIII.yüzyılın ortalarında hakanlıktaki iç mücadeleler ve hanlardan bazılarının öldürülmelerini fırsat bilen Bizanslılar, Bulgarya'ya üst üste seferler tertipletiler. Nihayet IX.yüzyıl başında, Orta Avrupa'da Avar hakanlığının Franklar tarafından tam bir çöküntüye götürüldüğü yıllarda Krum(46) adlı ünlü bir Bulgar hükümdarının iktidara geldiği görüldü(803-814). Krum gibi kudretli bir komşudan ürken Bizans imparatoru I.Nikephoros, onu yoketmek düşüncesi ile harekete geçti. Fakat Krum Han 811 yılında Bizans ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Savaşta Bizans imparatoru da öldü. Daha sonra tekrar II.Mikhael komutasında sayılarını artırarak hücumla geçen Bizanslılar gene mağlubiyetten kurtulamadılar. Bunun üzerine Bulgar hakanı, Bizans'ı ortadan kaldırmaya niyet etti. Sofya, Niş ve Belgrat şehirlerini işgal ederek Orta Avrupa-Yakın Doğu arasındaki en büyük ticaret ve askerî sevkiyat yolunu kontrol altına aldı. 813'te Filibe üzerinden Edirne'ye ulaşan Krum Han burayı muhasara altında tutarak 814 baharında İstanbul'u kuşattı, fakat ömrü vefa etmediğinden ansızın öldü (13 Nisan 814).

Oğlu Omurtag Han (814-831), Bizans imparatorluğu ile derhal 30 yıllık bir ticaret antlaşması imzaladı. Omurtag Han zamanı Tuna Bulgarlarının tarihleri boyunca en parlak devirleri olmuştur. Omurtag Han, büyük

(46) Krumos, Kromes, Kromos. Türkçe Kurum=kurmak, tesis etmekden veya korum=kale, Batı Türkçesinde kerim kerem kerm=hisar, kale, şehirden gelme bir isim olabilir(KAFESOĞLU, MİLLÎ KÜLTÜR., 184).

şehirler kurmuş, saraylar ve çeşitli abideler yaptırmıştır(47). Omurtagdan sonra gelen Melemir Han, kardeşi Nraudta'yı, Hıristiyanlığa temayülü olduğu için öldürtmüştür(48). Buna rağmen, kendisi de bir Hıristiyan ünvanı kullanılıyordu(49).

Yerli Slav halka nisbetle sayıca pek az olan Bulgar Türklüğü,yavaş yavaş, o tarihlerde yazıları bile olmadığı için Grek hurufatı ile Grekçe veya nadiren Türkçe yazılı kitabelerden de anlaşılacağı gibi Bizans kültürünün tesiri altındaki Slav çoğunluğunun etnik baskısını hissetmeye başlamıştır. Teşkilâtlandırılan Slavlar devlet hizmetlerine alınıyor, yerlilerle evlenmeler artıyor, idare tekniğinin mecburi sonucu olarak kalabalık yerli halk dili üst tabakada yayılıyor ve Türkler yavaş yavaş bu kültür baskısı sonucu Slavlaşmaya başlıyorlardı(50). Orhan, Kurt, Korum, Omurtag gibi adları bırakıp, Hıristiyan adları veya ünvanları almaya başlamaları, erimenin ilk işaretidir(51). Melemir Han'dan sonra, Presiyan (836-852) ve nihayet Boris Han (852-889), Tuna Bulgarlarının başına geçti. Boris Han, 870'lerde Hıristiyanlığı resmen kabul ederek Bulgarların tarihteki yerlerinde bir dönüm noktasını teşkil etti. Bu tarihten sonra Slavlaşma başladı ve Tuna Bulgarları bir asır sonra artık Slavca konuşan Hıristiyan bir millet haline geldi(52).

Tuna Bulgarlarının Hıristiyanlığın nüfuzu altında Hıristiyanlaşmasına mukabil İdil Bulgarları ise kitleler halinde Müslüman olup Türklük-

(47) KAFESOĞLU, MİLLÎ KÜLTÜR., 185-186.

(48) ERÖZ, 8.

(49) "Souverian par la grace de Dieu"(KÖPRÜLÜ, Vakıf MÜes., s.80).

(50) KAFESOĞLU, MİLLÎ KÜLTÜR., 186).

(51) Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, I, Tercüman 1001 Temel Eser(46), Terc:Haluk Şaman, s.154.

(52) TOGAN, *Türk Tarihi*., 156.

lerini koruyabilmişlerdir. Balkanlardaki Bulgarlar, Hıristiyan olunca, İdil'deki Bulgarlar da İslâmiyeti kabul ettikten sonra isim değiştirmişlerdir. Fakat birincilerde Türklükten eser kalmamış, ikincilerde ise Türklük, Müslümanlıkla uyum göstermiştir(53).

Avarların Hıristiyanlığı Kabulü: Orta Asya'da Göktürkler tarafından 552'de yıkılan Juan-Juan devleti halkından bir kısmı batıya doğru kaçmış ve hattâ İstemi Yabgu kuvvetleri bunları takip etmişlerdi. Kendilerine Apar(54) denilen bu kavmin aslında Türk değil Moğol olduğu bildirilmekte(55) ise de, bunun idareci tabakaya münhasır kaldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca devlet parçalandıktan sonra batıya çekilen kütlenin geçtiği yerlerde, başka Türk zümreleri ile karıştığı ve 557'ye doğru Sabarları yenerek Azak kıyılarında Bizans sınırında göründükleri zaman Türk menşeli unsurlarla birleşmiş oldukları görülmektedir(56).

Hadsiz hesapsız Avar kitleleri bütün Balkan yarımadasına, batıda Adriyatik kıyılarına, güneyde ve doğuda Ege sahillerine kadar akmakta idi. Avarlar ağır yağma ve tahribattan sonra büyük kısımlarıyla tekrar Tuna gerisine çekiliyorlardı(57). Bu sıralarda (560'dan sonra) Avarların başında Bayan Kağan bulunmakta idi. Bu kağanın hesaplı ve kurnaz bir siyaset takip ettiği kaynaklarda geçer(58). İranlı Alanları kendilerine bağladıktan sonra Bizans'a elçi gönderen Avarlar, yıllık vergi ve kendilerinin yerleşebilecekleri arazi istediler. O sıralarda bir yandan Bal-

(53) ERÖZ,9.

(54) Bizans kaynaklarında;Abar,Avar,Yunanca;Abares,Abaroi,Latince;Avari,Avaros,Slav dillerinde;Abari,Obri olarak geçmektedir.

(55) René Grousset,**Bozkır İmparatorluğu**,Terc:M.Reşat Uzmen,İstanbul,1980,s.173.

(56) KAFESOĞLU,MİLLÎ KÜLTÜR.,140.

(57) OSTROGORSKY,86.

(58) GROUSSET,174.

kanlar'da, Dalmaçya'da, bir yandan da Trakya'da Ogurlar karşısında meşgul olan imparator Justinianos, vergiyi red etmemekle beraber, ülkesine bir Avar akınını durdurmak amacıyla aşağı Tuna havzasında bazı Slav kütellerinden bir set kurmaya çalıştı. Fakat bu engeli kolayca parçalayan Avarlar aşağı Tuna'yı işgal ederek Bizans ile sınırdaş oldular ve Avrupa içlerine doğru akınlara başladılar(59).

Avarların baskısı altında VII.yüzyılın başlarında Bizans imparatorluğu, en kritik devrini yaşamıştır. İmparator Fokas gibi birisinin devletin başında bulunması imparatorluğu hızla çöküntüye doğru götürmüştür. Fakat 610'da, Bizans'ın Afrika umumi valisi Heraklius'un tahta geçmesi bu çöküntüyü durdurmuştur. Heraklius, Bizans imparatorluğunda birçok askeri ve idarî reformlar yapmış ve doğuda Göktürklerin yardımını temin ederek devletini kurtarmıştır(60).

Asıl çekirdeğini Türk unsur teşkil etmekle birlikte Slav ve Germen kabilelerinden toplanan kalabalık yardımcı kıtalarla destekli ordusu ile bilhassa başlıca pazar şehirlerini ve ticaret yollarını daima elde ve emniyet içinde tutmaya gayret ettiği anlaşılan Avar hakanlığının, Avrupa'da 200 yıl kadar süren hâkimiyeti devrinde, en mühim askerî teşebbüsleri İstanbul'u kuşatmalarıdır(61). 616'da Avar Kağanı, Friul şehrini almış ve yağmalamıştı. 619 yılında Trakya Ereğlisi'nde bir görüşmeyi fırsat bilerek imparator Heraklius'a tuzak kurmuş, sonra gafil avlıyarak İstanbul'u düşürmek istemişti. Tuzak ve İstanbul kuşatması başarıya ulaşmamıştı. Fakat, Pers Kırallı II.Hüsrev'in Bizans İmparatoru'na karşı

(59) KAFESOĞLU, Millî Kültür., 142.

(60) KURAT, Karadeniz Kuzeyi., 29.

(61) KAFESOĞLU, Millî Kültür., 143.

sürdürdüğü mücadele Avarlar'a beklenmedik bir fırsat doğurmuştur. Avarlar, Perslerle İstanbul'u kuşatmak üzere anlaştılar. Avarlar Trakya'dan, Persler de Anadolu'dan geleceklerdi. 626 Haziran ve Temmuz aylarında, Pers generali Şahrbarâz Anadolu'yu baştan başa geçtikten sonra Kadıköy'de karargâhını kurarken, AVar Kağanı da İstanbul surlarının dibinde vâzîyet aldı. İmparator Heraklius Kafkasya cephesinde olduğundan İstanbul Patris Bonus tarafından savunuluyordu. 626 yılının 31 Temmuzundan 4 Ağustos'a kadar Avarlar şehri düşürmek için hücum üstüne hücum düzenlediler(62). Sonucu Bizanslıların denizdeki üstünlüğü tayin etti: 10 Ağustos'da, büyük ve kesin sonuç olmak üzere yapılan saldırı sırasında Avarların safında yer alan Slav kayıkları, Bizans donanmasıyla yaptıkları mücadelede mahvoldular. Bundan sonra Avar orduları, karada da büyük kayıplar verdiklerinden kargaşalık içinde geri çekilmeye başladılar. Avar kağanının mağlubiyeti, İran taarruz plânlarını da bozduğundan Şahrbarâz, Kadıköy'ü boşaltarak askerleriyle Suriye'ye doğru geri çekildi(63).

İstanbul'un muhasarası donanmasızlık yüzünden başarıya ulaşamamıştır. Avar ordusunun sonuç alamadan, zor şartlar altında çekilme mecburiyetinde kalması hakanlığın nüfuz ve itibarını kaybederek zayıflamasına yol açmıştır. Yardımcı kuvvetler dağılmış ve bilhassa Avar hakanının 630'da ölümünden sonra, tâbi kütteleler, Bizans'ın da teşvik ve desteği ile baş kaldırmış ve uzun mücadeleler neticesinde Balkanların hâkimiyeti Bulgarların eline geçmiştir. Tuna-Sava bölgesi Hırvat-Sloven gibi Slav kabilelerine, Bohemya sahası da Çek'lerin atalarına terkedilmiştir. Bu suretle bir hasım kuvvetler çemberi içine alınan ve iktisadî imkânlarını

(62) GROUSSET, 175.

(63) OSTROGORSKY, 96.

kaybeden Avar hakanlığı, VIII.yüzyıl boyunca gittikçe kuvvetten düştü ve 791'den itibaren 15 yıl aralıksız devam eden ve amansız bir din muharebesi şeklinde geçen Frank imparatorluğunun saldırılarına muhatap oldu (64).

791 Ağustos'unda Frank kralı Charlemagne, düzenlediği ilk seferde ordularının başında Avar kağanlığını işgal ederek Tuna ile Raab'ın birleştikleri yere kadar girmiştir. 795'de oğlu Pepin, yanında Friul Düki Eric ile Avarların müstahkem mevkilleri sayılan "ring"e hücum etmiş ve iki asır boyunca Bizans ülkesinde yapılan savaşlar neticesinde toplamış olan Kağanların hazinesinin bir kısmını ele geçirmiştir. 796'da üçüncü bir sefer sonunda Pepin "ring"i tamamen imha etmiş ve hazinenin geri kalan kısmını da kaldırmıştır(65).

Avar kağanlığının bu çöküş döneminde artık Hıristiyanlığın nüfuz etmeye başladığı görülmektedir. Güçlü dönemlerde etkili olmayan bu Hıristiyanlık faaliyetleri zaaf anında etkisini göstermiştir. Frank imparatorluğu karşısında alınan ilk mağlubiyetten sonra Avarlar siyasî önemlerini kaybettiler ve 795'de Avar hükümdarı Hıristiyanlığı ister istemez kabul etmek zorunda kaldı. Bu ise Avarlar için eriyip gitmenin başlangıcı oldu(66).

795'de Aix-la-Chapelle'de vaftiz olan Avar Hakanı, Eski Türk ünvanlarından olan "Tudun" ünvanını taşıyordu. 799'da bu Tudun, Frank hâkimiyetine baş kaldırmış, fakat bu Avarların son direnmesi olmuştur. Onun

(64) KAFESOĞLU, MİLLÎ KÜLTÜR., 144.

(65) GROUSSET, 176.

(66) TOGAN, Türk Tarihi., 155.

cezalandırılmasından sonra Zodan adındaki Avar hakanı 803'te tamamen teslim olmuştur. 805 yılında Avarların başında Charlemagne'a tâbi, Teodor adıyla vaftiz olmuş bir Kağan görülmektedir(67). 805'te ortadan kalktığı görülen Avar kağanlığını oluşturan Avar grupları Doğu Macaristan ve Balkanlara dağıldı. Kısa zamanda Hıristiyanlaşarak, dillerini unuttular ve yerli kalabalık içinde eridiler(68).

Peçeneklerin Hıristiyan Olması: IX ve XI. yüzyıllar arasında Orta Asya'dan batıya doğru gerçekleşen "Türk göçlerinin" son büyük dalgasını meydana getiren Türk boylarından ilki, "Peçenekler"dir. Peçenekler, Göktürk hakanlığına dahil kütlelerden biri idi. Batı Göktürk devleti başlıca on boya dayanıyordu. Orhun âbidelerinde, bu "on boy"a; "On-Ok" deniyor. On-Oklar'a mensup teşekküllerin başında "Peçenekler"i saymak mümkündür. Yalnız Peçeneklerin, On-Oklar'ın bir boyuna değil, belki birkaç boyuna mensup teşekkülleri içine alan bir topluluk olduğunda şüphe yoktur(69). Muhtemelen On-Oklar'dan olan Türkişler'in bir kısmını teşkil etmek üzere Isık göl-Balkaş dolaylarında yaşamışlar, Batı Göktürk hakanlığının çözülmesinden sonra da, belki Karluk devletinin kuvvetlenmesi üzerine Seyhun nehrine doğru gelişen Oğuz hareketi karşısında Batı Sibirya'ya çekilmek zorunda kalmışlardır(70). Kaşgarlı Mahmud da, Peçeneklerin bir "Oğuz" boyu(71) olarak gösterilmesi VIII.yüzyılın ikinci yarısında görülen bu Oğuz-Peçenek mücadelelerini ve bunların komşuluklarını belirtir. Geriden gelen Oğuz baskısı sonucunda batıya çekilen Peçenekler

(67) GROUSSET, 176.

(68) KAFESOĞLU, MİLLÎ KÜLTÜR., 144.

(69) Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1980, s.12-13.

(70) KAFESOĞLU, MİLLÎ KÜLTÜR., 159.

(71) Kaşgarlı Mahmud'un, "Devânü'lî Lûgat-î Türk"ünde şu kayıt mevcuttur: "Becenek Rûm sahasına yakın bir yerde yaşayan ve Oğuz zümresine mensup olan bir Türk kavmidir (Akdes Nîmet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s.23).

den bir bölük Oğuzların yanında kalmıştır ki, Kaşgarlı'daki Oğuz boyları listesinde yer alan "Peçenekler" bunlar olmalıdır(72).

Peçenekler, Cim ve Yayık (Emba ve Ural) nehirleri havalisinde buldukları IX.yüzyılın ilk yarısında herhalde baskınlarla Hazar doğu ticaret yollarının emniyetini tehlikeye düşürmeleri sebebiyle doğan Hazar-Oğuz ittifakı baskısına dayanamayarak kalabalık kütleler halinde Volga'yı geçip, yurtlarından çıkardıkları Macarların yerine Don-Kuban havalisine geldiler. 860-880 yılları arasında olan bu geçiş büyük göçün ilk hareketi oldu. Macarları önlerinden süren Peçeneklerin gerisinde Oğuzlar, onların da gerisinde Kuman (Kıpçak)'lar Karadeniz kuzeyinden batıya doğru yöneliyorlardı(73).

Bu sıralarda Karadeniz'in kuzeyinde merkezi Kiyef olmak üzere Rusya, önemli bir devlet olarak bulunuyordu. Dolayısıyla Peçenekler ile Kiyef Rusyası arasında türlü yönlerden münasebetler görülecektir. Peçeneklerle Ruslar, yaklaşık olarak 900 tarihlerinden 1036'ya kadar 130 yıl yan yana yaşamışlardır. Rus vekayinamesinde Peçeneklere ait ilk kayıt 915 yılına aittir. Fakat Peçenek akınları bu tarihten daha sonraları başlamıştır. Yaklaşık olarak 121 yıl içinde 11 Peçenek akınından bahsedilmektedir.

Peçeneklerin Rus yurduna "ilk gelişleri" vekayinamede; "Peçenekler, 915 yılında Rus yurduna ilk defa geldiler ve Knez İgor ile barış akdettikten sonra Tuna tarafına gittiler" şeklinde geçmektedir. Peçenek-Rus

(72) SÜMER,320.

(73) KAFESOĞLU,MİLLÎ KÜLTÜR.,159.

komşuluğunun başlangıcında iki zümre arasında fazla bir çatışma olmadığı görülmüyor. Çatışmalar daha ziyade sonraları ve çoğu zaman Rusların ya taarruzları veya Peçeneklerin düşmanlarını himaye etmeleri yüzünden meydana gelmiştir.

Peçeneklerin erken dönemde yardımcı kuvvet olarak Rus knezlerinin yanında Rus seferlerine katıldıkları biliniyor. Knez İgor 944 yılında Kırım'daki Khersones şehrine, yani Bizans'a karşı bir sefer açtığında, ücretli asker olarak Peçenekleri de yanına almıştı(74). Bazan da Peçenekler, Rus topraklarına birbirleri ile döğüşen knezler tarafından çağırılıyorlardı.

Peçenek-Rus mücadeleleri, İtil ve Tuna Bulgarlarına karşı sefer açan, 965'de Hazar hakanlığını yıkan, Rusların "Büyük İskender"e benzettikleri, fakat Peçenek örneğine göre yetiştiği için "bir Peçenek başbuğu vasfında olan" knez Svyatoslav zamanında (946-972) kızıştı(75). Peçenekler, 968'de Kiyef'i muhasara ettiler. 972'de ise Rusların "Büyük İskenderi Svyatoslav'ı muzaffer olduğu Balkan seferinden dönüşünde öldürdüler. Bu suretle bir müddet için Rusların orman bölgesi yanındaki Bozkırı ve Karadeniz bölgesini ele geçirme gayretlerine mani oldular. Ancak sürekli savaşlar ve telâfisi imkânsız kan zayii yüzünden güçleri azaldı. Yani göçebe unsurlarla kendilerini takviye edemediler. Doğu Avrupa'daki İslav ve Romen unsurlarını yardımcı olarak yetiştirmeleri için zemin ve zaman yeterli değildi. Yenilgilere uğradıkça memleketlerinin sınırları da küçüldü. Rus prensleri kendi aralarında savaşırken Peçenekler, taraflardan birine yardımcı olarak da katıldılar, dolayısı ile Ruslara hizmet ettiler.

(74) Akdes Nîmet Kurat, Karadeniz Kuzeyi., s.47-48.

(75) KAFESOĞLU, 161.

Bu sırada putperest Rusların prensi, Svyatoslav'ın halefi Vladimir, Thietmar kroniğinin bildirdiğine göre "fornicator immensus et crudelis" Hıristiyanlığı kabul etti ve Tamantorkan'da bazı Peçenekler ile birlikte vaftiz edildi(76). Knez Vladimir zamanında da (972-1015), Rusların Peçenek arazisine nüfuz ederek müstahkem mevkiiler kurmağa çalışmaları yüzünden mücadele şiddetlendi. Peçenekler bu teşebbüslere 992, 996 ve 1015 yıllarında karşılık verdiler. O sırada Ruslarla mücadele eden Polonya kralı Boleslaw ile de münasebet kurdukları anlaşılan Peçenekler, bu suretle, Hazarlar ve sonraki Kumanlar gibi Rusların Karadeniz'e inmelerine mani oldular. Bu da dolayısı ile Bizans menfaatlerine uygun düşüyordu (77).

Bizans'ın Peçeneklere karşı takip ettiği siyaset, onlardan azami derecede faydalanma esasına dayanıyordu. Peçenekler'den, düşmanlarına karşı, başta Bulgarlar, sonraları Macarlar ve Ruslar olmak üzere Bizanslıların faydalanmaya çalıştıkları ve genellikle de bunda başarılı oldukları görülecektir. Peçenekleri hoş tutmak amacı ile Bizanslılar tarafından başbuğlarına ve karılarına hediyeler gönderilmekte, fırsat düştükçe gönülleri alınmakta idi. Bu siyaset, Bizanslıların 1018 yılında Bulgaristan'ı ele geçirmelerine kadar devam etti(78). 1018'de İmparator II. Basileos Bulgar işini hallettiği için artık dış yardıma ihtiyacı kalmamıştır. Bundan sonra imparatorlukla Peçenekler arasında "devlet seviyesi"ndeki temaslar da sona ermiş bulunuyordu. Bu durum Peçenek akınlarını Balkanlar üzerine çekti (1026,1035,1036).

(76) L.Rasonry, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s.132.

(77) KAFESOĞLU, *MİLLÎ KÜLTÜR.*, 161.

(78) Akdes Nimat Kurat, "Peçenekler", *İA*, IX, s.539.

Fakat Peçenekler doğuda pek huzurlu değildiler. Kendilerini Volga-ötesi yurtlarından çıkararak Uz (Oğuz)'lar batıya doğru ilerliyor ve Peçeneklerin doğu cephesine baskılarını artırıyorlardı. Neticede Peçeneklerden bir kısmı Macaristan'a yerleşirken asıl kütle yavaş yavaş batıya kaymağa başlamıştı. XI.yüzyılın ilk çeyreğinde Peçeneklerin Turla (Dnyester) boyuna ve bugünkü Besarabya'ya indikleri görülmektedir ki, Karadeniz düzlüklerindeki Peçenek hakimiyetini iyice zayıflatan bu durumdan yine Ruslar istifade ettiler. Knez Yaroslav, Normanlar, Slovenler ve Novgorodlularla takviyeli ordusu ile Kiyef civarında, 1036'da yapılan savaşta Peçeneklere ağır bir darbe indirdi(79).

Rus vekayinamesinde Peçeneklerin "tamamiyle kaybolup gittikleri"nin ifade edilmesi, onların Kiyef Rusyası sınırından büsbütün uzaklaşmaları demekti. Gerçekten, 1036 yenilgisinden sonra Peçenekler bir kuvvet olarak Rusya'yı bir daha tehdit etmediler. Esas kütle bu sıralarda Turla ve Tuna boyuna doğru gitmiş ve Peçeneklerden ancak bazı küçük zümreler Rus knezliklerinde sınır bekçileri olarak kalmışlardı. Peçeneklerden boşalan bozkırlara bir müddet sonra Uz'lar geleceklerdir(80).

1048 yılında Tuna, Peçenekler tarafından geçildi ve bu olay Bizans devleti için çok ağır sonuçlar doğurdu, Bizans daha önce Peçeneklerden müttefik olarak kuzeydeki bütün düşmanlarına karşı faydalanmıştı. Bulgaristan'ın Bizans tarafından ilhakından sonra ise durum temelinden değişmişti. Şöyleki; Artık Bizans'ı göçebe ordulardan ayıran duvar mevcut değildi; devlet arazisi Tuna kenarına kadar uzanmakta olup, Peçeneklerin yağma akınları artık devletin düşmanı olan Bulgarlara değil doğrudan

(79) KAFESOĞLU, MIIİT KUI+ür., 162.

(80) KURAT, Karadeniz Kuzeyi., 54.

doğruya Bizans topraklarına yapılıyordu. Tuna'yı aşarak Bizans topraklarına dalan Peçenekleri püskürtmeye Bizans'ın gücü yetmediği için bunları devlet arazisine iskân ettiler ve uğranılan zararı azaltmak için sınır muhafızı olarak askerî hizmetlerde kullandılar(81).

İmparator Konstantin IX.Monomakhos (1042-1054) zamanında Anadolu'ya karşı Selçuklu Türklerinin hücumları şiddetlendiği sıralarda, Balkanlar da da Peçeneklerin hücumları gelişmekte idi. Ancak tam bu sıralarda iç mücadele başladığından, Peçeneklerin Balkanlara karşı baskıları azaldı. Onüç uruğdan teşekkül eden Peçeneklerin başında Killeroğlu Turak(82) adlı bir han vardı.

Bu sıralarda Peçenekler doğudan Uzlar tarafından devamlı hücumlara maruz kalmışlardı. Turak'ın bu savaşlar sırasında Uzlara karşı savaşmak istemediği ve Tuna boyundaki sazlıklara çekilmeği tercih ettiği ve bu yüzden iki Peçenek uruğunun kendisinden ayrıldığı, kendilerine asaletten mahrum Balçaroğlu Kegen adlı çok cesur bir kimseyi reis olarak seçtikleri ve böylece Peçenekler arasında iç harbin başlamış olduğu ve neticede Kegen'in idare ettiği iki uruğun 1048/1049'da Bizans sahasına göçe mecbur kaldığı anlaşılmaktadır.

Bizans'a göç eden bu iki boy (uruğ), Bizans makamları tarafından gayet iyi karşılanmış ve kendilerine Tuna boyunda hudut bekçiliği görevi verilerek Silistre yanında bir miktar da arazi tahsis edilmiştir. Bizans'a kütle halinde hizmette bulunan ve Hıristiyanlığı kabul eden Peçenekler bunlar olmalıdır.

(81) OSTROGORSKY,309.

(82) Durak veya Tirek de olabilir.

Bizans idarecilerinin bu Peçenekleri kabul etmeleri diğer Peçeneklerle daha önceden yapılan anlaşmaya aykırı idi. Üstelik, Bizans'a iltihak eden bu iki boy, ırkdaşlarından öç almak için, Tuna'yı geçerek hücumlarda bulunmaktan da geri kalmıyorlardı. Bu yüzden harekete geçen Turak'ın Peçenekleri, 1048/1049'da Tuna'nın güneyindeki sahaya girdiler ise de, yağma hareketleri ve aniden bastıran soğuklar sebebiyle faaliyetleri yetersiz kaldı. Bu fırsattan faydalanan Kegen ve Bizanslılar, Turak'ın başında bulunduğu Peçenekleri yendiler. Neticede Turak ile birlikte 140 Peçenek başbuğu, Bizanslıların eline düşmüş oldu(83).

Bizanslılar esir aldıkları bu Peçeneklere, askerlikte kendilerinden faydalanmak düşüncesi ile dokunmadılar. Ayrıca bu Türklerin Bizans tarafından Bulgaristan'da boş bir sahaya yerleştirildikleri görülmektedir. Peçenek lideri Turak ve diğer esir alınan başbuğlar, Bulgaristan'da bırakılmayıp İstanbul'a gönderilmişler ve orada Hıristiyan dinini kabul etmişlerdir(84).

1087 tarihinde Macar ve Kuman yardımı alan Peçenek ordusu, Çelgü'nün kumandası altında Bizans ordusu ile savaştı. Çelgü, kahramanca dövüştü ve savaş meydanında kaldı. Peçenekler bu savaşta yenildiler(85).

(83) KURAT, Peçenekler, 539.

(84) Rivayet edildiğine göre esir alınan bu Peçenekler'den, Selçuklulara karşı savaşmak üzere 15.000 kişilik bir askeri kuvvet hazırlanmıştır(1049). Bunlar, Anadolu'ya geçtikten sonra Üsküdar'ın az ilerisindeki Bulgurlu(o zamanki adı ile Damatru) 'ya gelince, fikir değiştirip daha ileriye gitmemeye ve dönüp kendi boylarına katılmaya karar vermişlerdir. Dönüşleri sırasında, Üsküdar'da Boğaz'ı geçecek gemi bulunamayınca atlarını denize sürerek(?) Büyükdere yakınlarına çıkarak Tuna kıyılarındaki boylarına katılmışlardır. Bu hadiseden sonradır ki Peçeneklerin, Bizans'a karşı tekrar mücadeleye giriştikleri ve tekrar bir tehlike olarak varlıklarını devam ettirdikleri görülmüştür(KURAT, Peçenekler, 539).

(85) ERÖZ, 12.

Bizans kaynaklarının belirttiğine göre; "son onyıllar içinde imparatorluğun üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sallanmakta olan Peçenek tehdidi (86)", 1091 yılına kadar devam etti.

1091 yılında Peçeneklerin Kuman (Kıpçak)larla mücadele içinde oldukları bilinmektedir. 1091 Nisan'ında Peçenekler, karadan Bizans üzerine yürürken, onlarla anlaşan İzmir beyi Çaka Bey de, donanması ile Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul'u kuşattı(87). Bunun üzerine Bizanslılar Kumanları yardıma çağırdılar. Kırkbin kişilik Kuman atlı birliği Bizans'ın yardımına geldi.

Peçenekler, Meriç kıyılarındaki yerlere gelmişlerdi. Bizans ordusu da buraya geldi. Peçeneklerin, zamanında Bizans ordusuna saldırmayıp bir kaç gün kaybetmeleri kendi felâketlerini hazırladı. Sonunda Kuman birlikleri savaş meydanına yetişti(88). Bizans kaynaklarında belirtildiğine göre; 29 Nisan 1091'de, Peçenekler karşısında savaşa girişen zayıf Bizans birliklerinden çok fazla bu Kumanların şiddetli saldırıları neticenin tayininde önemli bir faktör oldu(89).

Bizanslılar, Kumanların yardımı ile Peçenekleri korkunç bir yenilgiye uğrattılar. Peçenekler bu savaşta çok büyük kayıplar verdiler. Bizans devleti, kalan Peçenekleri, Bosna dağlarına, Balkanların çeşitli yerlerine ve Anadolu'ya iskân ettiler.

(86) OSTROGORSKY,332.

(87) Auguste Bailly,**Bizans Tarihi**,II,Tercüman 1001 Temel Eser(47),s.315.

(88) ERÖZ,12-13.

(89) BAILLY,316.

Bir Bizans tarihçisi, Peçenekleri, baharda çoğalan bal arılarına benzetmektedir. 1122 yılında yeni bir Peçenek kitlesi, Tuna'yı geçip Bizans'a saldırdı. Bu, Bizans'a yönelen son Peçenek akını olarak kaynaklara geçmektedir. Bizanslılar, Peçenekleri büyük bir yenilgiye uğrattılar ve çok sayıda esir aldılar. Bu esirleri, Rumeli'ye ve Anadolu'ya yerleştirdiler. Bu tarihten sonra Bizans'ı artık Peçenekler ilgilendirmeyecektir(90).

Peçeneklerin Hıristiyanlığı meselesinde netice olarak şunu söyleyebiliriz: Peçenekler ile (daha sonra göreceğimiz) Kuman-Kıpçakların Rus, Bizans ve İslâm memleketleri ile temasları göz önünde tutulursa, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın bu göçebeler üzerinde az çok tesir yapmış olduğu muhakkaktır. Müslüman tüccarların Peçenekler arazisine kadar gittikleri bilinmekte ise de, bunlardan Müslümanlığa geçenlerin olup olmadığı malûm değildir. Buna karşılık Peçeneklerden birçoğunun Hıristiyanlığı kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bilhassa yerleşik hayata geçince, yerine göre ya Ortadoksluk veya Katolikliği kabul etmişlerdir. Rus Knezlerinin hizmetine girip yerleşik hayata geçenler Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebine intisap ettikten sonra, Rus halkı arasına karışıp gitmişlerdir. Macaristan'a gidenler ise Katolikliği kabul ettikten sonra Macarlaşmışlardır(91). Bugün halâ Macaristan'daki birçok yer adı, Peçeneklerin hatıralarını günümüze kadar getirmektedir(92).

(90) ERÖZ,13.

(91) KURAT,Karadeniz Kuzeyi.,104-105.

(92) RASONYI,134-135.

Uz'lar (Oğuzlar)'ı Hıristiyanlaştırma Gayretleri: Peçeneklerin 860-880 tarihlerinde İdil nehrini geçip batıya gitmelerinde bilhassa Uzlar (Oğuzlar)'ın büyük rol oynadıklarını yukarıda görmüştük. Hazarlarla işbirliği yapan bu Uzlar, büyük Oğuz boylarının batı kısmını teşkil ediyordu(93). Rus yıllıklarında doğrudan doğruya "Tork"(94), Bizans kaynaklarında ise kısaca "Uz" olarak isimlendirilmektedirler(95).

Peçeneklerin yerlerini işgal eden Uz (Tork)'ların uzun bir müddet Yayık-İdil sahasında kaldıkları anlaşılıyor. Yaz mevsiminde onların Kama Bulgarları sahasına kadar gitmeleri, Samar nehri boyuna ve belki de daha kuzeylere kadar çıkmış olmaları mümkündür. Hattâ Uzlar'dan bir kısmının İdil'in batı tarafına geçtikleri veya geçirildikleri düşünülebilir. Belki de bunlardan bir grup Sura-Oka nehrine kadar ilerlemiş ve oralarda kalmıştır. X.yüzyılın sonlarına doğru Suzdal Rusyası'nda rastlanan bazı Uz zümrelerinin belki de bu suretle oralara gitmiş olmaları mümkündür. Çok sonraları Ryazan çevresinde "Kasım Hanlığı"nın kurulduğu ve oralarda kalabalık bir Tatar zümresinin yerleştirildiği hatırlanırsa, böyle bir yerleştirme olayının X.yüzyılda başlamış olması da hatıra gelebilir. Mişer dilinin birçok "Oğuz" unsurlarını ihtiva etmesi, belki de işte bu Uzların oralara gelmiş olmaları ile izah edilebilir. Nitekim Suzdal-Rostov çevresinde "Torki" adı ile bağlı birkaç yer adının muhafaza edilmiş olması da buna delâlet eder.

(93) SÜMER,60.

(94) Rusça'da "ü" sesi olmadığı için bu "Türk" karşılığıdır. Diğer şekilleri: Torky, nadien Torkmen=Türkmen (RASONYI,132).

(95) KAFESOĞLU,Millî Kültür.,163.

Rus vekayinamelerinde Knez Aziz Vladimir'in 985 yılında "Koma-İdil Bulgarları"na karşı bir sefere çıktığı ve buna "Tork" (Uz)'ların da katıldıkları kaydedilmiştir. Bu münasebetle şu tafsilât verilmiştir; "985 yılında Kiyef Knezi Vladimir (başbuğ) Dobrinya ve ordusu başında kayıklar ve Torklar da karadan Bulgarlar üzerine yürüdü ve Bulgarları yendi."

Bu kayıt münasebetiyle tarihçiler arasında birçok münakaşa yapılmış ve Kiyef Knezinin bu seferinin İdil Bulgarlarına karşı değil de, Tuna Bulgarlarına karşı olduğu iddia edilmiştir. Fakat Uzlar'ın bu sefere katılmış olmaları seferin hakikaten İdil Bulgarları üzerine yapıldığına delalet eder. Çünkü "Tork"(Uz)'ların güney Rusya'ya gelişleri 985 tarihinden çok sonraki bir zamanda olmuştur. Uzların Kiyef Rusyası'nın güneyine gelişlerinin ancak 1036'daki Peçenek yenilgisinden sonra olduğu muhakkaktır. Rus vekayinamesindeki bu Torklara ait ilk kayıt ancak 1054 yılına aittir(96).

Uzların Karadeniz'in kuzeyine gelmelerinde Kıpçakların sıkıştırma- larının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyinde Oğuzları sıkıştırmakta devam ederek onlardan çoğunun Tuna boylarına ve oradan da Balkanlar'a inmelerine sebep olmuşlardır.

1064-1065 yılında Tuna'yı geçen Uzlar, birçok kollara ayrılarak Balkanlar'da genişbir istilâ hareketinde bulunmuşlar, Trakya, Makedonya ve Selânik bölgelerini yağmalamışlardır(97). Fakat bu Uz hareketi kendileri için tam bir felâketle neticelendi. Uzlar, ötedenberi en amansız

(96) KURAT, Karadeniz Kuzeyi., 65-66.

(97) SÜMER, 60.

düşmanları olan ve o sırada Bizans'ın hizmetinde bulunan Peçenekler tarafından kitle halinde öldürüldükleri gibi, hastalıktan da pek çok zayıf at vermişlerdi. Bunlardan kalanların bir kısmı Bizanslılar tarafından çeşitli yerlerde iskân edilmişler ve bir kısmı da Dobruca'da kalarak günümüzdeki Hıristiyan Türklerden olan Gagauzlar'ın bir bölümünü teşkil etmişlerdir(98).

Sağ kalan Uzlardan büyük bir kesiminin de Bizans'ın hizmetine girdiklerini ve 1071 tarihli Malazgird meydan muharebesinde de kardeşleri olan Selçuklu Oğuzlarının saflarına geçtikleri ifade edilmektedir(99).

Kumanlar (Kıpçaklar)'ın Hıristiyanlaşması: Orta Asya'da "Kıpçak" adı ile anıldıkları için Şark kaynaklarında daha çok "Kıpçaklar" olarak geçen bu Türkler, Batı'ya Karadeniz'in kuzeyine geldiklerinde, "Kuman" adıyla anılmaya başladılar. Kumanlara takılan isim, bir kavim adı değil de, bu kavmin sarışın (solgun,sarımtırak) olduklarını ifade eden bir sıfattır(100).

Secere-i Terakime'de, Kıpçakların menşei şu şekilde açıklanır:

"Büyük padişahların âdetleridir, uzak sefere gidince ailelerini alıp varmak. Maiyet halkının da bazılarını alıp giderler. Oğuz Han'ın bir beyi karısını alıp gitmişti. Kendisi savaşta öldü, hatunu kurtulup

(98) KURAT,66-67.

(99) Urfalı Mateos,Bizans ordusunun sağ kolunda bulunan Uzlar ile sol kolunda bulunan Peçeneklerin, savaşın kızıştığı bir sırada Selçuklular tarafına geçtiğini söylüyor. E.Dulaurier,Malazgird savaşında bulunan Büyük Bizans kumandanlarından Tarhan'ın (Tarkaniat) Oğuz başbuğlarından olduğunu yazar(SÜMER,60).

(100) Rus vekayinâmesi onlara "Polovtsı" der. Bu kelime "beyazımsı sarı,sarımtırak" anlamına gelen "poloviy"dan gelmektedir. Almanca'daki "Falb" ise "beyazımsı sarı" demektir. Ermenice'deki "Chardeş" aynı manada olduğu anlaşılıyor. Bu suretle Kumanlarla temasa gelen üç kavim,Ruslar,Almanlar ve Ermeniler,Kumanlara sadece "sarışınlar" demişlerdir(KURAT,Karadeniz.,70).

iki suyun arasında Han'ın arkasından yetişti. Hâmile idi. Sancısı tuttu. Gün soğuk idi, girmeğe ev yok. Bir çürük ağaç içinde oğlan doğurdu. Bunu Han'a bildirdiler. Bunun üzerine Han dedi: Bunun babası bizim öntümüzde öldü, üzülmeni yok, deyip, oğulluğa aldı, adını "Kıpçak" koydu. Eski Türk dilinde "içi boş ağaca" kıpçak derlermiş. Onun için o oğlan ağaç içinde doğdu diye adını Kıpçak koydular.

O oğlanı Han kendi yanında büyüttü. Yiğit olduktan sonra, Urus ve Ulak ve Macar Başkent illeri düşman idiler. Kıpçak'a çok halk ve maiyet verip o tarafa, Tin ve İtil suyunun kenarına gönderdi. Üçyüz yıl Kıpçak o yerlerde padişahlık kılıp oturdu. Bütün Kıpçak halkı onun neslinden- dirler. Oğuz Han'ın zamanından tâ Çingiz Han zamanına kadar Tin ve İtil ve Yayık, bu üç suyun yakasında Kıpçak'tan başka il yok idi. Dörtbin yı- la kadar o yerlerde oturdular. Onun için o yerlere "Deşt-i Kıpçak" der- ler(101).

Selçuknâme'de ise Kıpçakların kız alıp verme yolu ile Selçuklular ile akrabalık tesis ettiklerine yer verilir: "Büyük bir padişah olan, fakat imansız ve kendisine karşı isyan üzerine bulunan Kıpçak Şâhı'na mektup gönderip dine davet etti. O da kabul edip, gelip Çağrı Bey'in elin- de Müslüman oldu. Aralarında çok iyi geçinip birbirlerine kız verip, ev- lenne yolu ile akrabalık kurdular(102).

(101) Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, Haz: Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser(33), s.31-32.

(102) Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, C.1, s.47.

Kıpçak (Kuman)ların İrtiş-Talas sahasından Batı'ya doğru harekete geçmeleri, 916'larda Çin'in kuzeyinde teşekkül eden Kıtay Devleti'nin faaliyeti ile bağlı olsa gerektir. Kıtaylar kuvvet kazandıkça, bazı Türk zümrelerini Batı'ya doğru itmişler ve bu itişin neticesinden Kıpçaklar da etkilenmiştir. Kıpçak (Kuman) kitlesinin Yayık nehrinin batısında İdil istikametinde ilerleyişi en geç XI.yüzyıl başlarında olsa gerektir. Bu hareketin çok geniş bir cephe üzerinde yapıldığı muhakkaktır.

Kıpçakların bir kısmı İrtiş boyundan Uralları aşarak Kama-İdil sahasına sokularak İdil Bulgarları ile karışmaya başladılar. Kıpçakların diğer boyları Aşağı İdil sahasına girerek Hazarların ortadan kalkmasında başlıca âmil oldular. Kıpçaklar, Peçenek ve Uzlardan boşalan yerleri işgalle Kuzey Kafkaslar'a, Kuban boyuna, Aşağı Don havzasına ve oradan da Dneper (özü) istikametine gittiler.

Kuman (Kıpçak)ların, 1060'dan sonra Uzlar'ı takiben Tuna boyuna doğru süratle ilerledikleri, 1064'de Uzları Tuna'nın güneyine attıkları ve aynı zamanda Transilvanya-Macaristan istikametinde ilerledikleri anlaşılıyor. Bu suretle XI.yüzyıl sonlarında Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar tamamiyle Kıpçak (Kuman)ların eline geçmiş bulunuyordu. Dolayısıyla buralar Şark kaynaklarında "**Deşt-i Kıpçak**" (Kıpçak bozkırları) adını almaya başlamış ve bu ad Moğol istilâsından sonra umumîleşmiştir(103).

Deşt-i Kıpçak adı verilen bu geniş bozkırlardaki Kuman (Kıpçak)ların yaşayışlarına kısaca temas edecek olursak, bu Türklerin de umumiyetle göçebe olduklarını götürürüz. Kıpçak (Kuman) boylarının çoğu göçebelik

gelenek ve usullerini titizlikle muhafaza ettiklerinden yerleşik hayata geçmemişler, dolayısı ile hiçbir yerde tutunamamışlardır. Bu hayat tarzının gereği olarak hayvancılık yaptıklarını, fakat aynı zamanda ticaretle de uğraştıklarını kaynaklardan öğreniyoruz(104).

Kumanların Tuna boyuna inişleri 1087 yılında olsa gerektir. 1087'de Bizanslılarla Peçenekler arasında Silistre yakınlarında yapılan meydan muharebesi sırasında, Peçenek başbuğu Tatuş'un Tuna'nın epey doğusundaki Kumanlardan yardım istediği biliniyor(105). Kıpçak(Kuman)ların desteğindeki Peçenek harekâtı Trakya'da Kule(İstanbul-Aenes arasında)'ye kadar gelişme göstermiş, Bizans karşısında başbuğları Çelgi'yi savaş meydanında bırakarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Fakat imparator Aleksi Komnen, onları takip etmek hatasını işlemiş ve 1087 sonbaharında Silistire'de ağır bir mağlubiyete uğramıştır(106).

Bu yardım vesilesi ile Tuna kıyısındaki zengin otlakları ve Balkan yolunu Peçenekler'den öğrenen Kumanların bir daha geri dönmek istemedikleri anlaşılıyor. Bu tarihten sonradır ki Peçeneklerle araları açılmıştır(107). Bu durum, Bizans için bulunmaz bir fırsat olarak kabul edilmiş ve daha önceki Türk boylarına uyguladığı siyaseti tekrar ortaya çıkararak Peçeneklere karşı Kumanları kullanmıştır. Daha önce Peçenekleri anlatırken de belirttiğimiz gibi 29 Nisan 1091'de yapılan savaşta Peçenekleri Kumanlara kırdırıştır(108).

(104) Bu konudaki daha geniş bilgi için bkz: Mustafa Kafalı, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, 1976, s.11-15 vd.

(105) KURAT, 73.

(106) GROUSSET, 183.

(107) KURAT, Karadeniz Kuzeyi., 73.

(108) OSTROGORSKY, 333.

XII.yüzyılın başında Kuman(Kıpçak)lar, bir taraftan Peçenekleri takip ederek Balkanlar'a girerlerken, aynı zamanda Dnestr nehrinin yukarı kısmına kadar sokulmuşlardı. Mamafih bu hareketleri yukarıda Bizans misalinde olduğu gibi daha ziyade ya Rus knezlerinin hizmetinde, yahut da Macarların daveti ile gerçekleşmiştir. Kumanlar birinci sınıf atlı asker olmaları hasebiyle, komşu devletler tarafından ücretli asker olarak sık sık davet edilmişlerdir. Onlar bu sıfatla Lehistan, Macaristan ve hattâ Çek (Bohemya) memleketinde savaşmışlardır. Bu suretle Kıpçakların savaşçı hareket sahaları Orta Asya'da Harezim sınırlarından başlayarak, Kafkaslar'da Anadolu sınırları, Doğu Avrupa'da İdil Bulgarları, Rus Knezlikleri, Balkanlar'da Bizans,Orta Avrupa'da Lehistan ve Macaristan'a kadar çok geniş bir sahada cereyan etmiştir. Zaten Kıpçak(Kuman)lar kadar başka bir göçebe Türk boylar kitlesinin bu kadar geniş bir sahayı işgal etmiş olduğu da bilinmiyor(109).

Kumanların sonunu da Moğollar tayin etmişlerdir. Çingiz'in torunu Batu Han'ın kumandasındaki büyük Moğol-Tatar kuvvetleri ile başlanan Batı seferinin ilk hedefini İdil Bulgarları teşkil etmişti. 1237'de Moğol-Tatar orduları Sır Derya'nın aşağı mecrasından Yayık nehrine doğru ilerlerken, önlerine birçok Kuman(Kıpçak) Türktünü katmışlardı. 1238'de Rusya'nın kuzey kısmı tamamiyle Batu Han'ın eline geçti. Moğolların maksatları yalnız Rus sahasını değil aynı zamanda Kuman-Kıpçak illerini de itaat altına almaktı(110).

(109) KURAT,Karadeniz Kuzeyi.,74-75.

(110) KURAT,Karadeniz Kuzeyi.,96.

Arka arkaya gelen dalgaların etkisiyle Kumanlar oldukça hırpalanmışlardır. Yenilenlerin mühim bir kısmı galipler ile kalmış olmakla beraber, bunlardan boyun eğmek istemeyen bir kısmı ileriye göç etmiş, bazı gruplar da hudut boylarına çekilmişlerdir. Sınır muhafızlığı yapmak üzere kabul edilen bu gruplar, artık geleceklerini tamamen eski düşmanlarının eline bırakarak başta Hıristiyanlığı kabul etmek ve sonra da milliyetlerini kaybetmek suretiyle, nisbeten kısa bir süre içinde tamamen kaybolmuşlardır. Böylece ilk Moğol darbesini müteakip, Moldavya'da oturanlar Macar hâkimiyetine girmişler ve kütle halinde Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir(111).

1239-1240 yıllarında Batu Han ordularınının Karadeniz'in kuzey bozkırları ve Kırım Yarımadasını tamamen ele geçirmeleri üzerine, buralarda yaşayan Kuman(Kıpçak)lardan birçoğunun savaşlar sırasında öldürüldüğü veya esir edildiği muhakkaktır.

180-200 yıl kadar Karadeniz'in kuzeyi ve Kuban Kafkas sahasını ellerinde tutmuş olan Kuman (Kıpçak)ların gerek bu geniş sahanın ve gerekse komşu memleketlerin tarihinde büyük bir rol oynayacağı açıktır. Gerçi Kumanlar(Kıpçaklar) "büyük bir step imparatorluğu" kuramamışlarsa da, işgal ettikleri sahanın coğrafî özellikleri itibariyle komşuları olan Rusya'ya, Bizans'a ve Kafkas memleketlerine büyük tesirler yapmışlardır. Herşeyden önce, Peçeneklerin yaptıkları gibi Kumanlar da Rusların Dnepr nehri boyunca Karadeniz'e inmelerini katî olarak durdurmuşlar ve "Deşt-i Kıpçak"ın bir Türk ülkesi olarak devam etmesini sağlamışlardır.

(111) Reşit Rahmeti Arat, "Kıpçak", İA, VI, s.715.

Yine Kumanların Rusya tarihine büyük bir tesiri daha vardır: Güney Rus Knezlikleri Kuman(Kıpçak) akınlarına maruz kalınca, Rus yurdunun bu kısmındaki halk kuzeye, daha emin olan Suzdal Rusyası'na göç etmiştir. Neticede Kiyef Rusyası, büsbütün zayıflamış ve feodal nizam icabı ayrı beylikler (knezlikler)'e bölünmüştür. Kumanların etkisiyle "Moskova Rusyası"nın çekirdeğini teşkil eden "Suzdal Rusyası" yükselmiştir.

Kumanlardan birçoğu Kuban boylarından ve Kafkas Dağları eteklerinden Dağıstan'a kadar sokulmuşlardır. Gürcistan'a ücretli kıtalar olarak gittiklerini kaynaklar yazar. Dağıstan ve Terek ile Kuban çevrelerindeki Türk zümrelerinden birçoğunun bu Kıpçak boylarından kalmış olduğu da biliniyor. Bu suretle Kafkaslar'ın Türkleşmesinde Kuman(Kıpçak)lar çok önemli rol oynamışlardır.

Aynı surette yukarıda da gördüğümüz gibi Kumanlardan bir çoğu Balkanlarda Bizans ile sıkı münasebetlerde bulunmuşlar ve 1091'de Peçenekleri imha ederek Bizans'ı mutlak bir felâketten korumuşlardır. Kumanlar'dan birçoğunun sonraları Balkanlar'da faaliyette buldukları ve oralarda yerleştikleri de malumdur. Yugoslavya'daki "Kumanova" adı bu hususta bir misal teşkil edebilir.

Kuman(Kıpçak)ların kitle halinde yerleştikleri memleket ise Macaristan olmuştur. Dolayısıyla Kumanların en çok iz bıraktıkları yer de orasıdır(112). Moğollara karşı yaptıkları savaşta yenilen Macarların bu mağlubiyetleri üzerine Macaristan kısmen boşalmıştır. Nüfusu çoğaltmak gayesi ile Türkler tekrar celbedilmiş ve memleketin üçte birini teşkil

(112) KURAT, Karadeniz Kuzeyi., 98.

eden orta Macaristan ovası Kuman(Kıpçak)lara verilmiştir. 1278 yılı anlaşmasına göre, Kumanlar göçebe hayat tarzını bırakacaklar ve yerleşik hayata geçerek, Hıristiyanlığı da kabul edeceklerdi(113).

Peçeneklerde olduğu gibi Kuman(Kıpçak)ların Rus, Bizans ve İslâm memleketleri ile temasları göz önünde tutulursa, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın bu göçebeler üzerinde az çok tesir yapmış olduğu muhakkaktır. Kumanların büyük bir kısmı İslâm ülkelerine yakınlıkları dolayısıyla Müslümanlığın tesiri altında kalmışlardır. Bu yakınlık başlıca Kırım'da, Kafkaslar'da ve İdil Bulgarları ülkesinde olmuştur. Mamafih esas kitlenin daha uzun zaman "Gök-Tanrı" inancında kaldıkları anlaşılıyor. Rusların ve Kırım'a gelen İtalyan misyonerlerinin tesiriyle de birçok Kuman (Kıpçak)ın Hıristiyanlığı benimsediği biliniyor(114). Ruslar'ın tesiriyle Hıristiyan olan Kuman Başbuğu Bastı Han buna misal verilebilir(115).

Kuman(Kıpçak)lar Moğol istilâsından çok evvel, bilhassa Kırım'da Cenovalı ve Venedikli Katolik misyonerler ve Fransisken rahiplerinin gayretleriyle Hıristiyanlık telkinlerine maruz kalmışlardı. Bazılarının ise Ruslar'ın tesiriyle Ortodoksluğa geçtikleri de biliniyor. İşte bu İtalyan misyonerler Kumanlar arasında dini propagandayı kolaylaştırmak ve aynı zamanda ticaret ve pratik hayatta da kullanmak üzere 2500 Kumanca söz ihtiva eden büyükçe bir "sözlük" tanzim etmişlerdi. 1303 tarihlerinde ve Sudak şehrinde yazıldığı anlaşılan bu "Codex Cumanicu"'ta Kuman diline ait bazı gramer kaideleri, İncil'den tercümelemler, bazı katolik ilâhilerinin Türkçe tercümelemleri ve bazı ata-sözleri bulunmaktadır(116).

(113) ARAT, 715.

(114) KURAT, Karadeniz Kuzeyi., 104-105.

(115) Moğol tehlikesi karşısında Rus Knezlerinin Kumanlarla birlikte Tartarlara karşı yürümek kararı Kuman başbuğlarını fevkalâde sevindirmiş ve hattâ Bastı Han'ın bu sevincin ifadesi olarak Hıristiyanlığı dahi kabul ettiği iddia edilmektedir(KURAT, Karadeniz Kuzeyi., 93).

(116) KURAT, Karadeniz Kuzeyi., 100-101.

Meşhur Kuman başbuğu Konçak'ın oğullarının adlarının "Yuriy" ve "Daniil" olarak gösterilmesi, onların da Hıristiyanlık-Ortodoksluğa geçtiklerine delâlet eder. Kırım sahillerindeki şehirlerde ve hattâ Saray'-da Hıristiyan Kumanların yaşadığı bilinmektedir(117).

Gürcü kiralı David (1089-1125), Kuman(Kıpçak)lar ile dostane münasebetler kurdu ve Atrak(Etrek) Han'ın kızı (Kuman-doht Kuman kızı) ile evlenerek onların ittifakını sağladı. Memleketine yerleştirdiği Kıpçaklardan "kırk bin" kişilik bir ordu kurdu ve bunlardan "onbeş bin" kadarı ile de saray muhafaza kuvvetini oluşturdu. Kıpçaklardan bir kısmı da bu münasebetle Hıristiyanlığı kabul etti(118).

C. BİZANS DEVLETİ'NİN HIRİSTİYAN TÜRKLERİ ANADOLU'YA YERLEŞTİRMESİ

Türkler'in Anadolu'ya ilk adım atışları, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'dan beşyüz elli yıl kadar önce gerçekleşmiştir. İlk gelenler de Bulgar Türkleridir. "530 senesinde Bizans orduları tarafından bozguna uğratılan Bulgar Türklerinin bir kısmı Anadolu'ya geçirilerek Trabzon havalisi ile Çoruh ve yukarı Fırat bölgelerine yerleştirildiler(119)".

Bizans Devleti'nin, özellikle "Müslümanlara karşı" sınırlarını korumak amacıyla Anadolu'nun çeşitli yerlerine, muhtelif tarihlerde, Balkanlara inen Müslüman olmayan, hattâ genellikle Hıristiyanlaştırılmış Türkleri iskân ettiğini görüyoruz. Uzun yıllar takip edilen bu siyasetin çarpıcı bazı misallerini şöyle sıralayabiliriz:

(117) KURAT, Karadeniz Kuzeyi., 105.

(118) Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973, s.149.

(119) Mehmet Eröz, Hıristiyanlaşan Türkler, Ankara, 1983, s.17.

577'de Bizans İmparatoru II.Justin İranlılar ile savaşmak üzere Avarlar'dan bir kısım halkı maiyetine almış ve Anadolu'ya geçirerek Doğu bölgelerine yerleştirmiştir(120). Yine 620 senesinde imparator Heracilius, İranlılar ile harbetmek üzere Avarlar'dan bir kısmını yanına celbetmeğe muvaffak olmuş ve bunları İran hududuna göndermiştir.

755 senesinde Bizans imparatorluğu, Bulgarlar'dan bir kısmını Anadolu'ya geçirmiş ve Müslümanlar ile savaşmak üzere Tohma ve Ceyhan havzalarına iskân ettirmiştir. Bu tarihten gene ikiyüz yıl sonra, gene Bulgar Türkleri ile ilgili bir kayıt görülür. "947'de Sayf al-Davla ile Bardas arasında vuku bulan muharebede, Rum generalinin yanında mühim miktarda ücretli askeri bulunmuştur ki bunlar, Kapadokya bölgesine nakledilen Türk Bulgarlardır(121)."

Görülüyor ki, Bizans Devleti daha VI.yüzyılın başlarından itibaren, Türkleri bir yandan Hıristiyanlaştırmağa, bir yandan da askerî hizmete almağa ve Anadolu'ya iskân etmeğe çalışmıştır(122). Bu iskân ve askere alma işi Ermenilere, İranlılara ve Müslüman Araplara karşı olmuştur. Bu dinî, siyasî, askerî ve iktisadî hâdise, yüzyıllar süren bir sosyolojik yol içinde, Türklerin kendilerini Rum sarmalarına yol açacaktır. Diğer bir kayıp, Doğu Anadolu'da olacak ve birçok Türk boyu da Ermeni kilisesinin misyoner faaliyeti içinde Ermenileşeceklerdir.

(120) OSTROGORSKY,68.

(121) MÜkrîmin Halil Yinanç,Türkiye Tarihi(Seiçuklular Devri),İstanbul,1944,s.167.

(122) Abdurrahman Güzel,Ş.Kaya Seferoğlu, "İslâmiyet'e Anadolu'da Giren Türkler", MİLLÎ KÜLTÜR,Sayı:54,EYLÜL 1986.

Hum Türkleri'nin Anadolu'ya geldikleri biliniyorsa da, ilk Türk yerleşme hareketini Bulgar Türkleri ile başlatmak daha doğru olur. "Asker veya hudut muhafızı veyahut da kolonizatör olarak Anadolu'ya sevkedilmiş" olan ve iskân edilen bu unsurlar, daha sonraki yıllarda, "İslâmlara karşı hudutları korumak maksadıyla Karaman, Kayseri bölgelerine yerleştirilmiş" bulunuyorlardı(123).

Zeki Velidi Togan, "Bizans ordusuna intisap edip, Toros, Kapadokya ve saire taraflarda yerleştikleri görülen Bulgar, Peçenek ve Uz gibi Hıristiyanlığı kabul eden Türkleri bile, din birliğine dayanarak", Rumlaştırıp, Ermenileştiremediklerini söylerken(124), Mehmet Eröz aynı kanaatte değildir. Eröz'ün ortaya koyduğu fikir bize de daha makul gibi görünüyor. Bu fikire göre, Ermeni cemaati içinde kalan Türkler, benliklerini, kültürel kimliklerini iyiden iyiye kaybetmiş ve Ermenilik duygusuna saplanmışlardır. Rum cemaati içinde kalan Hıristiyan Türkler ise, karsızdılar. Kendilerine "Rum" adını veriyorlarsa da, bunu yürekte benimsemedikleri anlaşılıyor. Daha doğrusu, dinî mahiyetteki eserlerden ve nasihatlerden öteye bir bilgi sahibi olamadıklarından ötürü, karanlıktadırlar. Bu husus vesikalar incelendiğinde daha iyi anlaşılabilir (125).

"Şer'iyeciler"nden öğrenildiğine göre; Selçuklular Anadolu'ya girdiklerinde buralarını, Hıristiyan olmuş Türklerle meskûn bulmuşlardı

(123) Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", *Bellekten*, XII/45, s.69.

(124) TOGAN, *Türk Tarihi*., 207.

(125) ERÖZ, 18.

(126). Bu Türkler'den Bulgarların izlerini, yer adlarında(127), oymak ve insan adlarında görmek mümkündür. Bulgar Türklerinin Ankara ile Kayseri arasına, Bursa çevresine, Antalya ve Milâs taraflarına yerleştiği anlaşılıyorsa da, en büyük yerleşmenin, Trabzon ve çevresi ile Tarsus (Karaman'a kadar) çevresine vaki olduğu görülüyor(128).

Bugün Anadolu'daki bazı yer adlarına bakarak bunların da Avarlardan kalmış olabileceğini söyleyebiliriz. Meselâ şu köylerin adları Avarlar'ı hatırlatmaktadır; Avadan(Tarsus), Avadan(Eskişehir), Avaduri(Midyat), Avakent(Kulp-Diyarbakır), Aval(Eruh-Siirt), Avalama(Konya), Avan(Şirvan-Siirt), Avana(Borçka), Avanoğlu(Kırşehir), Avanoşağı(Pazarcık-Kahramanmaraş), Avara(Niksar-Tokat), Avarek(Van), Avarik(eğir), Avas(Bakırköy-İstanbul), Avasarik(Erciş-Van), Avason(Manavgat), Avasor(Muradiye-Van) (129). Nevşehir'in "Avanos" ilçesi de buna dahildir. Karaman Eyaleti'ndeki "Ekrâd(Kürtler)(130) Taifesinden" "Avanikler" ve Paşa Sancağındaki Türkmân Taifesinden "Avanlı" (Avanlu) oymakları da(131) adı geçen Avar iskânı ile ilgili olmalıdır.

(126) H.Fehmi Turgal, "Mülga Şer'iye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde İncelemeler", İkinci Türk Tarih Kongresi Kitabı, İstanbul, 1943, s.949.

(127) Bulgar Türk hakimiyetinin hatıraları yer adlarında kalmıştır ki bunları ilk defa Janos Melich göstermiştir. Bkz.L.Rasonyi, "Ortaçağda Erdel'de Türklüğün İzleri", Belleten, Sayı:5-6, 1938, s.108.

(128) ERÖZ, 19.

(129) Köylerimiz, İstanbul, 1933, s.65.

(130) Tarihte ve zamanımızda bir "Kürt" kavmi mevcut olmamıştır ve yoktur. Gerçi Göktürkler zamanında, Orta Asya'da bir "Kürt Uruğu" vardı; fakat adı geçen uruk(boy), Türklüğün bir parçası, bir boyu idi. Elegeş yazıtında ismi geçen bu uruk, Karadeniz'in kuzeyinden Macaristan ve Çekoslovakya'ya kadar uzanmıştır. Belki de Hun Türkleri arasında bulunarak oralara gitmişlerdir. Macar ilim adamları da bunu kabul etmekte ve halen Macaristan'da Macarca konuşan otuz kadar Kürt köyünden söz etmektedirler. İran ve Türkiye'ye gelen güney kolu ise, Farsça ve Arapça'nın tesiri altında kalmış ve Türkçe, Arapça ve Farsça'nın karışımından ibaret bir dil konuşmağa başlamışlardır. Buralarda Kürt adı iki anılan topluluk içinde Göktürkler arasındaki "Kürt" uruğu bulunduğu gibi, Kanglı, Çiğil, Kalaç, Kıpçak, Avar, Alan, Ağaçeri, Oğuz, ulusları, urukları mevcut olmuştur. Hun, Uygur, Hazar, Peçenek uluslarının da bu "Kürt" adı verilen potaya katılmış olmaları çok muhtemeldir.

Doğu Anadolu'da yerleşen Kürtlerin, daha Oğuz Türkleri gelmeden çok önce, dillerini çeşitli tarihi ve içtimaî şartların tesiriyle unutmış olduklarını ileri sürmek mümkündür. Macar Türkologları, Kürtlerin konuştuğu diller içinde, pek çok eski Türkçe kelimenin ve bilhassa eski Bulgar Türklerinin (Slavlaşmamış olan Bulgar Türkleri)

Peçenekler, 1048'den itibaren Anadolu'ya gönderilmeğe ve orada iskân edilmeğe başlamışlardır. Bizanslılar, savaşta yendikleri Peçenekleri zora dayanan bir yerleşmeye tâbi tutuyor ve Müslüman Türklere karşı onlardan faydalanmağa çalışıyordu. Bu iskânlar bazan gönüllü de olmuştur. Bizans ordusunda ücretli asker olan Peçenekler, aileleri ile birlikte iskân edildiler. Bu nüfus ve göç hareketi, XII.yüzyıla kadar devam etti. XI.yüzyılın sonunda ve XII.yüzyılın başında İmparator Alexis Komnenos, hizmetine almış olduğu Peçeneklerden bir kısmını, Müslüman Türklere karşı mücadele etmek ve müdafaada bulunmak üzere, Anadolu'nun batı bölgesine yerleştirdiği gibi, bir kısmını da Haçlılara karşı koymak amacıyla "Kilikya" da iskân etmişti(132). Bugün Anadolu'daki yer adlarına bakarak Peçeneklerin nerelere yerleştiklerini tesbit etmemiz mümkündür(133). Yerleşik ve yarı göçebe Peçeneklerin bir kısmı Hıristiyan olarak kalmış ve zamanla Peçenek adını unutarak, kavim adı olarak "Rum" ve "Ermeni" adını benimsemişlerdir.

... dillerindeki kelimelerin bulunabileceği kanaatindedirler.

Göktürk yazıtlarında bulunan çok eski Türkçe kelimelerin bazıları Kürt oymakları arasında yaşamaktadır. Hatta Hunlara dayanan kelimelerin varlığı bilinmektedir. Peynir suyu demek olan "lor" gibi...(ERÖZ,24-25).

(131) Cevdet Türkay, Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar, İstanbul, 1979, s.210.

(132) YİNANÇ, 167.

(133) Anadolu ve Suriye'de(Halep civarı)pek çok Peçenek köyü vardır(F.SÜMER,320-323).Nurhak dağının batısında Ceyhan nehri kenarında bir harabe vardır. Buna halk "Paçenek Han" ismini vermiştir. Düziçi ovasının batısında da halkın bir kısmının "Beçenek", diğer bir kısmının doğrudan "Peçenek" dediği bir köy bulunmaktadır(Ali Rıza Yalman (Yalgın),Cenup'ta Türkmen Oymakları,Hazırlayan;Sabahat Emir,C.11,Ankara,1977,s.282). Adana ve Tarsus sancaklarında Yörükân taifesinden "Peçenekli"ler yaşamıştır(TÜRKAY, 233). Bugün,Ankara-Şereflikoçhisar da "Peçenek Boğazı" denilen yerde,on kadar Peçenek köyü vardır(ERÖZ,26).

Bizans imparatorları, diğer Türk boylarını olduğu gibi Kuman(Kıpçak)ların bir kısmını da Hıristiyanlaştırdıktan sonra Balkanlardan alıp Anadolu'ya yerleştirdiler. Diğer taraftan Hıristiyan Kumanlardan diğer bir kısmının da Gürcistan üzerinden gelerek Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e yerleştiklerini görüyoruz. Bu şekilde gelen Kuman(Kıpçak)ların izlerini, bugün memleketimizin Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgelerinde bulmamız mümkündür(134).

Bizanslıların, Balkanlar'dan getirip Anadolu'ya yerleştirdiği Kuman(Kıpçak)lara bir örnek verecek olursak: Bizans Devleti, daha önce olduğu gibi, 1252 yılında da, büyük bir Kuman kitlesini, Menderes vadisine ve Ankara çevresine yerleştirmişti. II.Theodoros Laskaris, babasına (imparator Loannes Vatalaes'e) bir medhiyesinde: "Sen, İskit'i batı bölgelerinden buraya getirmek suretiyle onun cinsinden doğuda hizmet eden bir kavim yarattın ve onu Pers'in (Türklerin) oğulları yerine ikame etmekle, Türklerin batıya doğru durmadan ilerlemelerini önledin" derken, Kumanların bu iskânını göz önünde tutuyordu(135).

(134) Borçka bir Kuman oymağının adıdır. Trabzon,Rize ve Artvin'de izleri büyüktür. Doğu Karadeniz halkı,Bulgar Türkleri ile Kuman Türklerinden geliyor. Bu iki Türk Boyu da sarışın ve kumraldır. Bunların bir kısmı Hıristiyanlıkta ısrar etmiş,Rum ve Ermeni olmuşlardır. Müslüman olanları, daha sonra gelen Oğuz boylarıyla(bilhassa Çepniler) iyice kaynaşmışlardır. Trabzon-Tonya'nın "Aspuryanlı" köyünün (yeni adı:Karaağaçlı) adı, Göktürklerin Şapolyo adından gelen ve Bulgar Türkleri hakanlarından olan "Asparuh'un adıyla ilgili olmalıdır. Bugün vilayet olan Bayburt'ta da,Kuman ve Bulgar Türkleri ile ilgili birçok isim vardır(ERÖZ,27).

(135) G.OSTROGORSKY,409. Kumanların, Menderes vadisine yerleşmesinden önce,buralara Müslüman Türkler(Türkmenler) gelip yerleşmişti. Onlardan önce buraları âdeta boştu." **Pachymeres**,Menderes bölgesinin iyice ıssızlaştığını söylüyordu"(Himmet Akın,Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma,Ankara,1968,s.4).

Anadolu'ya yerleştirilen Hıristiyan Türkler arasında daha başka Türk boyları da bulunabilir. Meselâ, Hazarlar, Halaçlar ve Oğuzların bazı oymakları İnan'dan gelen bir Karakeçili grubu "Ermeni" diye anılıyor. Ayrıca, İzmir'in Çirkince'si, Aydın'ın Mursallı'sı, Tekirdağ'ın Araplı'sı, Hıristiyan olan Türkmen köyleridir(136).

(136) **Çirkince** köyü(Selçuk-İzmir)'nin bugünkü adı;Şirince'dir. Aydın'ın Germencik'ine bağlı Kızılpınar köyünden Hüseyin Ercins'in, Mehmet Eröz'e anlattığına göre;Vaktiyle,Çirkince'de Hıristiyanlar oturuyordu. Bu Hıristiyanların dilleri Türkçe idi.Çirkinceliler,"Hara gidersen,hardan gelirsin?" diye konuşturlardı. Râvinin ninesi,genç kız iken bu köye tahta biçmeğe gitmiş. Yaşlı Çirkinceli kadınlar kendisine "Kızım, eskiden biz de sizin gibi "Türkmen" idik. Papazlar bizi Hıristiyan etti, buraya yerleştirdi" demiş. Elbiseleri, örf-âdetleri de hemen hemen aynı imiş.

Bu bir Türkmen oymağıdır ve büyük ekseriyeti Müslümandır. Adana sancağında,Maraş sancağında ve Yüreğir kazasında yaylaşıp kışlayan, Yörükân talfesinden, "Çirkin, Çirkinli, Çirkinoğlu, Çirkitli" oymakları vardı(TÜRKAY,301).

Eski Türkler çocuklarının yaşayabilmesi, kötü ruhların şerrinden korunabilmesi için, onlara kötü adlar verirdi (L.RASONYI,23). Hıristiyanlığı kabul eden Çirkince köyü halkı, bu geleneğe uygun olarak ad verilmiş olan bir Türkmen'in soyundan gelmiştir. Bu insanlar, "mübadele"de Yunanistan'a gönderilmişler ve onların yerine Müslüman Türkler gelmiştir. Gidenler Türk olduğu halde, çevrede "Rum" deniyor (ERÖZ,28).

Mursallı (Germencik-Aydın): Burada da Hıristiyan Türkler oturuyordu. Meşhur Çakırcalı'nın bu köyde, çalgı çalan bir Rum'un (yani Hıristiyan Türk'ün) şarkı ve türkülerini dinlediğini Mehmet Eröz, dayısından işitmiştir. Bunlar da "mübadi" olarak gönderildiler.

Araplı (Şarköy-Tekirdağ): Bunlar da, Yörük'tür, Fakat Hıristiyan oldukları için "mübadi" olarak gitmişlerdir.

Söiöz (Bursa): Buranın sakinlerinden bir kısmı Müslüman olduğu için milli bünyeye intibak etmiş, bir bölümü ise Hıristiyan olarak kaldığından Ermenileşmiştir. Galiba bunlar da Bulgaristan'a gitmişlerdir (ERÖZ,29).

D. ANADOLU DIŞINDAKİ HİRİSTİYAN TÜRKLERİN BAKİYELERİ; GAGAVUZLAR

Günümüzde, Moldavya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti başta olmak üzere, Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgeleri ile Bulgaristan'da Provadya yakınında, Varna bölgesindeki köylerde, Dobruca ve Kavarna ile Bulgaristan'ın güneyinde Yanbol ve Topolovgrad çevresinde yaşayan Hıristiyan Türklere "Gagavuzlar" adı verilmektedir. Zaten "Gagavuz"(137) kelimesinden de anlaşılabilceği gibi bunlar; Uz(Oğuz), Peçenek ve Kuman (Kıpçak)ların bakıyeleridir. Ayrıca Gagavuzlar'a, Türkiye Selçuklu Sultanı II.İzzettin Keykâvus'u takiben Dobruca'ya yerleşen Selçuklu Türkleri de dahil edilebilir(138). Hattâ bir görüşe göre, "Gagavuzlar" adlarını bu Selçuklu Sultanından almışlardır(139).

Gagavuzlar'a bu adın yakın zamanlarda verildiği anlaşılıyor. Osmanlılar'ın bu topluluğu Bulgarlar'dan pek ayrı görmediği söylenebilir. Gagavuzlar Hıristiyan oldukları için onları Bulgarlar arasında sayarlardı. Hattâ en mühim Gagavuz kütesinin bulunduğu Besarabya'da bile bunların asıl adı pek bilinmezdi. Gagavuz tâbiri, ilk defa Rus yazarlarının eserlerinde görülmeye başlamıştır(140).

(137) Bu isimdeki "avuz" kısmı, "oğuz" kelimesinin kısaltılmış şeklidir. "-gag" (gek,gök kelimelerine muâdil olması muhtemel) kelimesi ise,boyun ikinci derecede bir kolunu belirtmekte olmalıdır (Th.Menzel,"Gagauzlar",İA,IV,706).

(138) Harun Güngör, "Gagavuzların Hıristiyanlığı Kabulü ve İnanışlarındaki İslâmî Unsurlar Meselesi",*Türk Dünyası Araştırmaları*,Aralık 1983,s.248.

(139) "Gagavuzlar,Anadolu Selçuklu Hükümdarı II.İzzeddin Keykâvus'un yandaşıydı;adları da bu hükümdardan geliyordu(Ana Britannica,IX,s.226).

(140) MENZEL,706,Ayrıca bkz: Wlodzimierz Zajackowski, "Gagauz", *Encyclopediea of İslam*, New Edition,C.II,Leiden,1965,s.971-972.

Gagavuzlar'ın ataları olan Türk boylarından kısaca yukarıda bahsetmiştik. Burada Gagavuzlar'a dahil edildiğini belirttiğimiz Selçuklu Türkleri üzerinde de çok kısa olarak durmamız gerekmektedir:

Gagavuzların önemli bir kısmını meydana getiren Selçuklu Türkleri, 1261 yılında II.İzzeddin Keykâvus'un Bizans imparatoruna sığınmasını takibeden yıllardan başlayarak Hıristiyanlık telkin ve propagandasına maruz kalmışlar, Sultanın maiyeti, bir oğlu ve kızı Hıristiyan edilmişlerdir(141).

Selçuklu Sultanı'nı takiben Sarı Saltık'ın liderliğinde Rumeli'ye geçip, Dobruca'ya yerleşen Müslümanların bir bölümü, Halil Ece ile Karashi iline geçmiş(142) Rumeli'de kalanlar ise "Sarı Saltuk fevt olduğundan sonra mürted ve Hıristiyan" olmuşlardır(143).

Şahsiyeti, fikri ve ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi olmayan Sarı Saltık'ın(144), 1300 yılında ölmüş olabileceği tahmin edilmektedir. Bu durumda, Dobruca'daki Müslümanların zikredilen tarihten sonra Hıristiyanlaştıkları düşünülebilir.

Gagavuzlar'ın Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebini kabul etmeleri, onlar arasında Ortodoks misyonerlerin faaliyetlerinin varlığı ve münasebette buldukları Bizans, Rus, Yunan ve Romenler'in Ortodoks olmaları

(141) İbni Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l Umuri'l-Alâ'iyye*, Tıpkı Basım, Ankara, 1956, s.638.

(142) Yazıcı-Zâde Ali, *Tarih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı, Revan Köşkü, Nu:1391, vr.445a.

(143) YAZICI-ZÂDE, vr.445a.

(144) Franz Babinger, "Sarı Saltık Dede", *İA*, X, s.220-221.

ile açıklanabilir. Zira, 1812 yılından başlayarak 1878 yılına kadar Basarabya'nın her yanına hakim olan Ruslar, Kişinev metropolitliğini ele geçirmiş, bölgelere yerleştirdikleri Rus kolonizatörleri ve papaz sınıfı ile, bir yandan bölge halkını Ortodoks mezhebine bağlamaya çalışırken, diğer yandan onları Slavlaştırmaya gayret etmişlerdir(145).

Bizanslılar ve Ruslar tarafından Hıristiyanlaştırıldıklarını gördüğümüz Gagavuzların, inanışlarında birtakım İslâmî unsurlar göze çarpmakta ise de; bunlar, kullandıkları bütün İslâmî terimler, Cenet(cemnet), Cendem(cehennem), oruç, Hac, haram, helal vs.sadece Hıristiyan ilâhiyatındaki anlamları ile kullanılmakta olup, İslâmî hiç bir anlam taşımazlar. Buna mukabil dinî inançlarında, bazı ibadetlerini yaparlarken takip ettikleri usul, hal ve hareketlerde İslâm öncesi Türk kültürünün izlerini açıkça görmemiz mümkündür. Meselâ, ölen kimse için "can pidesi" dağıtılması, intihar eden kimselerin "Urenha"larda olması ve pencereden çıkarılması, İslâmî etkilerden çok, eski Türk kültürünün izlerini taşımaktadır(146).

Gagavuzlar hakkında vereceğimiz bilgileri tamamlamadan önce, onların neden Hıristiyanlığın dinî terminolojisi yerine İslâmî terminolojiyi kullandıklarını, Harun Güngör'ün değerlendirmesini aktararak açıklayalım. Bunun sebepleri:

1. Gagavuzlar Türktürler ve Türkçeden başka lisan bilmezler. Uzun zaman Osmanlı idaresinde kalmış, Türklerle münasebetlerini kesmemişlerdir.

(145) GÜNGÖR, Gagavuzlar., 251.

(146) GÜNGÖR, Gagavuzlar., 253.

2. Gagavuzların mühim bir kısmını meydana getiren Selçuklu Türkleri, daha önce izah edildiği gibi, Müslümanlıktan Hıristiyanlığa dönmüş, yani mürted olmuşlardır. Bunların Hıristiyan olmadan önce, İslâmî terimleri bildiklerinde şüphe yoktur. Bu Türkler, Hıristiyan oldukları zaman da kendi bildikleri terimleri kullanmışlardır.

3. Gagavuzların çoğunlukta bulunduğu Dobruca bölgesi, Bulgar Ekzarhlığının kurulduğu 28 Şubat 1870 yılına kadar Yunan papazlarının etkisinde kalmıştır. Bu zamana kadar çocuklarını Rum okullarına gönderen Gagavuzlar, Rumcayı öğrenmemiş olsalar bile, Rum alfabesini öğrenmişlerdir. Fatih Sultan Mehmet zamanından itibaren başlayan, Yunan alfabesi ile yazılmış Türkçe (KARAMANLICA) kitaplardaki dinî terimler, tamamen İslâmî terimlerle karşılanmıştır.

Sonuç olarak, X.yüzyıldan itibaren Hıristiyanlık telkinlerine maruz kalan Gagavuzlar bir yandan Rusların, diğer yandan Bizans ve Yunanlılarla çeşitli misyoner teşkilâtların faaliyetleri sonunda Hıristiyanlaşmışlardır. Gagavuzların Hıristiyanlığında, İslâm öncesi Türk kültürünün izleri ile İslâmî izlere rastlanmaktadır. Hıristiyan ilâhiyatına dair mefhumları izah ve anlatmada İslâmî terimleri kullanmışlar, halen de kullanmaktadırlar. Bu özellikle de onları diğer Hıristiyan topluluklarından ayıran en önemli farktır(147).

(147) GÜNGÖR, Gagavuzlar., 254.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR ZAMANINDA TÜRK ORTODOKSLARI

A. ORTODOKSLUK VE HİRİSTİYAN TÜRKLERİN ORTODOKSLUĞA KATILMALARI

1. ORTODOKS KİLİSESİNİN ROMA'DAN AYRILMASI

Hıristiyanlık, ortaya çıktıktan sonra uzun yıllar dinî ve idarî yönden hiçbir bölünmeye uğramadan başlıca; Antakya, Kudüs, İskenderiye, Roma ve İstanbul olmak üzere beş ayrı kilise tarafından idare edilmiştir. Ancak daha sonra ortaya çıkan mezhep ve tarikatlar, Roma ve İstanbul'dan inanç ve idare yönünden ayrılarak yeni kiliseler kurma yoluna gitmişlerdir. Böylece Roma'ya inanç ve idare veya sadece inanç yönünden bağlı kalan Hıristiyanlar, "Katolik" olarak adlandırılmışlardır. Bunun neticesi olarak da Hıristiyanlık içinde birinci mezhep meydana gelmiştir.

Hıristiyan dünyası, IV.yüzyıldan itibaren hem inanç, hem de idarî sahalarda olmak üzere bölünmeye başladı. Bu bölünme ve parçalanmaların sebebi, "Hz.İsa'daki cevherler" anlaşmazlığıdır diyebiliriz(1). Bu anlaşmazlıklar giderek daha derin, uzlaşma imkânı olmayan kültürel ayrılıklar haline gelecektir(2).

Roma ile İstanbul kiliselerini XI.yüzyılda ayrılığa götüren hadiseleri kısaca şöyle özetleyebiliriz: 431 yılında Patrik Nestorius, Meryem Ana'yı Allah'ın annesi olarak kabul etmemiştir. Bu ilk hareketten sonra IX.yüzyılda Patrik Photius, Roma kilisesinin bazı bid'atlerine karşı sesini yükseltmiştir. Doğu'da Aryanizm ve Monofizizm gibi dinî anlaşmazlıklar, bu ayrılığı artırdı.

İnanç yönünden ortaya çıkan anlaşmazlıklardan biri de ikona (heykel ve resim) meselesidir. Ortodoks(3) Hıristiyan ibâdetinde, ikona (kutsal resim)ların çok önemli bir yeri vardır. Doğu kilisesi, platonik fikirlerin tesirleri altında kaldığı için, dünyevî resimlerin, insanı ilâhî güzele klavuzlayan bir vesile olduklarına inanır. İsa'yı, Meryem Ana'yı, Teslis'i, Azizleri temsil eden ve özel bir üslûpla yapılan (ikon) resimler, kiliselerde halka mahsus kısımdan ayrı bir bölümde bulunurdu. Fakat VIII ve IX.yüzyılda Ortodoks Hıristiyanların bu inancına karşı "ikonoklastlık" (put kırıcılığı) akımı başladı. İkonları kullanmanın bir çeşit puta tapıcılık olduğunu ileri süren Hıristiyanlarla diğerleri arasındaki çatışmalar 842 yılına kadar sürdü. İznik'te toplanan VII.Koncil, bu konuyu halletti. Ancak, Roma ile İstanbul arasındaki anlaşmazlı-

(1) Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul, 1980, s.11.

(2) *Yeni Türk Ans.*, "Ortodoks", VII, s.2798.

(3) Bu kelimenin lügat manası "muhafazakâr"dır ve Avrupa dillerinde "Sünni Müslümanlar" içinde bu tâbir kullanılır (*Yeni Türk Ans.* VII, s.2798).

ğın gerçek sebebi siyasî olduğu için görünen sebeplerin giderilmesi meseleyi halletmedi(4).

Cevdet Paşa, kitabında; Roma ile İstanbul'un kiliseleri arasındaki bölünmenin asıl sebebini şöyle açıklar: "Şarlman, Avrupa'da en büyük hükümdar olup, ancak, İstanbul devletinin ünvanı büyüktü. Çünkü eski şekil üzere "Kayser" ve "İmparator" ünvanları bir mânâ ve bir kuvvette olarak "Padişah" ve "Melikler Meliki" yerine kullanılıp, fakat Cermanya tarafında "Kayser" ve diğer Avrupa dillerinde "İmparator" tâbiri meşhur olmuştur. Bu ünvan, ötedenberi halk indinde itibârı büyük olduğu halde, o sırada, yalnız İstanbul Kayserliğine mahsustu. Şarlman, eski Roma imparatorlarının en büyük mülklerine mutasarrıf olduğundan, tabiatıyla bu ünvanı almak emelindeydi.

Bu sıradaysa Papa'nın bazı düşmanları bir alay gününde kendisini tahkirle, bir manastıra hapsetmiş olduklarından, bir aralık Papa haptenden kurtularak bizzat o aralık Cermanya'da bulunan Şarlman'ın yanına varıp, müttekimlerin te'dibini rica etmekle Şarlman da hamilik vazifesini ifa etmek üzere Roma'ya gidip 800 senesinde Şarlman, diz üstüne çöküp otururken Papa tarafından başına bir taç konduğu gibi, hazır bulunan halk da; "Çok yaşa, Roma İmparatoru!" diye çağırarak (ve Papa da, Şarlman'ın diz çökerek) bu suretle Batı Devleti (Roma İmparatorluğu) yenileşip diriltilerek, Şarlman, bütün İsevî cemaatinin hamisi olmak üzere en büyük hükümdar-ı cismanî addolunmuş ve Papa da en büyük ruhanî reis olarak hükümdarlara taç giydirme hakkını kazanmış ve bunun üzerine artık Roma, bütün İstanbul Kayserliğinden ayrılmış oldu.

(4) ŞAHİN, 19.

Batı İmparatorluğunun bu şekilde yeniden ihyâsı, İstanbul İmparatoru (Kayseri)nun nüfuzunun tedennîsine bâdî olduğu gibi, Papa'nın o şekilde şânının ve nüfuzunun artması da, İstanbul Patriğine pek çok dokunarak, Roma ve İstanbul şehirleri arasında cismânî hükümetçe mübâyenet olduğu gibi, mezhebce de rekabet peydâ olup, sonradan itikadca da aralarında bazı anlaşmazlıklar başgöstererek nihayet İsevîlerin Doğu ve Batı Kiliseleri ünvanıyla iki mezhebe bölünmesini mucib olmuş ve Batı Kilisesine tâbî olanlara "Katolik", Doğu Kilisesine bağlı olanlara da "Ortodoks" denilmiştir(5)."

16 Temmuz 1054 tarihinde gerçekleşen Ortodoks Kilisesinin Roma Katolik Kilisesinden ayrılmasını, önemli bir Bizans kaynağı olan G.Ostrogorsky'den de takip edersek, dünya tarihinin bu önemli hadisesini daha iyi anlayabiliriz:

"IX.Konstantinos'un zayıf saltanatının son yılına dünya tarihi çapında önemli bir olay isabet eder: Kiliselerin birbirinden ayrılması. Bundan önceki yüzyıllarda vuku bulan olaylardan sonra Roma ile İstanbul kiliseleri arasında kesin ayrılma sadece bir zaman meselesi idi. Doğu ve Batı'da gelişme yolları öylesine birbirinden ayrı, iki dünya merkezi arasındaki birbirine yabancılaşma ve hayatın türlü sahalarında biriken tezatlar öylesine büyük ve derin idi ki, iki taraf arasında fikrî ve dînî bir birlik hayali uzun müddet zaten ayakta tutulamazdı. Kilisenin birlik halinde cihanşümüllüğünü koruyabilmek için, yüzyıllardan beri siyasî ve kültürel anlamda birbirinden ayrılmak gayreti içinde bulunan Hıristiyan dünyasında, gerekli hiç bir ön şart mevcut değildi.

(5) Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.1, s.186.

Sık sık ifade olunduğu gibi iki taraf arasındaki kesin ayrılmanın suçlusu Bizans "caesaropapismus"u değildi. Bunun tamamiyle aksine Bizans'da, kiliselerin birlik halinde bulunmasını imparatorluk müessesesinden daha kuvvetle isteyen hiç bir faktör yoktu. Bizans'ın devlet olarak cihanşümüllüğünü kurtarmak, İtalya üzerindeki hukukunu ayakta tutabilmek için Bizans imparatorları, kendi kiliselerine karşı Roma'nın kilise cihanşümüllüğü fikrini desteklemişlerdi. Ancak nasıl batı dünyasının devlet olarak kendini kabul ettirmesi, Bizans'ın cihanşümül devlet düşüncesinin temellerini oynatmış idiyse, İslav dünyasının, İstanbul kilisesi tarafından Hıristiyanlığa kazanılmış olması da Roma kilisesinin cihanşümüllük iddiasını doğuda dayanaksız bırakmıştı. Güney Slavlarının kilise teşkilâtı içine alınmasını Rusya'nın İstanbul patrikliğine bağlanması takip etmişti. Bundan pek az sonra Bizans'da Roma aleyhtarı cereyanın kuvvetlenmesi hiç şüphesiz bir tesadüf değildir.

Makedonya Hanedanının geleneksel Roma dostluk siyasetine daha II. Basileios yüz çevirdi. Patrik Sergios (999-1019) zamanında Papanın "dyptikhon"larda görülmez olmuştu. Zaafa düşmüş Papalığın 1024 yılında vermeye mecbur kaldığı taviz iki taraf arasında barış içinde bir sınır tesbitini ön görmekte idi. Buna göre, İstanbul Kilisesi "kendi bölgesinde cihanşümül" olarak tanınacaktı.

Ayrılığın gerçekleşebilmesi, Ostrogorsky'ye göre birtakım şartların bir arada bulunması sonunda ancak gerçekleşecektir. Şöyle ki; bu ayrılmanın tahakkuku için ön şart, kuvvetli, her türlü tavizle çözüme aleyhtar bir "Papalık" karşısında, aynı derecede kuvvetli, bağımsız, üstünlüğünün şuuru ile mücehhez bir "Patrikliğin" ve bunun yanında olaylarının

cereyanına engel olamayacak derecede zayıf bir "İmparatorun" bulunması idi. Böyle bir durum XI.yüzyılın ortasında oldu. IX.Leo papa, Bizans tarihinin en haris kilise reisi Kerullarios İstanbul patriği, imparatorluk iktidarı ise IX.Konstantinos Monomakhos'un zayıf ellerinde bulunmaktadır.

Mikhail Kerullarios, bir suikasta karıştığı iddiası ile uzun süre sürgün hayatı yaşadıkdan sonra Paphlagonia hanedanının sukutundan sonra İstanbul'a döndü. 1043 yılında "patriklik" tahtına çıktı ve bu tarihten itibaren dinlermek bilmeyen mücadeleci ruhu önünde yeni bir faaliyet sahası açılmış oldu. Makamının erişilmez yüksekliğinin şuuru ile hiç de Roma'daki rakibinden daha az tok gözlü değildi ve bu şuur onun şahsında, hedefine erişmek için hiç bir engeli aşmaktan çekinmeyen bir iktidar hırsı ile birleşmişti. Papanın yardımcısı ise, Bizans aleyhtarı kardinal Umberto idi.

Mikhail Kerullarios ile Umberto'nun şahıslarında, her ikisi de cüretkâr ve engel tanımadan doğrudan doğruya hedeflerinin üzerine atılan, yüzyılların biriktirdiği tezatların perdesini indirmeye ve dünyayı bir "ya o, ya ben" alternatifi karşısına sürüklemeye hazır iki adam birbiriyle çatışmış oluyordu. Mücadele, imparatorun arzusu hilâfına ve içinde bulunulan siyâşî şartlar hesaba katılmadan alevlendi. İhtilâf öteden beri her iki kilise merkezinin üzerinde iddia ileri sürdükleri ve o sırada Normanların ülkeye girişlerinden sonra, Roma ve İstanbul'un beraberce hareket etmelerinin siyâşî bakımdan özellikle şart olarak görüldüğü Güney İtalya'da patlak verdi.

Sonradan aradaki anlaşmazlıklar, dogmatik ve litürjik (kilise âdetleri) meselelere atlayınca her türlü anlaşmayı önceden imkânsız duruma sokan ve geri dönüşü olmayan noktaya gelinmiş oldu. Çünkü artık doktrin doktrine, âdet âdete karşı cephe almış oluyordu. Bunlar daha Photios zamanında fikirleri birbirinden ayıran eski meseleler idi. Meselâ; kutsal ruhun ikili zuhuru hakkında batı doktrini, Roma'nın sabbat orucu ve papazların evlenme yasağı, Bizans kilisesinde kutsal akşam taamında mayalı, Roma kilisesinde mayasız ekmeğin kullanılması. Dikkat çekici bir şekilde, özellikle bu sonuncu mesele üzerinde hararetle münakaşa ediliyordu.

Kerullarios, taktik düşüncelerle çok daha önemli, fakat aynı zamanda karmaşık dogmatik fikir ayrılıklarını değil, herkesin anlayabileceği kilise âdetleri arasındaki farkları ön plana sürmüştü. Bizans patriğinin arkasında, Doğu'nun ve Slav ülkelerinin "Ortodoks" kiliseleri bulunmakta idiler.

Çekişmenin dramatik sonunu, kardinal Umberto'nun başkanlığında bir Roma elçi heyetinin İstanbul'a gelmesi getirdi. Patriğini, Roma ile dostluk uğruna feda etmeye hazır görünen İmparatorun bu tutumundan cesaret alan papalık legatları 16 Temmuz 1054'de Ayasofya kilisesinin mihrabına Kerullarios ile en itibarlı fikir arkadaşlarını afaruz eden bir "bulla" bıraktılar. Bu arada ise patrik, kilise ve halkın sempatisine dayanarak mütereddid imparatorun fikrini değiştirmeye ve onu kendi irâdesine bağlamaya muvaffak olmuştu. İmparatorun rızasıyla, göze göz, dişe diş kaidesine uygun bir hareketle Roma "legat"larını aforoz eden bir "synod" topladı(6). Bu konsil de Romalıları aforoz etti. Papalık Fermanı

(6) G.OSTROGORSKY,310-312.

büyük bir törenle yakıldı ve mezhep ayrılığı ilân olundu(7).

Bu olayların ne kadar şümüllü sonuçlara ulaştığını Hıristiyanlar, ancak sonraları idrak edesileceklerdir. Yoksa o yıllarda yaşayanlar, bu hadiselerin mutad çekişmeler olduğunu zannedeceklerdir(8).

2. HIRİSTİYAN TÜRKLERİN ORTODOKSLUĞU KABUL ETMELERİ

Bundan önceki, "Hıristiyanlaşan Türk Toplulukları" bahsinde belirttiğimiz gibi; Orta Asya'dan Kara Deniz'in kuzeyini takip ederek Tuna'yı geçen ve Balkanlara inen Türk boylarının büyük çoğunluğu, Bizans için tehlike arz etmeye başlayınca takip edilen "sinsi" bir politika ile zarsız hale getirilmiştir. Bu politika, bazen Türk boylarını birbiri ile savaştırarak, bazan ücretli asker olarak istihdam suretiyle, bazan sınır muhafızı adıyla birbirinden uzak mevkilere göndererek, bazan da toprak verip iskân ettirerek başarıyla uygulanmıştır. Bizans imparatorluğunda, hanedanların değişmesine rağmen değişmeyen bu siyaseti tarihçi A.Bailly şu cümlelerle açıklıyor:

"Sinsi, usta ve aslında son derece liberal olan Bizans politikası, bu yabancı ırklara karşı kucak açan, sempati yaratan, birleştirici ve bağışlayıcı bir politika idi. En yüksek mevkiler, en önemli komutanlıklar, yararlığa, bağlılığa, görülen hizmetlerin değerine verilen ödüller seçkin yabancılara bağışlanmakta ve bunlar evlenme yolu ile Bizans aristokrasisinin içine girmekte idiler. Son derece yoğun ve nadiren zâlim bir "Hıristiyanlık" propagandası güçlü bir "Hıristiyanlaştırma" gayreti, misyonerlerin yorulmak bilmeyen faaliyetleri, "Yunan Kilisesi Piskopos-

(7) A.BAILLY,11,270.

(8) G.OSTROGORSKY,312.

lukları'nın en uzak eyâletlerin sınırlarına kadar yayılması, Bizans'ın prestiji ile, zenginlikleri ile, insanları ile, verdiği mevkileri ile kendine çekmiş olduğu insanları manevî bir bağ ile bağlamakta idi. Bu, "inancın yayılması" işi, keşişler arasında sayısız ve kusursuz ajanlar bulunuyordu. İç rejimde dayanılmaz ve kimi zaman tehlikeli olan keşişler dışarıda "Hıristiyanlaştırma" işinin vazgeçilmez araçları idiler(9).

Bizans'ı böyle bir politika takip etmeye sevkeden de herhalde imparatorluğun bizzat kendi yapısı olsa gerektir. Bu yapıyı biraz incelersek, imparatorluğun "tek bir millete dayanmadığını", yani millî bir devlet olmadığını görebiliriz. Bundan dolayı Bizans'ta saltanat, ilâhî bir kudret ve şiddetli bir merkezîyetçi idare karakteri göstermektedir. İmparatorluk, sınırları dahilindeki çeşitli kavimleri ancak bu şekilde hâkimiyeti altında tutabiliyor. Bu idarede Ortodoks kilisesi, çeşitli ırklara mensup kavimleri bir araya toplayan manevî bağ ve devletin temelini pekiştiren birinci derecede âmil olmaktadır.

Charles Diehl, Bizans hakkında yazdığı eserinde(10), imparatorluğun bu iç yapısını şu satırlarla anlatıyor: "İyi incelenecek olunursa Bizans imparatorluğunda ne ırk birliği, ne de dil birliği vardı. Açıkça görüldüğü gibi bu imparatorluk; "yirmi çeşit milleti, idare ve bir hükümdar, bir iman düsturunda birleştiren sun'i bir ideal" idi. Gerçi olayların gelişmesiyle Suriye'yi ve Mısır'ı elden kaçırdıktan bir müddet sonra da Batı'da Latin memleketleri de kendisinden ayrılınca sınırları küçülmüş olan imparatorluk içinde Yunanca konuşan kavimler daha üstün olmuşlardır.

(9) A. BAILLY, II, 294-295.

(10) Charles Diehl, Byzance, Grandeur et Décadence (Bizans, Azamet ve İnkırazı).

Yunanca konuşan bu topluluklar, Anadolu'da, İstanbul'da, Trakya'da, bütün Adalar denizi kıyılarında toplanmışlardı. Fakat istilâlar, göçler, kavimlerin bir yerden bir yere taşınması sebepleriyle, ardı ardına imparatorluğa giren diğer millî unsurlar bunlara karışıyordu.

Bazan imparatorun hükmünü ve nüfuzunu tanımayan ve bazan da buna karşı isyana hazır olan bu muhtelif unsurları idare etmek ve birleştirmek kolay bir iş değildi. Bu yabancı unsurları yavaş yavaş temsil etmek, milliyeti olmayan bu devlete bunların bağlılığını sağlamak ve birliği temin etmek imparatorluğun mülkî idaresine bırakılmış bir görevdi.

Bir taraftan bu yabancı unsurlara(11) müşterek bir Helenlik sembolü konması diğer taraftan da "Ortodoks" Hıristiyanlık dininde birleştirilmeleri ile bu "eser" meydana getirildi.

Bir dine tabi olmak keyfiyeti, imparatorluğu teşkil eden çeşitli unsurları birbirine yaklaştırıyordu. Gerçekten din propagandası dışarıda olduğu kadar imparatorluğun içinde de gayretle yapılırdı ve ilgi çekici olan taraf içerideki önemi daha büyüktü. Bu propaganda; "sınırların dışında siyasî nüfuzun yükseklerde tutulmasının şartı ve sınırların içinde ise birlik ve hattâ varlık şartı idi." Şüphesiz dahildeki propaganda işkence şeklini de almıyor değildi... Bununla birlikte Bizans, genellikle gönülleri fethetmek için başarılı müsamahakârlık örnekleri de göstermiştir. Türkleri, Slavları, putperest Manyotları, Girit ve Fırat ırmağının yukarı mecrasına yerleşen Arapları, İncil'e tabi kılarak Hıristiyanlığa dahîl etti ve Anadolu'dan İtalya'ya kadar Ortodoks kilisesi

(11) Bu unsurlar; Türkler, Slavlar, Mardaitler, Ermeniler, Ulahlar hatta Araplar...vs.

piskoposlarını çoğalttı. Bizans Patrikliğine tabi olan bu rahipler, Ortodoksluğu yaymak için en iyi ve en sadık memurlardı. Böylece Ortodoksluk, Bizans İmparatorluğu için bir "millîbirlik" haline geldi."

Charles Diehlin yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılabilceği gibi, istilâ ve göçler yolu ile Bizans'a ve "Ortodoks Hıristiyanlık" dinine girmiş olan kavimler arasında Türklerin önemli bir yeri vardır(12).

Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimlerinden bazılarının yerleşik hayata geçince Rusya'nın etkisi ile Ortodoksluğu kabul ettiklerini(13) daha önce belirtmiştik. Bizans'ın, yukarıda işaret ettiğimiz gibi takip ettiği "devlet politikası" sonucunda Hıristiyanlaştırılmış Türk topluluklarının, Ortodoksluğu kabul ettikleri açıkca anlaşılmaktadır.

B. BİZANS'IN TÜRK ORTODOKSLARINI SELÇUKLULARA KARŞI KULLANMAK İSTEMESİ

Bizans İmparatorluğunun çok milletli yapısını yukarıda izah etmeye çalışmış bu yapının gereği geliştirilen siyaseti de belirtmiştik. Buna bağlı olarak, uzun savaşların, iç isyanların, salgın hastalıkların ve kuraklıkların boşalttığı imparatorluk topraklarını, başka yerlerden göç edenlerle ve harplerde esir edilerek Hıristiyanlaştırılan kitlelerle doldurmak ve o bölgeleri imar etmek Bizans imparatorlarının başlıca müraaat ettikleri tedbirlerdendi.

(12) Cami (Baykurt), Osmanlı Üikesinde Hıristiyan Türkler, İstanbul, 1932, s.100-104.

(13) A.N.KURAT, Karadeniz Kuzeyi., s.105.

"Millî bir cemaat halinde", kavimleri imparatorluğun bir ucundan öteki ucuna taşımak, XI.yüzyıla gelirken Bizans'ta çok sık başvurulan bir yoldu. İmparatorlar, uzun savaşların halkını yok ettiği köy, kasaba ve vilayetlerde oturtmak suretiyle, aileleriyle birlikte esir düşen savaşçı "kolonizatör"(14)"lerden çok faydalanırlardı. Bu kolonizatörler, kendilerine verilen toprakların bedeli olarak mecburi askerlik hizmetini de üzerlerine alırlardı(15).

XI.yüzyılın ortalarında Bizans sahasına giren Turak'ın önderliğindeki Peçenekler'in tabi tutuldukları muameleyi yukarıda görmüştük.Turak ve 140 Peçenek başbuğu, Bizans'la yaptıkları savaşı kaybedince esir alınmışlar ve kendilerinden askerlikte faydalanılmak üzere İstanbul'a getirilmişlerdi. Bu başbuğların, Bizans tarafından Hıristiyanlaştırılmasının da ihmal edilmediğini biliyoruz(16).

Bizans'ın, kendilerinden faydalanmak istediği Türk boylarından birisi olarak Peçenekler dikkatimizi çekmektedir. Kaynakların bildirdiğine göre bu faydalanma işinde Bizans pek umduğunu bulamamıştır. Çünkü hadiseler bakarsak insiyatifin Peçeneklerin elinde olduğunu görürüz. Daha iyi fikir edinebilmek için hadiseleri kısaca hatırlatmakta fayda var:

Turak'ın Peçenekleri yenildikten sonra Bizans, çok kalabalık olan bu Türk kitesini Bulgaristan'a ve Makedonya'ya yerleştirdi. Biraz önce

(14) Fransızca bir kelimedir;sömürgeleştirici,sömürge kurucu,sömürge sahibi anlamlarında kullanılır(Tahsin Saraç,Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük,I,Ankara,1976,s.247).Buradaki manası ise;bir yere muhacir olarak yerleştirilen ve orasını ma'mur,şen,bayındır bir hale getiren,"müsta'mir"dir(Ferit Devellioğlu,Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat,Ankara,1980,s.888).

(15) CAMİ,97.

(16) Bkz:A.N.KURAT,Peçenekler,s.539.

de ifade ettiğimiz gibi bu Türk kolonizatörlerin, boşalmış olan toprakları işlemesi, yeni yerleşim merkezleri kurması, devlete vergi vermesi Bizans imparatorlarının politikalarına tamamen uymakta idi. Niş ile Sofya arasındaki ovalara ve Makedonya'da Ovçepolie denilen yerlere yerleştirilen bu Türklerin silahları alınarak sadece ziraatle meşgul olmaları istendi. Bunlardan bir kısmı ise askere alındı. Askere alınmalarının sebebi ise, Anadolu'da gelişen atlı Türk birliklerinin harekâtıdır. Bizans'ın düşüncesine göre, Selçuklu Türklerinin Doğu Anadolu'ya yaptıkları akınlar ancak Peçeneklerden oluşturulacak askerî birliklerle önlenilebilirdi.

XI.yüzyılın ortasında Bizans imparatoru Konstantin Monomach, Peçeneklerden onbeşbin kişilik bir atlı birlik kurdurmuş ve başlarına, Sülçe, Selte, Karaman ve Katalaym adlarındaki dört Peçenek başbuğunu(17) getirmişti. Bunları gemilere bindirip, hediyelerle Üsküdar'a çıkaran imparator, yanlarına Bizans'lı bir de kılavuz vermeyi ihmal etmemişti. Bulgurlu'ya geldiklerinde, kendi dillerinde "Komenton" dedikleri, bir çeşit istişare meclisi kurdular ve Bizans'a hizmette vazgeçip, geriye dönmeye karar verdiler. Gemiler karşı sahile geçmiş olduğundan, başbuğ Katalaym'in ardından atlarını denize sürüp, Büyükdere önlerine çıktılar. Yerleştirilmiş olan bütün Peçenekleri yerlerini terketmeye davet ettiler. Peçenek kitleleri, ziraat aletlerini silah yapıp, onlara katıldı. Tuna'ya akan Osmos ırmağı boylarına yerleştiler(18).

(17) Daha önce Turak'la birlikte esir alınarak İstanbul'a getirilen Peçenek başbuğlarından olsa gerektir.

(18) ERÖZ,11.

Peçeneklerin Bizans'a karşı bu hareketlerinin imparatorlar tarafından pek iyi değerlendirilemediği ve daha sonraları da Selçuklulara karşı ısrarla; "Türk Ortodoksları"ndan faydalanma yoluna gidildiği görülmektedir.

Türk tarihinin dönüm noktalarından birisi olan ve Selçuklu Türklerine Anadolu'nun kapısını açarak, dünya tarihinde de haklı bir yer edinen Malazgirt Meydan Muharebesi'nde, Bizans'ın "Türk Ortodoksları"ndan faydalanmak istediği hususunda tarihi kaynaklar hemfikirdir.

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi Bizans, çeşitli milletlere mensup paralı askerler yetiştirmeye ve bunları da özellikle "Ortodoksluk" inancı etrafında birleştirmeye büyük önem vermiştir. Hattâ diyebiliriz ki Ortodoksluk, Bizans için varlığının ve geleceğinin bir teminatı olarak kabul edilmiştir. O bakımdan diyebiliriz ki XI.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçukluların karşısına çıkarılan ve çoğu paralı asker olan gayr-i müslim Türklerin ekserisi "Ortodoks" idiler. Bunların içinde Ortodoks olmayan ve "Gök-Tanrı" inancına sahip Türklerin varlığı da düşünülebilir. Fakat Bizans'ın çok sıkı bir şekilde takip etmekte olduğu, "Ortodoksluk" kültür politikasını göz önünde bulundurursak bu inanca sahip Türklerin azınlıkta olduklarını söyleyebiliriz. Onun için Selçukluların karşısına çıkarılan Kuman (Kıpçak), Uz, Peçenek...gibi Türklere, "Türk Ortodoksları" demek yanlış olmayacaktır kanaatindeyiz. Ama yine de bu konudaki bilgilerimizin sınırlı olduğunu ve ihtiyatı elden bırakmamak gerektiğini hatırlatalım.

Selçuklu Türkleri, Anadolu'nun doğusunda Ani ve Kars'ı aldıktan sonra 1071'de, başında bizzat imparator Romanus Diogenes'in bulunduğu muhteşem Bizans ordusunu buldular. Büyük çapta karşı taarruza geçen Bizans'ın yarattığı tehlikeyi idrak eden Selçuklu Sultanı Alp Arslan 27 Nisan 1071'de süratle hareket etti. Urfa'dan Musul'a geldiği zaman Bizans ordusu Malazgirt'i işgal etmişti. Durumun nazikliği dolayısı ile esas Selçuklu devleti arazisine çekilerek daha geniş çapta hazırlık yapmayı tehlikeli bulan Alp Arslan, toplayabildiği 40.000 kişilik bir ordu ile savaşa karar verdi(19). Bizans ordusunun mevcudu ise 100.000'i aşmakta idi. Bu orduda ücretli asker olarak; Franklar, Normanlar, Slavlar, Uz ve Peçenekler bulunuyordu(20). Bu ücretli askerler içinde Türk boylarından Uz ve Peçeneklerden başka, Hazar ve Kuman (Kıpçak)ların da adları geçmektedir(21).

Malazgirt, Selçuklular kadar Bizanslılar için de çok önemli bir dönüm noktasıdır. İmparatorluğun devam edip edemeyeceğinin de bir göstergesidir. Ayrıca XI.yüzyılın başından beri Selçuklulara karşı nisbeten başarı ile uyguladıkları "ücretli asker" kullanma, özellikle "Müslüman Türklere" karşı "Hıristiyan Türkleri" savaştırma politikalarının da en büyük deneme sahası olacaktır. Çünkü 1071'e gelinceye kadar savaşlarla, yağmalarla azalan Anadolu nüfusunu takviye için Bizans, Balkanlar'dan getirdiği ve getirirken de Hıristiyanlaştırdığı Kuman (Kıpçak), Uz(Oğuz), Peçenek gibi Türk boylarından istifade etmiştir. Bu Türkler, yıllarca Bizans sınırını Müslüman Türklere karşı savundular(22). Acaba yine aynı

(19) M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, Ankara, 1983, s.48

(20) İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt", *İA*, VII, s.245.

(21) KÖYMEN, 62.

(22) Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, I, İstanbul, 1983, s.407.

ıktan oldukları, fakat aralarında sadece din farkı bulunan kardeşlerine karşı savaşacaklar mıydı?

Bizans imparatoru ordusunun eksikliklerini tamamlamak ve yeni kuvvetler tedarik etmek üzere Erzurum'da karargâh kurdu. Buraya kadar yanında getirdiği mülteci Selçuklu şehzadesi Kurtçu'yu İstanbul'a geri gönderen Romanus Diogenes, ordusundan ayırdığı 12.000 kişilik kuvveti erzak temini amacıyla Abazalar ülkesine gönderirken Türkler (Kıpçak,Uz) ve Franklar'dan mürekkep 30.000 kişilik bir kuvveti de Norman Russel'in kumandasında öncü olarak Ahlat'a doğru sevketti.

24 Ağustos 1071 Çarşamba günü şafakla beraber Sultan Alp Arslan, Bizans ordugâhının bir fersah yakınına geldi ve bir çayın kenarına yerleşti. Her iki tarafta kesin bir meydan muharebesine karar veremiyordu.

26 Ağustos 1071 Cuma öğleden sonra savaş başlamadan önce Bizans ordusu şu şekilde savaş düzenine sokulmuştu: Sağ cenaha, emrinde Uz'lar olduğu halde Kapadokyalı general Alyattes, sol cenaha, emrinde Peçenekler vs. olduğu halde general Bryennios, merkeze ise bizzat imparator kumanda ediyordu. Gerideki kuvvetlerin başına oğlu Andronikos'u geçirmişti(23).

Selçukluların, savaş başladıktan sonra sahte bir hücumdan sonra geri çekilmeleri ve kalabalık Bizans ordusunu pusuya düşürmeleri, sonucun tayininde etkili oldu. Savaşın hemen başında Bizans ordusunun uçlarında bulunan Uz(Oğuz) ve Peçenek süvarileri, evvelce bildirdikleri ve kararlaştırdıkları üzere, Müslüman arkadaşlarının safına geçtiler(24) ve Bi-

(23) KÖYMEN,62.

(24) Osman Turan,Selçuklular Tarihi.,s.183.

zans ordusu hakkında Selçuklulara önemli bilgiler aktardılar. Diogenes yabancı askerlerin ihanete devam edecekleri endişesi ile hemen ordugâhında kalan Uz ve Peçeneklere "**kendi ustüllerine göre**", sadakat yemini ettirdi. Daha önce Ahlat'a sevkettiğini belirttiğimiz birliklerin başında bulunanlardan Trakhaniotes ile Frank Urselius'un derhal yanına dönmelerini emretti. Fakat bu iki kumandan Fırat'a doğru önceden çekilmiş bulunuyorlardı(25).

Arap kaynaklarına göre, Cuma günü öğleden sonra başlayan savaş akşama kadar Selçukluların zaferiyle bitmişse de, dağılan Bizans ordusunu takibe gece de devam edilmiştir. Şüphesiz temizleme hareketi ertesi gün de akşama kadar sürmüştür. Bütün kaynakların hemen hemen ittifakla bildirdiklerine göre savaş çok şiddetli olmuş, Bizans askerlerinin büyük bir kısmı öldürülmüş, başta Bizans imparatoru ve birçok kumandan olduğu halde bir kısmı da esir edilmiş, ancak pek az kısmı oraya buraya kaçarak canlarını kurtarabilmişlerdir.

Bizans'ın, ordusunda ücretli asker olarak bulundurduğu ve Selçuklulara karşı savaştırmak istediği "Türk Ortodoksları" adını verebileceğimiz Uz'lar ve Peçenekler, karşılardaki Selçukluların da kılık-kıyafet ve konuşmalarından kendileri gibi Türk soyundan geldiklerini anlayınca hemen savaşın başında kardeşlerinin tarafına geçtiler(26).

Bizans imparatorları, birçok tarihî tecrübe geçirmiş olmalarına rağmen "Türk Ortodoksları"nı Selçuklulara karşı kullanmaktan vazgeçmişlerdir. Belki de yapacakları, uygulayacakları başka bir politika da

(25) KAFESOĞLU,245.

(26) KÖYMEN,64.

yoktur. Onların "savaşçı", "mücadeleci" özelliklerinden faydalanma ihtiyacı her zaman ön plâna geçmiştir. Sadece Anadolu topraklarında değil, imparatorluğun merkezi İstanbul'da bile imparatorların, Türk Ortodokslarına özel bir itina gösterdiklerine dair elimizde bilgiler mevcut.

Selçukluların Anadolu'yu fethetmeye başladıkları sıralarda, paralı asker olarak Bizans'a hizmet eden ve Hıristiyanlaşmış Türklerin, kalabalık bir şekilde İstanbul'a yerleştikleri görülmüştür. İmparator VII.Konstantin'in, ısrarla etrafındakilere ve kendisinden sonra gelecek olanlara bile, "Peçeneklerle dostça yaşamaları"nın emir ve tavsiye etmesi(27) oldukça ilgi çekicidir. Bizans'ın, Selçuklulara karşı kurtarıcı olarak bu Türkleri gördüğünü söylememiz herhalde fantazi bir fikir olmasa gerektir.

XI.yüzyıldan XIII.yüzyıla kadar, Bizans tahtında Komnenlerin hüküm sürdüğü sırada, Bizans ordularında; Anglosaksonlara, İskandinavyalılara, İtalyanlara, Alanlara, Fransızlara, Sicilya Normonlarına ve nihayet sayıları hiç de az olmayan Türklere rastlanmaktadır. Özel olarak yetiştirilen bu Türk alaylarına "**Türkopol**" adı verilmiştir(28).

Bizans'ın, Hıristiyanlaştırarak kullandığı bu ücretli askerlerle ilgili birkaç tarihî hadiseyi nakletmek herhalde konuyu daha iyi açıkla- lar: Selçukluların Anadolu'nun doğusunda hâkimiyetlerini kurdukları sıralarda, ahlâksızlığı ve zayıflığı ile Bizans İmparatorluğunu daha zor bir duruma sokan VII.Mişel (1061-1078)'e karşı Nikeforos'un başına top-

(27) Rechid Saffet Atabinen, *Les Turcs à Constantinople du Ve au XVe Siècle*, İstanbul, 1954, s.25.

(28) CAMİ-110.

ladığı orduda Makedonya ve Trakya Slavları ve Bulgarlarla beraber Uz (Oğuz) Türkleri de vardı(29).

Bu askerlerle ilgili en ilgi çekici hadise de Birinci Haçlı Seferi sırasında Selçukluların elinde bulunan İznik'in, Bizans tarafından alınması sırasında yaşanmıştır:

Birinci Haçlı Seferine katılan ordular, İznik'i muhasara ederek son bir hücum ile şehri almak üzere iken, batılı şövalyeleri çok kızdıran bir hadise yaşandı (20 Haziran 1097). 17 Mayıs 1097'den 20 Haziran'a kadar her taraftan kuşatılmış bir vaziyette bulunan, birçok şiddetli hücumu karşı koyan İznik, o sabah yeni ve en şiddetli hücumlardan birisi ile karşı karşıya idi. Şehir halkı, gece gizlice Bizans askerleri ile anlaşarak onların savaşmadan içeri girmelerini sağlamış bulunuyorlardı. İçeri giren Bizans askerleri, sabah olunca imparator Aleksi Komnen'in sancaklarını şehrin duvarları üzerine dikerek Haçlı hücum kollarının yarı yıkık duvarlar önünde durmağa mecbur bırakmışlardı. Bu hadisede bizi ilgilendiren taraf, Bizans askerleri arasında bulunan "Türkopol"ın şehrin alınmasındaki etkileridir.

Bu olay hakkında "Birinci Haçlı Seferi" tarihini yazanların ifadeleri birbirini tutmamaktadır. Baudri ve Papaz Guibert'e göre; muhasara altındaki şehir halkının serbestçe dışarı çıkmalarına müsaade edilmek üzere imparatorla gizlice anlaşmışlardır. Foulcher de Chartre'in ifadesine göre; İznik halkı "Türkopol" (Hıristiyan Türk)" alaylarını içeri almışlar ve Türkopol da etrafa para saçarak kendilerine emredildiği şekilde şehri imparator adına almışlardır.

(29) CAMİ,112.

(30) CAMİ-113.

Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla hilekârlığı ile meşhur olan Aleksi Komnen "Haçlıları" zaferden mahrum bırakmaktan ziyade şehrin harap olmadan ele geçirilmesini sağlamak düşüncesi ile Müslüman Türklere kendi ırklarından olan Türkopolları göndermiştir(30).

Selçuklu Türklerine Anadolu'nun kapısını açan Malazgirt'ten sonra, "tapusu"nu veren II.Kılıçarslan'ın 1176 tarihli Miryakefalon zaferi(31) kazanılırken Bizans ordusunda takviye güç olarak Franklarla birlikte Peçenekler de bulunuyordu(32).

Bu tarihten sonra da İstanbul'un Türkler tarafından fethine kadar Bizans imparatorlarının hassa ordusu içerisinde "Türkopollar"ın varlığının devam ettiği görülmektedir(33).

(31) Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti.,s.297.

(32) CAMİ,113.

(33) ATABİNEN,30.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE ANADOLU'DAKİ TÜRK ORTODOKSLARI

A. MÜSAMAHAKÂR OSMANLI İDARESİ ALTINDA TÜRK ORTODOKSLARI

Osmanlıların müsamahakâr idaresine geçmeden önce Türk devletlerinin ortak özelliği, hattâ "devlet geleneği" haline gelmiş olan, "dinî hoşgörü"nün Osmanlılardan önce **Selçuklular**'daki misallerine kısaca temas etmemiz konumuzu daha iyi açıklamamıza yardımcı olacaktır.

Türkiye Selçuklu Devleti sultanları, halkına ve yabancılara hoşgörü ile davranırlardı. XII.yüzyılın ilk yarısının sonlarında yapılan İkinci Haçlı Seferi sırasında yaşanan hadiseler bunun en açık göstergesidir. Bu sefer sırasında Haçlılar, **Denizli**'den **Antalya**'ya doğru ilerlerken Türklerin hücumları ile çok zayıfa uğruyor, Rumlar da fırsattan istifade ederek Haçlılara darbe vuruyorlardı. Türkmenler sürülerini alarak çeki-

liyor, Rumlar, Haçlılara erzak vermekte güçlük çıkarıyor, çarpışmalardan başka açlık, hastalık Haçlıları bitiriyordu. Nihayet perişan bir vaziyette Antalya'ya varan Haçlıların kont ve baronları gemilere binip Suriye sahillere gittiler. Fakirleri Antalya'da kalınca Rumlar, Türkleri çağırdılar. Haçlılar "Türklerin kılıcından daha ziyade Rumların hiyanetinden" kayıplara uğradılar. Nitekim Türklerin gelmesi üzerine "iki düşman arasında kalan Haçlılar" kaçıyor, esir veya ölümler çoğalıyordu. Rumların hileleri tecavüze dönüştü.

Fakat Türkler, artık acınacak durumda bulunan bu aç, hasta, fakir insanlara karşı savaştan vazgeçip merhamete geldiler. Aç ve fakirlere yemek verdiler, hastalarını tedavi ettiler ve kendilerine para dağıttılar. Böylece dindaşları Rumların zulmünden kaçıp Müslümanlar nezdinde himaye ve merhamet arayanlardan "üç bin"den fazla gencin Türklere iltihak ettiği söylenir. Bu seferde Kırılın papazı olarak bulunan Odon de Deuil, Haçlıların Müslüman olmasından müteessir olarak; "Ey, hiyanetten de daha zalim olan merhamet...Müslümanlar,Hıristiyanlara ekme vererek dinlerini satın alıyorlardı. Bununla beraber Türkler onları İslâm yapmak için bir zorlamada bulunmadılar", diyerek tarihi bir gerçeği teyit ediyor(1).

Malatya Süryani patriği ve "Vekayinâme" yazarı olan Michael'in anlattığına göre, Sultan II.Kılıç Arslan(1155-1192) geniş hoşgörüye sahipti. Bu yazarın anlattığına göre Sultan, Malatya'ya gittiğinde Müslüman ilim adamlarının katılmasıyla bir tartışma açtırdı. Yanında daima Kemalettin adında bir filozof bulunurdu. Patriğe dostane bir mektup,

(1) Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971, s.185.

ruhanî bir asa ve altınlar göndermişti. Ertesi yıl tekrar bu şehire geldiğinde Barsuma manastırına üç emir ile birlikte bir kıta asker göndermiş, patrik Mihael'i davet etmiş ve gelişinde onu bizzat karşılamıştı. "İslâm ananesine aykırı olmasına rağmen onu, elinde İncil ve haç bulunduğu halde kabul edeceğini bildirmişti". Böylece Mihael ve maiyeti haçları mızrakların ucunda kaldırarak ve ilâhiler söyleyerek Sultan'ın huzuruna çıktılar. Sultan, patriğin elini öpmesine müsaade etmeden onu kucakladı ve onunla dinî meseleler ve Kitab-ı mukaddes üzerinde görüştü. Hattâ patriğin söylediğine bakılırsa, dinî bahislere girişince Sultan'ın gözlerinden yaş da geliyordu. Bu karşılama ve görüşmeden çok memnun kalan Hıristiyanlar kiliseye giderek Sultan ve milleti için dua ettiler. Kılıç Arslan Malatya'da bir ay süren ikameti esnasında patriğe çeşitli sualler sormuş, hediyeler göndermiş ve Barsuma manastırını vergiden affeden bir ferman vermiştir. Filozof Kemalettin'in Süryanileri meth etmesi Sultan'ı çok memnun etmişti(2).

I.Gıyaseddin Keyhüsrev(1192-1211) de Müslüman olmayan halka şefkatle muamele etmeyi bir kaide olarak kabul etmişti. Bu Selçuklu Sultanı, Bizans'a karşı yaptığı sefer neticesinde esir aldığı halkı beşer bin kişilik kabileler halinde ve defterlere yazdırarak Akşehir'e kadar getirdi. Hıristiyan halkı, bu havalide iskan ettirdi, kendilerine köyler, meskenler, arazi, ziraat aletleri ve tohum dağıtarak yerleştirdi. Muhâcirleri beş yıl süreyle vergiden muaf tuttu. Bizans imparatoru ile sulh yapılmınca kendilerine memleketlerine dönüp dönmekte de serbest olduklarını bildirdi. Bu suretle Haçlı seferi sırasında nüfusu azalan bu bölgenin imarını ve üretimini artırmayı sağladı. Hıristiyanlar bu yeni

(2) TURAN,Selçuklular Zamanı.,231.

vatanlarından ve devletin adil idaresinden o derece memnun oldular ki bir daha kendi memleketlerine dönemediler. Hattâ bir Rum kaynağının ifadesine göre, Bizans idaresinden daima şikayetçi olan Hıristiyanlardan bir çoğu bu durumu görerek, Selçuklu ülkesine göçtüler. Bu hususu belirten tarihçi Osman Turan, bir Bizans kaynağından şu ifadeleri nakleder:

"Bu kadar iyi muamele esirlere kendi memleketlerini unutturdu. Birçok yerlerin halkı muharebe olmadan Sultan'ın ülkesine hicret etti. Böylece zamanımızda Rum şehirleri boşaldı ve Türklerin memleketine giderek oralarda koloniler kurdular. Zalimlerin (Bizanslı tiranların) zulmine uğrayan ve yardımlarından mahrum kalan halkların efendilerine karşı sevgi duymamalarına ve kendi arzuları ile yurtlarından ayrılmalarına hayret etmemelidir(3)."

II. Gıyaseddin Keyhüsrev(1237-1245)'in dinî müsamahası da oldukça ilgi çekicidir. Sultan, evlendiği Gürcü prensesinin Konya sarayına, Hıristiyanlığa has mukaddes eşya ve papazı ile gelmesine müsaade etmişti. Bir rivayete göre "prensese" için sarayda bir ibadethane (chappelle) de yapılmıştır(4).

Selçukluların müsamahakar idarelerine son örneğimizi de bir Fransız tarihçinin yazdıklarından vererek Osmanlıların idaresinde gösterilen "dinî müsamaha ve şefkat"e dair misallerimize geçebiliriz. J. Laurent, "XI. yüzyılda Ermeniler Türklerin Anadolu'yu istilâlarını hem istemişler, hem de yardım etmişlerdir" şeklinde yazar. Buna sebep olarak da Türklerin dinî toleranslarını gösterir(5).

(3) TURAN, Selçuklular Zamanı., 288.

(4) Aydın Taneri, **Türk Devlet Geleneği**, Ankara, 1981, s. 242.

(5) TANERİ, Devlet Geleneği, 243.

Osmanlılar, daha devletin kuruluş dönemlerinden itibaren Selçuklu Sultanlarının ve Danişmendliler'in Hıristiyan ve Müslüman teb'alarına karşı gösterdikleri müsamaha ve eşitlik ilkesine dayanan siyasetlerini uygulamaya başlamışlardır. Bu siyasetlerini çeşitli tarihi belgelerde bulmak mümkündür(6). Bir Fransız yazar Orhan Gazi zamanından şöyle bahseder:

"Şehirde bulunan Hıristiyanlara hiç bir fena muamelede bulunmadı. Bilâkis hediyeler vererek iyilik alâmetleri gösterdi(7)."

Hıristiyan ve Müslüman unsurlar, karşılıklı iki düşman sıfatıyla Türk-Bizans sınırları üzerinde yaşadıkları halde bile, aralarında aslâ derin bir düşmanlık mevcut değildi. Bizans yazarları, daha XII.yüzyılın ortasından önce, o zaman bir sınır bölgesi olan Beyşehir Gölü üstündeki adacıklarda oturan Rumlar'ın, Türklerle sıkı münasebetleri sebebiyle Türk âdet ve geleneklerini kabul ettiklerini, hattâ onlarla dostane münasebetlere girişerek Bizans imparatorunun emirlerine aldırış etmediklerini kaydediyorlar. F.Chalandon'un önemini pek isabetli olarak ortaya koyduğu bu hadise, uc'lardaki Müslüman-Hıristiyan münasebetlerinin mahiyetini çok açık olarak göstermektedir.

"Digenis Akritas" epesiyle "Seyyid Battâl" romanı hakkında çok önemli araştırmalarda bulunan Prof.Henri Gregoire, bunların, birbirinden derin dinî uçurumlarla ayrılmış iki düşman toplumun ifadesi değil bilakis hayat şartları birbirine çok benzeyen ve birbiriyle sıkı ve hatta

(6) M.Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul, 1981, s.139.

(7) TANERİ, *Devlet Geleneği*, 243.

dostça daimi temas halinde bulunan sosyal zümrelerin bir âkis'i olduğunu pek haklı olarak göstermiştir. Bunu "Seyyid Battal" romanınının bir devamından başka birşey olmayan diğer bir Türk romanında yani "Dânişmend-nâme"de ve Trabzon İmparatorları ile Akkoyunlu Türkmenleri nin mücadelelerinden bâzı sahneleri ihtiva eden "Dede Korkut Kitabı"nda da görmek mümkündür. Bunlarda mücadele sahneleri, dini taassup hissiyatına rağmen hiçbir derin husumet nefesleri hissedilmemektedir. Gerçi XIII. ve XIV. yüzyılda sınırlarda Türk ve Bizans kuvvetleri arasındaki bazı mücadelelerin bazı fetihlerin her iki taraf için ağır ve kanlı olduğu malumdur; yenilen ordunun arkasından şehir ve kırsal halkının bir panik halinde kaçtığı gösteren kayıtlar vardır. Lâkin o devir için çok tabî olan bütün bu gibi bazı hadiselerden rağmen, Müslümanlarla Hıristiyanların karşılıklı vaziyetleri, uç'larda dahi, yukarıda anlatılan mahiyette idi(8).

Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde İslâm'ın da esasına uygun olarak zorla Müslümanlaştırmaların yani ihtida'nın olmayışı gene müsamahakâr bir idarenin tezahürüdür. Selçuklu ve İlhanlı devirlerinde Doğu ve Orta Anadolu Hıristiyanları arasında "ihtida" nın iddia edildiği kadar önemli ölçülerde olmadığı söylenebilir. VIII. yüzyıl sonlarında Anadolu Hıristiyanlarından alınan "cizye" nin devlet gelirleri arasında önemli bir yer teşkil ettiği hakkında Aksarâyî'nin ifadesinde bunu teyid etmektedir(9).

(8) KÖPRÜLÜ, Osm. Kuruluşu, 139-140.

(9) Kerimü'd-dîn Mahmud Aksarayî, **Müsameretü'l-İhbâr** (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi), Nşr: Osman Turan (Farsça metin), Ankara, 1944, s. 90.

Bizans Patrikanesinin 1339-1340'da İznik halkına hitaben neşretmiş olduğu beyannâme, burada oldukça geniş bir "ihtida"'nın yapıldığı intibainı vermektedir. Fakat buna, gereğinden fazla bir muhteva vermek yanlış olur. Bizans hâkimiyeti altında çok kalabalık bir şehir olan İznik'in fetihten kısa bir zaman sonra oradan geçen İbn Battûta'nın müşahadesine göre "çok az nüfusa malik" bulunması Gibbons'un farzettiği gibi bura halkının büyük ölçüde "ihtida" ederek Osmanlı topraklarına dağıldıkları suretinde tefsir olunamaz. İznik nüfusu, imparatorluk pâyitahtının İstanbul'a naklinden sonra o havalinin emniyetsiz bir sınır memleketi haline gelmesi dolayısıyla daha Osmanlı fethinden önce çok azalmış olmalıdır. Diğer taraftan, eğer şehir halkı toptan "ihtida" etmiş olsalardı, Orhan Gazi onları her halde yerlerinde bırakırdı. Bundan başka, Osmanlı devletinin hiç bir zaman "cebrî bir İslamlaştırma siyaseti" takip etmediği ve büyük şehirlerde toptan "ihtida" ameliyesinin âdetta imkânsız olduğu da gözönüne alınmalıdır.

Osmanlı kaynakları; mesalâ **Âşık Paşazade** ilk Osmanlı fütuhâtı esnasında bazı Hıristiyan köylerinin-Osmanlı idaresinin adaleti sebebiyle kâmilen Müslüman olduklarını söylerlerse de, şifahî an'anelere dayanan bu gibi rivayetlerin tarihî kıymeti şüphelidir. Yine aynı kaynak, şehirlerde ihtidadan hiç bahsetmemekte ve fethedilen yerlerdeki Hıristiyan halkın, Hıristiyan kaldıklarını da söylemektedir.

İbn Battûta'nın geçişi esnasında tamamen Hıristiyan halkla meskûn olan Göynük, Osmanlı kaynaklarına göre bu yüzyılın sonlarına doğru İslâmlaşmış olacak ki, Yıldırım Bayezid İstanbul'da kurduğu İslâm mahallesini buradan ve Torbalı'dan getirttiği halk ile te'sis etmiştir. Bu ri-

vayet doğru bile olsa, bunu umumî bir ihtida neticesi olmaktan ziyade, oraya yeri Türk unsurunun yerleşmesiyle izah etmek daha doğrudur. İstanbul'daki islâm mahallesine henüz yeni Müslüman olmuş Rumlar'ın yerleştirilmesi mantıken kolay kabul edilemez. Gibbons'un hemen islâmlaştığını iddia ettiği sahalarda münhasıran Rumlarla meskun köylerin I.Mehmet,hattâ II.Murat zamanında mevcudiyeti, resmi vesikalarla sabittir. Bütün bu deliller karşısında, ne Osmanlı ve ne de Batı Anadolu'daki diğer beylikler sahasında, "sür'atle gerçekleşmiş kitle halinde ihtidaların" varlığını düşünmemek daha doğru ve daha ihtiyatkârdır(10).

Selçuklu Türkleri XI.yüzyılda Anadolu'ya yurt kurmak maksadıyla göçe başladıkları zaman, bu ülke Türk nüfusundan tamamen boş değildi. Anadolu nüfusunun bir kısmı Türk aslındandı, fakat Hıristiyanlaşmışlardı. Ancak bunların da mühim bir kısmı Türkçeyi unutmamıştı. İlk Müslümanlığı kabul edenlerin bunlardan olması akla yatkındır. Doğrudan doğruya Rum ve Ermeni aslından olan halk, Türklerin toleranslı idareleri altında son derece önemsiz bir sayıda Müslüman oldular(11).

Osmanlı Türklerinin "dinî hoşgörülerini", denilebilir ki **Balkanlar'a geçtikten sonra** bu topraklarda çok süratli bir şekilde ilerlemeleri sırasında açık bir şekilde **meyvelerini vermiştir.** Gerçi Osmanlı Beyliği daha kurulurken askerî, adlî teşkilatlarla işe başlamış ve bilhassa askerî faaliyetlere oldukça fazla önem vererek başarının zeminini hazırlamıştı. Fakat bu görünen kudret, tamamen ayrı dinde olan yabancı bir bölgede yani Balkanlar'da göz kamaştırıcı bir hızla ve şuurlu bir şekildeki

(10) KÖPRÜLÜ, Osm. Kuruluşu, 142-143.

(11) ÖZTUNA, Türkiye Tarihi, I, s.430.

yayıma ve yerleşme için yeterli olmasa gerektir. Bu yayılmanın birtakım manevî sebepleri vardır.

Yukarıda bir nebze üzerinde durduğumuz gibi Osmanlılar, daha Anadolu'daki yayılmaları sırasında hiç bir siyasî fırsatı kaçırmadıkları gibi işgal ettikleri yerlerdeki halkla kaynaşarak onların dinî ve sosyal işlerine karışmayarak "din ve vicdan hürriyetine" sonderecede saygılı olmuşlardır. Ayrıca son derece ağır vergiler altında ezilmiş olan yeni teb'asından belirli bir vergi(cizye) almakla iktifa ederek mevcut kanunlara aykırı olarak hiçbir keyfi muameleye müsaade etmemişlerdir. İşte bu uygulamaları hatırlayınca Osmanlı Türklerinin süratle ilerlemelerinin ve işgal edilen yerler halkının Türk idaresini kendi idarelerine tercih etmelerinin sebebini anlamak kolaylaşmaktadır(12).

Döneminde, Hıristiyanlara yaptığı iyi muameleden dolayı Batılı yazarların da kendisinden sitayişle bahsettiklerini(13) belirttiğimiz Orhan Gazi dönemine ait 1355 tarihli bir kaydı daha zikrederek müsamaha konusundaki Osmanlı samimiyetini açıklamaya çalışacağız. Orhan Gazi ve etrafındakilerin Hıristiyanlara karşı ne kadar müsamahakâr davrandıklarını 1355'de Osmanlılara esir düşmüş olan Selânik baş piskoposu Gregory Palamas'ın mektubu açık olarak göstermektedir. "O, Hıristiyanları tam bir serbesti içinde gördü. Orhan'ın oğlu İsmail (Süleyman Paşa) ona Hıristiyan dini hakkında serbestçe bazı sualler sordu, sonra bizzat Sultan Orhan, Palamas ile ulema arasında münazara yaptırdı(14)."

(12) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara, 1982, s.182.

(13) TANERİ, *Devlet Geleneği*, 243.

(14) Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1956, s.143.

Osmanlılar, Anadolu'da nasıl Hıristiyan varlıklarını ve idare tarzlarını bozmayarak onları kendi nüfuzları altına aldılarsa bu müsaadeyi Rumeli'de de daha geniş surette ve oraların eski varlıklarını muhafaza etmek üzere tatbik etmişlerdir ki bunu Osmanlı tahrir defterlerinde bir çok misalleriyle görmekteyiz. Zaten baştan başa Hıristiyanlarla meskûn olan Balkanlar'da bu şekildeki hareket ile Osmanlı fethinin kolayca gerçekleşmesinin sebebi adaletli bir uygulama ve idarî siyasetteki inceliklerdir.

Osmanlı Türklerinin bu yönetim tarzına mukabil, bir taraftan Bizans imparatorluğunun bozulmuş olan idare tarzı, vergilerin keyfiî olması, Rum beylerinin ve hattâ imparatorların kendi kasalarını doldurmak düşüncesiyle halkı soymaları, asayişsizlik ve iktisadî buhranların artması gibi âmiller bu toprakların insanlarını Osmanlılara daha çok yaklaştırmıştır.

Türklerin takip ettikleri idari incelikler kısaca şöyle özetlenebilir: Disiplinli hareketler, işgal edilen yerlerin halkına karşı adaletli, şefkatli ve tamamen taassuptan uzak bir yaklaşım, vergilerin teb'anın ödeme gücüne göre ayarlanması ve bilhassa koyu Ortodoks olan Balkan halkını katolik baskısı karşısında himaye altına almak gibi... Bilhassa Balkan halkını Katolik mezhebine girmek için ölümle tehdit edenlere karşı Türklerin, buralardaki unsurların dinî ve vicdanî hislerine hürmet göstererek bu hassas dengeye dikkat etmeleri, Balkanlıların Katolik baskısına karşı Osmanlı idaresini bir kurtarıcı olarak karşılamalarına sebep olmuştur.

Yukarıda sayılan sebeplerden başka şüphesiz bunlar kadar dikkate alınması gereken bir unsur da, bu topraklara yüzyıllarca önce Karadeniz'in kuzeyinden aşarak gelmiş olan; Türk Ortodoksları(15)dır. Aynı ırka mersup olmaları dolayısıyla, Osmanlı Türklerinin Balkanları fethetmesinde, bu fethi kolaylaştırmada etkili olmaları ihtimal dahilindedir(16). Bu sebepler hep bir arada değerlendirilince; neden Balkanlar'da Türk idaresine karşı hemen hemen hiçbir halk ayaklanmasının olmadığı ve hattâ Osmanlıları Balkanlar'dan çıkarmak isteyen Haçlı seferlerinde bile böyle bir hareketin neden görülmeyeceği daha iyi anlaşılır.

Osmanlı fethinin en belirgin özelliği, gelişigüzel bir macera ve çapul şeklinde olmaması ve bir program dahilinde şuurulu bir yerleşme halinde tecelli etmiş olmasıdır. Bu esas da işgal edilen yerlerdeki halkın hoşnutluğuna ve yeni idareden memnun olmalarına istinad ettirilmiştir. Bu isabetli siyaset gerek Anadolu ve gerek Rumeli'nin fethedilmesinde o kadar başarı ile uygulanmıştır ki halk yeni idareyi yadırgadıktan başka gösterilen muamele ve müsamahadan memnun ve müteşekkik kalmışlardır. Katı bir Katolik olan Macar Kıralları **Layoş (Lüdvig)**, Kuzeyden Papa'nın teşviki ile Balkanlara inerek Bulgaristan ve Balkanları ve Bogomil mezhebinde olan Bosna'yı Katolik mezhebine sokmak için ortalığı kana boyamak suretiyle vicdanlara tahakküm etmek isterken, Güneyden Kuzeye doğru çıkmakta olan Sultan Murat da vicdan hürriyetine, şefkat ve adalete dayanarak Rumeli'ye yerleşiyordu(17).

(15) I.Bölüm'de ele aldığımız bu Türk boylarından günümüze kadar Gagavuzlar'ın varlıklarını devam ettirdiklerini de belirtmiştik.

(16) UZUNÇARŞILI, I, s.183.

(17) UZUNÇARŞILI, I, s.184.

Osmanlılar hakkında oldukça fazla yanlış kanaate sahip olan ve bu yanlışlıkları F.Köprülü tarafından düzeltilmiş bulunan Gibbons bile Osmanlı Türklerinin hoşgörülü idareleri hakkında gerçeği söylemekten kendini alamıyor:

"...Osmanlıların misamahalaları ister siyaset, ister halis insaniyet isterse lâkaydi neticesi ile meydana gelmiş olsun, şu vakaya itiraz edilemez ki Osmanlılar yeni zaman içinde milliyetlerini tesis ederken dinî hürriyet umdesini temel taşı olmak üzere vazetmiş ilk millettir. Arası kesilmeyen Yahudi takibatı ve engizisyora resmen muavenet mesuliyeti lekesini taşıyan asırlar esnasında Hıristiyan ve Müslümanlar, Osmanlıların idaresi altında tam bir ahenk içerisinde yaşıyorlardı(18)."

Varna savaşında, sözde Bulgarları kurtarmağa gelen Avrupalılar, Bulgarlara, Bulgar kiliselerine o kadar kötülükte bulunmuşlardır ki yakın zamana kadar Varna Bulgar metropolidi Dedo Simeon bunun acı hatırlarını Bulgarlara hatırlatmaktan geri durmamıştır(19).

Varna savaşından sonra Bulgaristan tamamen huzura kavuştu. Yüzyıllarca Türk idaresi altında bu topraklardaki halk rahat bir hayat sürdürdü. Hattâ bazan buralara gelip Bulgarları ayaklandırarak Türklere karşı kullanmak isteyenler oldu ise de Bulgarlar, bu adamlara itibar etmediler. Yine Bulgar tarihçilerinin belirttiğine göre halkın vergileri çok az, herkes canından, malından, ırzından emindi. Hele köylü Bulgarlar'ın hali, Bulgaristan, Türklerin eline geçtikten sonra eskisinden çok daha

(18) H.A.Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, 1916, Tercüme: Ragıp Hulusi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul, 1928, s.63.

(19) Osman Nuri Peremeci, *Tuna Boyu Tarihi*, İstanbul, 1942, s.122.

iyi olmuştu(20).

Osmanlı devletinin siyasî ve kültür tarihi içinde şüphesiz ki Fatih Sultan Mehmet dönemi ayrı bir öneme sahiptir. Konumuz itibariyle 1453 tarihinde İstanbul'un fethi ve Ortodoksluğun merkezinin Türkler'in eline geçmesi, üzerinde durulması gereken bir dönüm noktasıdır. Öyle bir dönüm noktası ki Doğu Roma imparatorluğu ile birlikte tarihe karışmakta olan Ortodoks Hıristiyanlığı, Türk'ün engin müsamahası sayesinde yaşama imkânı bulmuştur. Osmanlı padişahının gösterdiği müsamahanın önemine işaret eden Batılı bir yazar, bu hadisenin "Ortodoksluğun geleceği" ne nasıl bir etki yaptığını şu satırlarla dile getiriyor:

"Daha önceleri Rumların bizzat yapmış oldukları gibi, Ortodoks Şark'ın en yüksek rûhânî müessesesini metrûk ve sahihsiz bir durumda bırakmak elinde olduğu halde (Böyle bir tedbir, aziz Ioannis Hrisostomos ile diğer kilise babalarının haleflerine merbût cemâatin rûhânî, içtimâî ve siyasî hayatı üzerinde tahmin edilemeyecek derecede ağır neticeler verebilirdi), bu Müslüman hükümdar, kendisini hakiki bir "Caesar" sayarak, galiplerin magluplar ile bir arada kardeşçe yaşamalarını temin maksadı ile, yeni bir patrik seçilmesini emretti(21)."

İstanbul'daki Hıristiyanların durumunu daha iyi tasvir etmek için "fetih" öncesindeki, "kiliselerin birleşmeleri" yolundaki faaliyetlere kısaca temas etmek gerekir. Bizans imparatorunun isteği üzerine Papa, Polonya kardinali İzidor'u İstanbul'a gönderdi. İzidor, elli kadar maiyeti ile Ceneviz gemisine binerek Sakız'a ve oradan da daha birçok Lâtinî de alarak 1452 senesi Kasım ayında İstanbul'a geldi. İmparatorla

(20) PEREMECİ, 123.

(21) Dr. Aurel Decei, "Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet için yazdığı Ortodoks İtikadnâmesinin Türkçe Metni", Sibiu, 1940, buna istinaden Ragıp Özdem, Gennadios'un İtikadnâmesi", Ülkü, sene: X(1938), s. 60, Şubat 1938, s. 529-540.

kilise erkânından bazılarının kiliselerin birleşmesini istediklerini, fakat ruhanilerin, keşişlerin ve kilise papazları ile diğer rahiplerin büyük bir kısmının kiliselerin birleşmesine aleyhdar olduklarını gördü. Halk da bu aleyhdarlar ile beraberdi. Bu aleyhdarların başında Grandük Notaras ile fetihten sonra Sultan Fatih'in patrik seçtiği II.Gennadios bulunuyordu. Gennadios, Allahtan ümitlerini keserek Frenklere bel bağlayanlar aleyhinde, oturmakta olduğu Pantokrator (şimdiki camii) kilisesinin kapısına bir kağıt da yapıştırarak mecburî ikamet ettiği inziva âlemine çekilmişti. Katolikler aleyhindeki bu faaliyetlere rağmen İzidor, Ayasofya'da âyin yaparak zâhiren kiliselerin birleşmesini kabul etti. Bu âyin 12 Aralık 1452'de gerçekleşti. Ayinde bulunanlardan birçoğu kendilerine verilen mukaddes ekmeği ittihad ayininde okunduğu için almadılar. Bu aleyhtarlar arasında imparatorundan sonra en yüksek dereceli devlet adamı olan Grandük Notaras da vardı. Notaras; "İstanbul'un içinde Türk sarığını görmek Lâtin serpuşunu görmekten daha iyidir", diyordu. Mutaassıp Ortodokslar da Türk hâkimiyetini, Lâtin yani Katolik hâkimiyetine tercih ediyorlardı. Bunların Türkleri tercihte, Osmanlılar'ın daha önce belirttiğimiz gibi kuruluşlarından beri takip etmekte oldukları vicdan hürriyetini esas alan müsamahalı siyasetlerinin de tesiri inkâr edilemez(22).

Fatih Sultan Mehmet Han, 29 Mayıs 1453'te müdâfilerin mukavemetini kırarak İstanbul'u fethetti. Böylece Ortodoks imparatorluğunun "tevârüs" ettiği en haşmetli servete hukuken de sahip oldu. Fatih, hadisenin tarihî önemini kavrayan ileri görüşlülüğü ile, hemen yeni mülkünü düzene koymağa başladı. Üç gün devam eden yağmayı durdurdu. Şehri terkedenlerin

(22) UZUNCARŞILI, I, s.466-467.

yahut korkudan gizlenenlerin yurtlarına dönerek Türkler ile beraber, kendi âdet, an'ane ve dinlerine göre serbestçe yaşayabileceklerini ilân etti. II.Anastasios'un istifasından beri boş bulunan patriklik makamının seçimle doldurulmasını emretti. Bur müddet sonra bu emir gereğince Georgios Kurtesios Skolarios, II.Gennadios adı ile bu makama seçilerek, Türk hakimiyeti altında ilk İstanbul patriği oldu(23).

Bu seçimle birlikte Osmanlı Türkleri, Ortodoks kilisesinin imparatorluk zamanındaki haklarını tanımak suretiyle Rumları memnun etmişler ve onları müteaddit müzakerelere rağmen bir türlü yanaşmak istemedikleri Roma kilisesinin nüfuz ve hâkimiyeti altına düşmekten kurtararak eskisi gibi kiliselerinin istiklalini emniyet altına almışlardır.

Osmanlı devletinin bu hesaplı siyaseti, bir buçuk asırdan beri zaman zaman kiliselerin birleşmesi için Papa'ya yapılan müracaat kapısını tamamen kapamış ve aynı zamanda Galata'daki Cenevizlilerle Galata ahalisine de bir fermanla teminat verilmiştir. Bu hareketi ile Osmanlı idaresi, gerek Balkanlarda kendi idaresi altındaki ve gerekse Mora, Sırbistan, Eflâk ve Güney Arnavutluk'taki Ortodoksları samimi olarak kendisine bağlamıştır(24).

Buraya kadar Osmanlı idaresi altındaki Ortodoksların son derece müsamahakâr bir idare altında yaşadıklarını anlatmaya çalıştık. Sonuç olarak diyebiliriz ki Türkler, Müslüman olmayan unsurlara karşı hiç bir zaman bir "asimilasyon" politikası takip etmemiştir. Bu hususu özellikle

(23) DECEI,101.

(24) UZUNÇARŞILI,II,s.6-7.

ortaya koyduktan sonra Türk Ortodokslarının Osmanlı ülkesindeki bütün Ortodoks Hıristiyanları içindeki yeri üzerinde durabiliriz.

Osmanlı devletinin yükselme döneminden itibaren Ortodokslar içinde kendilerine "KARAMANLILAR" adı verilen bir Ortodoks cemaatinin varlığı dikkati çekmektedir. Türkçe konuşan bu topluluklardan günümüze kadar pekçok kitabe kalmıştır. Ayrıca bundan sonraki bahiste kısaca üzerinde durulacağı gibi adına; "Karamanlıca" denilen ve "Grek harfleri ile Türkçe" yazılmış pek çok yazılı eser günümüze intikal etmiştir. Bu tür basılı eserleri yurdumuzun hemen her tarafında bulmak mümkün olduğu gibi, kitabelere de özellikle Kayseri, Nevşehir, Niğde ve Konya çevresi ile daha pekçok yerde rastlanabilir(25).

Karamanlıların menşei hakkındaki görüşlere geçmeden önce Türk Ortodokslarının Osmanlı idaresinde neden ayrı bir cemaat halinde görülmediği daha doğru bir ifade ile diğer Ortodokslarla birlikte mütalaa edildiği meselesini cami (Bayburt)'un satırları ile aktaralım:

"Arap tarihçileri ve onları takip eden Türkler VIII.yüzyıldan XV. yüzyılın ortasına kadar devam etmiş olan Rum-Arap ve Rum-Türk savaşlarının bütün safhalarında, İslâm ve Hıristiyan olmak üzere muharipleri iki cepheye koyuyorlar; bundan dolayı ırk ve kavmiyet farkları belli olmuyor. Tabii o zamanki saltanat ve devlet mefhumuna uygun olan tarz da bu idi.

(25) Kayseri ve çevresinde bulunan kitabelerden dördü, Doç. Dr. Harun Güngör tarafından bugün kullandığımız harflere çevirisi yapılarak iki makale halinde yayınlanmıştır (Harun Güngör, "Karamanlıca (Grek Alfabeli Türkçe) Bir Kitabe", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 1984, s.95-101, Harun Güngör, "Karamanlıca Üç Kitabe", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ekim 1989, s.19-31).

Osmanlı devleti içindeki Hıristiyan Türkler, milli aileye yabancı kaldılar ve dinî milletler teşkilatında Ortodoks cemaati içine, Fener Patrikhanesinin hükümü altına düştüler. Devletin siyasî, idarî ve askerî hizmetlerinden uzakta, haraç ehlinin, raiye sınıfının içinde kalmış olan bu Türklerin, Osmanlıların ilk asırlarında, çiftçilik hayatına imkân veren tımar ve zeamet sahiplerinin idaresi zamanında, diğer ahali gibi çiftçilikte devam ettikleri muhakkaktır(26)."

Türk Ortodokslarına ne zamandan beri "Karamanlılar" dendiği hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. "Karamanlıca" adı verilen ve "Grek harfli Türkçe" yazının kullanılmaya başlamasını, şayet Türk Ortodokslarına, "Karamanlılar" adının verildiği tarih kabul edersek o zaman Fatih Sultan Mehmet dönemini esas almamız gerekecektir. Gerçi Selçuklular dönemine ait yazarı bilinmeyen fakat XIII.yüzyılın ikinci yarısında yazılan bir kaynakta; "Yaransahr'da iki kilisenin inşa edildiği, bunlardan birinin Romalıların kilisesi, diğerinin de 'Karamanlılar'ın kilisesi olduğu(27)" belirtiliyorsa da başka kaynaklarla desteklenemediği için şimdilik bu kaydın ihtiyatla karşılanması daha uygundur.

Daha önceleri Grek harfleri ile yazılmış bir kaç Türkçe kelime bir yana bırakılırsa, Fatih Sultan Mehmet Han'ın İstanbul'u fethini takiben Rum Ortodoks Patriği II.Gennadios Skolarius'un kaleme alarak Fatih'e sunduğu, "İtikadnâme"nin tercümesi ile "Karamanlıca" kullanılmaya başlamıştır(28). O zaman Karamanlılar adının da, bu "itikadname"nin Sultan Fatih'e takdiminden itibaren artık kullanılmaya başladığı söylenebilir.

(26) CAMİ,18-19.

(27) Mgr Addai Scher, 'Histoire Nestorienne Inédite'(Chronique de Séert),Première Partie, **Dans la Patrologia Orientalis,IV,Paris,1907,s.222.**

(28) GÜNGÖR,Karamanlıca Üç Kitabe,29.

Harun Güngör, "Karamanlılar" adının ortaya çıkışı hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: "Bize göre Anadolu'nun hemen her tarafında yaşayan Rumlara "Rum" denilirken Karaman bölgesinde yaşayanlara diğer Rumlar'dan ayrı olarak "Karamanlı" adının verilmesi onların diğer Rumlar'dan ayrı bir özelliğe sahip olmalarından kaynaklansa gerektir. İşte bu özellik onların Hıristiyan olmalarına rağmen Türkçe'den başka bir dil bilmemele-ridir(29).

Karaman halkının büyük bir bölümünün Müslüman Türk olduğu, bunlar arasında az sayıda da olsa Ortodoks kilisesine bağlı Türklerin yaşadığı, bunların Rumca bilmedikleri, Yunan harflerini kullanarak Türkçe yazdıkları kabul edildiğine göre(30), bu Türklerin o topraklardaki varlıklarını daha önceki Bölüm'de izah ettiğimiz gibi Bizans imparatorluğunun "Hıristiyan Türkleri Anadolu'ya yerleştirme" politikası ile açıklayabiliriz.

Bugün 71 ilimizden birisi olan Karaman, 18.yüzyıla kadar Osmanlı devletinin de bir ilinin adıdır. Bu ilin sınırları içine Konya, Akşehir, Niğde, Aksaray, Nevşehir, İçel, Ereğli, Ermenek, Antalya ve Fethiye girmekte idi. Bu sınırlar içinde yukarıda belirttiğimiz gibi çoğunluk Müslüman Türk olmakla birlikte, Türkçe'den başka dil bilmeyen, Türkçeyi Yunan harfleri ile yazan, gelenek ve görenekleri bu bölgedeki Türklerle aynı olan Ortodoks Hıristiyan topluluğa Karamanlı, konuştukları Türkçeye de Karamanlı Türkçesi ya da "Karamanlıca" denildiğini tekrarlayalım.

Zamanla Karamanlılar, Osmanlı devletinin başka yerlerine göçmüşlerdir. Yerleştikleri yerler İstanbul, Kırım, Basarabya, Karadeniz kıyıları

(29) GÜNGÖR, Karamanlıca Bir Kitabe, 97.

(30) J.H.Kramers, "Karaman", İA, VI, s.309-311.

ve Balkanlardır. 1553-1555 yılları arasında İstanbul ve Anadolu'yu gezen Alman seyyahı Hans Dernshwam, "Seyahatnamesi"nde, bunlara "CARAMANOS" demektedir. Robert Anhegger ise "Türkçe konuşan Ortodokslar" demenin doğru olduğunu belirtmektedir.

Osmanlı arşiv belgelerinde Karamanlılara, "Zimmiyân-i Karaman" ya da "Karamaniyân" denilmektedir. Karamanlılar ise kendilerine "Anadolu Hıristiyanı" veya "Anadolulular", konuştukları dile de; "Yavan Türkçe", "sade Türkçe", "Anadolu lisanı" derler.

Karamanlıların menşei hakkındaki görüşler farklıdır. Dr. Robert Anhegger, bunların iki kökten geldiğini söylemektedir:

1. Bizans zamanından kalma Hıristiyan Türkler,
2. Yunanca yerine Türkçeyi benimseyen Hıristiyanlar(31).

Karamanlıların Türk menşeli olduklarını savunan bir yazar, bu görüşünü şu şekilde ispatlamaya çalışmaktadır:

1. Osmanlı devleti, bütün eski Yunanistan ülkesini ve Yunan dili konuşulan memleketleri sınırları içine almış, Yunan dili konuşan cemaatler yüzyıllarca beraber yaşadıkları Türklerden bir kelime Türkçe öğrenmek mecburiyetini hissetmemişler iken, aynı idarî ve siyasî şartlar altında yaşamış olan Trakya ve Anadolu'daki Ortodoks ve Rum cemaatlerinin bir kelime Yunanca bilmeyerek Türkçeyi bütün saflığı ile konuşmakta olmaları,

(31) Bülent Berkol, "Yunan Harfli Türkçe:Karamanlı Edebiyatı", Cumhuriyet, 5 Ekim 1986, s.2.

2. İncil'in Türk diline çevrilmiş olması, Türkçe'nin Ortodoks kilisesi ibadet ve ayinine sokulması, Türk papaz sınıfının tesis edilmiş olması,

3. Türk dilinin yazılması için Yunan harflerinin değiştirilerek kullanılmış olması ispat etmektedir ki Osmanlı devleti sınırları içinde yaşamış olan bu Hıristiyanların asılları Türk'tür(32)."

S.A.Hüdaverdoğlu-Theodotos ise, Karamanlıların menşe' itibariyle Grek olduklarını, Türklerin tehditleri sonucu dillerini değiştirmek zorunda kaldıklarını iddia etmektedir(33).

Kendisi de bir "Karamanlı" olan S.A.Hüdaverdioğlu, Yunanistan'da adını değiştirerek Theodotos olduktan sonra, "Karamanlıların Türkçeyi sonradan öğrendikleri" görüşünü savunanların başına geçmiştir. Atina'da 1930'larda toplanan III.Bizans Tetkikleri Kongresi'nde, Türklerin; "dillerini kesecekleri" tehdidinden korkan Anadolu Rumlarının Türkçeyi zoraki öğrendiklerini beyanı üzerine, Sykutris gibi bazıları buna karşı çıkarak bunun başka örneğine rastlamadıklarını söylemişlerdir. Eckmann ise daha birçokları gibi, "bu topluluğun Hıristiyanlığı kabul etmiş, Türklerin torunları olduğunu kabul ettiğini" açıkca bildirmiştir(34).

Anadolu'daki Ortodoks ve Gregoryan cemaatleri içinde Türkçe konuşan topluluklar olduğu gerçeğini kimse inkâr etmemektedir. Fakat bu durumun açıklanması sırasında bazı iddialar ortaya atılarak bilhassa Osmanlı Türklerinin suçlu duruma düşürülmeye çalışıldığı görülmektedir. Karaman-

(32) CAMİ,26-27.

(33) S.A.Hüdaverdoğlu-Theodotos,"La Littérature Turcophone",Acte du III.Congres International des Etudes Byzantines,Athéne,1932,s.90-92.

lıların Türkçe konuşmalarının Türkler'in zorlaması sonucu olduğu ve Hıristiyan çocuklarının dinî eğitimine engel olunduğu şeklindeki iddialar, tarihî gerçeklere pek uymamaktadır. Çünkü Türk devlet felsefesinde insana değer verme, müsamaha, adalet gibi kavramlar daima ön planda tutularak uygulanmıştır. Bilhassa konunun başından beri özellikle belirtmeye çalıştığımız gibi Osmanlı Türkleri, gayr-i müslim halkı Müslüman halktan aşağı görmemiş, her zaman hoşgörülü bir idare uygulamaya çalışmışlardır. Bu cümleden olarak adı geçen toplulukların son derece geniş bir din ve vicdan hürriyeti havası içinde yaşadıkları, dinî eğitim ve ibadetlerini serbestçe yerine getirdikleri kaynaklarda belirtilmektedir(35).

Karamanlıların etnik menşeleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmekte ise de bunların Hıristiyanlığı kabul etmiş, diğer bir ifadeyle Hıristiyanlaştırılmış Türkler olduğunu kabul etmek yerinde olacaktır(36).

Türk Ortodokslarına, Karamanlılar adının verildiğine dair Osmanlılar dönemine ait bir kaç kayıt üzerinde duralım: Adından yukarıda bahsettiğimiz ve 1553'lerde İstanbul'u ve Anadolu'yu dolaşan Alman seyyahı **Hans Dernschwam**, o sırada İstanbul'da, Yedikule yakınındaki bir mahallede oturan ve **Caramanos** denilen bir topluluktan bahseder. **Dernschwam**'a göre; "bunlar Karaman'dan gelmişlerdir." Dinleri Hıristiyan olup, "Ortodoks" mezhebindedirler. Fakat "kiliselerinde âyinlerini Yunan dilinde yapmayıp, Türkçe konuşurlar(37)." Bu ifadelere ilâve olarak Semavi Eyice'nin tesbitleride şöyledir:

(34) Semavi Eyice, "Anadolu'da Karamanlıca Kitabeler", *Bellekten*, S.153, s.25-26.

(35) ERÖZ, Hıristiyanlaşan Türkler, 31.

(36) GÜNGÖR, Karamanlıca Üç Kitabe, 29.

(37) ERÖZ, 31.

"Yedikule yakınında Samatya'da 1955'de yanan Hagios Konstantinos Kilisesi, ötedenberi Karamanlılara aitti. İstanbul'da ölen Karamanlıların çoğu, surlar dışındaki "Balıklı Manastırı"na gömülmüş veya başka bir yerdeki mezar taşları topluca buraya taşınmıştır. Bunların Grek harfli Türkçe mezar taşları bugün manastırın avlusunda bol miktarda bulunmaktadır(38)."

Avram Galanti, Anadolu'daki Ortodoksların Türkçe'den başka dil bilmediklerini şöyle anlatır: "Türkçe konuşan Selçukîlerin, onikinci asırdan itibaren buldukları yerlerde ve bilâhare Osmanlı Türklerine geçen yerlerde yaşamış Ortodoks Rumlar'ın lisanları Türkçe idi. Bunlar Yunanca bilmediklerinden, dini eserlerini Yunan yazısı ile Türkçe yazarlar ve dolayısıyla âyinlerini Türkçe yaparlardı." Bunları kaydeden Avram Galanti, onları "Yunanca bilmeyen Rumlar" sayıyordu. Fakat bu ifadelerin altındaki dipnotunda bu görüşünü sarsan açıklamalar yer almaktadır: "Antalya Rum ahali bundan seksen sene evvel (yani 1870'lerde), Yunanca bilmezdi. Bunu, bundan elli sene evvel (yani 1900'lerde) Rodos'ta buna Yunanca ders veren muallim Nicolaidis, Antalya'da en evvel Yunanca okutan muallim oldu." **Avram Galanti**'ye Yunanca hocası Nicolaidis'in, bu mesele ile ilgili olan, dikkat çekici ve ibretli açıklaması şöyledir: "Antalya'ya geldiğim vakit, Rumlar Yunancadan gri (bir harf) bilmezlerdi (39).

Karamanlılar adının, Türk Ortodoksları için Osmanlıların son dönemlerine kadar kullanıldığı çeşitli kaynaklarda geçmektedir. XVII.yüzyıldan bahseden bir kitapta; İstanbul'da, XVII.yüzyılda Türk Ortodoksları'-

(38) EYİCE,26.

(39) Avram Galanti, *Ankara Tarihi*, İstanbul, 1950, s.116-117.

nın cemaat halinde yaşadıkları ve onlara "Karamanlı" denildiği yazmaktadır(40).

XIX.yüzyılda yaşamış bir Karamanlı olan **Evangelinos Misailidis**, 1872'de yayınlanan "Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefateş" adlı romanında Osmanlı ülkesindeki Türk Ortodokslarının yaşayışları ve onların Rum Ortodokslar tarafından nasıl görüldükleri hakkında oldukça ilgi çekici bilgiler vermektedir. Misailidis'in özellikle üzerinde durduğu konular şunlardır: Din, milliyet, Avrupa ve Osmanlı devletinin çeşitli meseleleri...

Yazar'ın Karamanlılar hakkında verdiği bilgilere Kayseri'de yaşayanlarla başlayacak olursak şu satırları aktarmamız gerekir: "Gelelim, manâ-i fihimize. Şu Petro'nun bana ettiği oyun ziyadece tesir ettiğinden değil yalnız Kayserililerden, illâ kâffe-i Anadolululardan(41) gözüm korktu ve hatta ekseri Anadoluluların Kayseriye sancağından oldukları halde, çünkü topalı karanlık vilayete giderse, kusur beldeleri hesap eyleyin artık.

Kayseri'de mukaddemleri (ilk zamanlar) ise, başlıca meşguliyet rençberlik olup, taşra çıkmazlar idi. Halbuki İslâm komşular ile mihver-i lâyıkında imtizaç edemediklerinden (anlaşamadıklarından), taşra ahz-ü ita (alış-veriş) ile uğraşmaya karar verdiler. Bu vecihle eshab-ı sermaye evvel emirde pamuk almaya Adana'ya gitmeğe başladılar ve ondan pamuk alıp, Merzifon'a giderler idi ve ondan pamuğu çeşit emtaaya tranpa (trampa) ederek yapraklı Panayırı'na gelip ahırlamadık katır alırlar

(40) Hrand D.Andreasyan, Eremya Çelebi Kömürcüyan, İstanbul Tarihi, XVII.Yüzyılda İstanbul, İstanbul, 1952, S.2, 28, 77, 89 ve 201.

(41) Yazar kitabının birçok yerinde "Karamanlılar" için bu ifadeyi kullanıyor.

idi. Katırları sürerek İzmir tariki ile Sakız ceziyesine aşırırlar idi. Onda, ahırlamadık katırları ahırlamış katırlar ile tranpa ederek, doğru Acemistan'a giderler de, değer bahası ile satarlar idi. Şu hırıdları (alış-verişleri) dokuz mah (ay) devam ederek, ancak üç ay sıla edebilirler idi ise de, şu madde kaffe-i Kayserililerin gözlerini açmaya sebep olup, cümlesini de tâcir ve dünyaya âşinâ eyledi derler. Elyeum ise, Kayserililerin Anadolu kıtasından başka Avrupa kıtası ile de münasebetleri vardır(42)."

Misailidis, Rumlarla, Yunan Ortodoks kilisesine bağlı olanların, Türk Ortodoksları ile karıştırılmamasını özellikle istemektedir. Bu ortodokslara "Karamanlı" denilmesine karşı çıkarak, onların farklılığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu farklılığı ortaya koyarken meseleyi "milliyet" açısından ele alarak; milliyetlerin karışamayacağını, bir insanın mensup olduğu milletin içinde ancak huzur bulabileceğini, zorla din değiştirilemeyeceği gibi milliyetin de değiştirilemeyeceği üzerinde ısrarla durmaktadır:

"Ey Necip Efendi, bu kusur yalnız İslâm taifesine mahsus olmayıp, Hıristiyanlarda daha ziyade bulunur. Katolikler ve hususu ile Cezvit (cizvit) keşişleri pınarından su içmiş olanlar o derece mutaassıptırlar ki, ellerinden gelse kâffe-i milletleri Katolik etmeye çalışırlar.

Rumlar o derece değil ise de arasına ellerine bir Katolik ya Ermeni ya Yahudi rast olur ise, efkârlarını (düşüncelerini) teftiş etmeksizin hemen suya batırılıp, ismini tebdil etmeğe çalışırlar ve Rum olacağın anasının babasının ah ü figanlarına kulak asmazlar.

(42) Evangelinos Misailidis, *Seyreyle Dünyayı* (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş), Haz: Robert Anhegger, Vedat Günyol, İstanbul, 1988, s. 399-400.

Şuna taaccüp ederim ki, meselâ bir Yahudi Hıristiyan olacağı takdirde vaptis eyleseler caizdir lâkin bir Ermeni o da Orthodox olup, vakti ile vaptislenmiş olduğu takdirde yine vaptis etmenin âlemi var mı? Bunu Hazret-i İsâ buyurmuş ise, kendisini tanımayan milletler hakkında söylemiş idi.

Ne hikmettir ki, Rum da Ermeni de Hıristiyan olduğu takdirde, Hıristiyanı yine Hıristiyan etmeye çalışırlar. Nadirattan olarak, vakti ile bir Rum hekim de meramı (iş, çıkarı) için Ermeni almış ise de, encam, Ermeni'den olduğu kızı da Rum tarzına tebdil eylemiş (döndürmüş).

Bunu demekten meram budur ki, bunlar mucibsiz şeylerdir, sevaptan hatası ziyadedir, hiç bir vakitte ne Ermeni Rum ne de Rum Ermeni olabilir. Kezalik, Yahudi de siyah Arabı yumakla ağartmanın ihtimali var ise, milliyetin de tebdili asandır (kolaydır). **Mezhepçe meselâ, ruhaniyet birliği olabilir, ancak milliyetin karışması mümkün olur mevaddan (şeylerden) değildir(43).**

Bu din değiştirme konusunda Türklerin pek samimi olmadıklarını da şu hikâye ile dile getirir:

"Naklederler ki, vakti ile Edirne'de **Kâni** isminde meşhur bir İslâm şair olup, her nasıl ise Hıristiyan olmak murad ettiğiinden, vaktin Edirne metropoliti bunu Hıristiyanlığın zöyümünce (inancına göre) üç defa suya batırıp **yâni** tesmiye eylemiş. Bundan bir hafta sonra büyük perhiz olduğu halde, yâni Edirne metropolitine Meriç ırmağı kenarında bir külfetli ziyafet verüp, sofraya evvel emirde kuzu kebabı çıkarmış ise, met-

(43) MİSAİLİDİS, 115.

ropolit sofradan çekilip yememiş ve bizim yeni yâni; "Efendi, niçin yemiyorsun" dedikte, "ya bu kuzu kebabıdır, şimdi perhizde yenir mi?" deyişin, "Telâş etme Efendi, ben o kuzuyu pişirmeden evvelce üç defa Meriç ırmağına sokup çıkarıp Hıristiyan ettim, artık yağı kalmadı" cevabını vermiş ise de, metropolit dahi "Ay oğlum, şimdi kuzuyu üç defa Meriç ırmağına sokup çıkarmakla yağı gider mi?" dedikte, "ya Efendi,

Kırk yıllık Kâni

Üç defa suya sokmakla

Olur mu Yâni?"

deyüp de, yine an aslı üzere İslâmlığına devam eylemesi var(44)."

Yazar, bütün Anadolu'daki Türk Ortodokslarına "Karamanlı" isminin nasıl verildiğini kendi düşüncesine göre açıkladıktan sonra yukarıda da ifade ettiğimiz gibi diğer Ortodokslarla karıştırılmaması gerektiğini anlatır:

"...Annika beni gördü ise, lehçesi bozulup, alı moruna, moru alına yandı, ama aldırılmayarak, "Vay Mösyö Favini, ne hal oldu da buraya geldin? Sakın şu bataklık **Karamanlığa** sen de kapıldın? Gidi Allah'tan korkmaz, bizi dolaba sokup, Çelebi Kostaki'mden gizli on beş bin kuruş paramızı aldı, şimdi ne faizini verir ne de anasını, dad feryad (illâllah) bu **Karamanlıların** elinden" dedi ise, ben gülmeye başladım ve "Kokona Annika, Karamanlılara dahl etmekle (dil uzatmakla), İstanbullulara da dahl etmiş olursun, zira asıl **Karamanlı** ararsan, İstanbullulardır. Cümle İstanbulluların ahvaline taaccüp ederim ki, Üsküdar'dan ötede bulunan kâffe-i Anadolu'lulara Karamanlı tabir ederler. Bu âdet yalnız İstanbul-

(44) MİSALİDİS, 116.

da olup, başka diyara mahsus değildir. Eğerçi Anadolu'nun bir ufak sancığı Karaman tabir olunmakla, kâffe-i Anadoluluların Karamanlı denilmesi lâzım gelir ise, nefis-i İstanbul'da Sultan Mehmed civarında Büyük Karaman, Küçük Karaman ismi ile iki Karaman bulunduğu takdirde, İstanbulluların asıl Karamanlı denilmesi lâzım gelmez mi?"

Malum ki, Anadolu'da Konya vilayeti dahilinde Karaman ismi ile bir sancak var ise de, Hıristiyan ehalinin eseri olmayıp, misafireten be-
ra-i ticaret maksadıyla birkaç Rum ve Ermeni vardır.

Ve Anadolululara Karamanlı ismi tâ Sultan Murat Han-ı Gazi hazretlerinin asrından sehven (yanlışlıkla) İstanbul'un Karamanından dolayı kalmıştır. Şöyle ki, Anadolu'dan İstanbul'a gelen taşçı ve duvarcı ve sıvacı ustaların ve amelenin cümlesi Büyük Karaman ile Küçük Karaman'da otururlar idi. Ve devlet ebniyesine (binalarına) ve yahut onun bunun binasına ustalar iktiza ettiğinde (gerektiğinde) "Gidin birkaç nefer Karamanlı usta getirin" derler idi, yani Karaman'da oturan ustalardan demek idi. Ve o ustaların kâffesi Anadolulular olduklarından vakit geçerek, İstanbullular kâffe-i Anadoluluları Karamanlı zanneylediler. Ve böylelikle bu isim kalmış ise de yanlıştır, asıl Karaman İstanbul'dadır(45)."

Karamanlıların diğer Ortodokslar arasında cahil ve usûl, erkân bilmeyen kişiler olarak görüldüğü Misailidis'in verdiği birkaç misalden anlaşılmaktadır ki bunlarda birisi şu şekilde geçmektedir:

"Cedid Vasil'in sabrı taşıp, "Be ey pappas! aklını başına topla, ve-
lâ öbür Aspasia Eva, bu Aspasia Hazret-i Meryem olsun, madde o değil, şu

(45) MİSAİLİDİS, 117-118.

muhakemeye bir netice verelim, olmamış (olmazsa) bizi bunun burasında iştigal edüp (uğraştırıp) durma" demesinin üzerinde, Ayios Megas hiddetlenip "Karamanlılığı bırak, bu madde fakat (ancak) eklisianın bileceği bir maddedir" demeye kalmadı, ustalar birden ayağa kalkıp, birtakım la-kırdı kavgasından sonra doğru Patriğe gidip, şikayet edecek oldular ise Ayios Megas'ın akli suya erip, "sabırlı olun, ustalar elbette bir hüsn-i netice vereceğiz, fakat bu kokona Aspasia'nın teneffüs (dinlenme) odasında eksomologisis (günah çıkarma) olması lâzım geliyor" cevap ettikte, usta Avakum ayağa kalkıp, "Bunu kim eksomologisis edecek?" deyü sual eyledi. Ayios Megas dahi, "Ben, hakim olduğum halde, başka kim edebilir, ancak ben edeceğim" dedikte, ne ki sual edecek isen, işte bunda sual eyle" dedi ise de, Cedid Vasil: "Hayır, o da olmaz, illâ Patrikhanenin pnevmatikosu eksomologisis etsin (günah çıkarsın), Ayios Megas'ın eksomologisisi hem caiz değil, hem de kemâline verilemez" demesinin üzerine, Ayios Megas baktı ki kepenek altında er yatar fehvasınca Karamanlı tabir ettiği Anadoluluların arasında da yol erkân bilir müstaid (kabiliyetli) âdemler var imiş ve şakaya gelmezler imiş(46)."

Gene Karamanlıların bazı âdetleri ile zevkleri hakkında da bir fikir edinmek için yazarın aşağıdaki satırlarını alıyoruz: "Bizler uzun boylu, ince belli, siyah ve büyük gözlü, ince lebli (dudaklı) sülahi (sürahi) burunlu, siyah saçlı nisadan (kadından) hoşlanırlar. Habeşler ise kıvrırcık saçlı, yassı burunlu, büyük dudaktan hazlanırlar. Rusyalı, sarı saçlı, mavi gözlüyü sever. Çinliler, ufak ayaklı, sülahi, kamer kaşlı, küçük gözlü için kurban olurlar. İşte, bu da alışmaktan neşet edüp, zöyüm (âdet) hükmüne girmiş(47)".

(46) MİSALİDİS, 215-216.

(47) MİSALİDİS, 245.

Buralarda bir hatun, çocuk tevlit eyledikte (doğurdukta), yatağa yatar, lâkin başka belde var ki, karı yerine yatağa erkek yatar.

Bizler, düğünlerde çalgı çalar ahenk eder, süslü elbiseler giyer de, ölü zuhurunda, ağlar, siyahlar giyinir, matem tutarız. Bilâkis bazı iklimde, düğünlerde ağlarlar, siyah giyinirler ve ölü zuhurunda ise, davul zurna ile ahenk edüp süslenirler ve def-i gam eylerler(48)."

Osmanlı ülkesindeki Türk Ortodokslarının çoğunlukla yaptıkları işin ticaret olduğu, "Anadolulular" adı da verilen bazı Karamanlıların bu işte biraz da aşırıya kaçan hayat şekillerini Misailidis'in mübalağalı kaleminden aktaralım:

"Mesleğim avukatlık olmakla, **Anadolulular**'dan pekçok kimseler ile kesb-i münasebet eyledim. Ve hususu ile, Eğinli Lambik Ağa, Kayserili Dimitri Ağa, Niğdeli Andon Ağa, İbpartalı Lazaron Ağa, Nevşehirli Vasil Ağa, Silleli Konstanti Ağa, Ankaralı Yorgi Ağa ile.

Bunların beheri vatanlarından bera-i ticaret İstanbul'a gelmişler ise de, vatanlarını unutmuşlar ve beheri tantanalı familya ashabı (sahibi) oldukları halde İstanbul'da bekârlığa alıştıklarından familyaca olan farazilerini unutup, vatana doğru başlarını dahi koymaz olmuşlar, ne fena şey!

Bunlardan Lambik Ağa, vatanı Eğin'de nikâhlanarak, üç mah kadar familyası ile eğlendikten sonra, 1810 senesi Dersaadet'e gelüp, sarraflıklarla meşgul olmuş ve işi ahsen (pek güzel) gelmekle otuz sene zarfında üç beş milyon kuruş artırıbilmiş.

(48) MİSAİLİDİS, 246.

Eğın'de iken meğer zevcesi hamile olup, dokuz aydan sonra bir kız çocuğu tevlid etmiş imiş. Bu kız onaltı yaşına vardıkta bir delikanlı ile evlenerek, bir oğlan veledi tevlit eylemiş. Bu oğlan büyüyerek, yirmi yaşına vardıkta, 1836 senesi Dersaadet'e gelüp, dedesini vatana gitmekliğe teşvik eder iken, ben üzerlerine vardım ve keyfiyeti tahkik eyledikte, bu sebepten ahrette dahi yatacak yer bulamayacağını kendisine bildirerek, vatana gitmekliğe tahrik eyledim.

Lambik ağa bu sözlerden müteessir olarak, vatana avdet etmekliğe niyet kurmakla, bir milyon kuruş sermaye ile torununu yerine bırakıp, dört milyona yakın kusur akçesini alarak, vatani semtine revan oldu ise de, esna-i rahde İzmit'in öte yüzünde ol asırda kesret (çok fazla) üzere olan haydutlara rast gelmekle, bunu telef ve kâff-i akçesini gasb-i garet eylemişler. Şimdi buna ne diyelim? Haydan geldi, huya gitti. Bir taraftan zavallı familyası (ailesi), diğer taraftan kendisi hasretle müddeti güzar eylediler (vakit geçirdiler). Nihayet, yetmiş yaşından sonra sılaya davrandı, onda da felek Mustafa'ya yâr olmadı.

Dimitri Ağa, 1808 senesi Kayseri'de evlenerek, tıfıl ve nazenin kokanası (hanımı) ile ancak bir mah (ay) eylenebilmiş. Ve bera-i ahz-u ita, Mısır'a gidip on beş sene onda eğlenerek, vatanına sıla etmeksizin, Dersaadet'e gelmiş. Ve 20 sene de bunda eğlenip, açlığa, susuzluğa, çıplaklığa ve hasrete alışarak, bir milyon miktarı para kesb eyledikte, 35 sene gurbetlikten sonra sılaya yolal olmuş, aferin!

Halbuki, kendi girmiş 65, zevcesi varmış 50 yaşına, ağızlarında diş, vücutlarında cüş (canlılık) kalmamış. Evlât dersin hak getire, bazı Evropealılar gibi, bari mide pekliği olsaydı belki zevcesi diğerin muave-

neti ile bir iki varisçi hazırlayabilir idi. O da Anadoluluların mizacının işi değil. Bu babdan hatırıma bir tuhaf fıkra geldi şöyle ki:

1826 senesi, Parisli bir hekim ile kesb-i münasebet edip, bir gün buru telaşlı ve ferahlı gördüm ise, "Hekimbaşı, hayır ola, bu telâş ne?" deyü sual ettim. "Ne olacak? Bizim Madama Paris'te bir oğlan çocuğu yapmış, hediye alıp gönderiyorum" cevabını verdi.

Doğrusu bu cevabı bana tuhaf görünüp, "Hekimbaşı, zatınız Paris'ten İstanbul'a geleli kaç sene oldu?" deyü sual eyledim. "Beş sene oldu?" dedi. "Ya, bu çocuk nasıl olup da doğuyor? Koku mu almış?" dedim ise, "Adam sen de, tarla benim değil mi? Olan hasılat da benimdir, burda ne var imiş, çocuk kimden olur ise olsun, karı benim olduğu halde oğlan da benimdir" cevabını verdi. Vallahi bu da tuhaf.

Eğerçi Anadolu dişehlilerinde (kadınlarında) de, mazaallah misilli meşrep ve ahlâk gevşekliği olsaydı, nicelerin nice hazır varis bulmaları muhtemel idi. Ve erehlilerin (erkeklerinin) bu derece insafsızlıklarına nisbetle, belki Allah da bunlardan bu suali sormaz idi, kıyas ederiz.

Şükürler olsun ki, Anadolu hatunlarının ahlâkı ve meşrebi düzgün ve terbiyeleri yolunda ve edebiyatları gereği gibi olduğundan, zavallılar çiçekleri burnunda iken nikah tahtına girerler ve ancak erehlileri sayesinde üç beş ay gün görerek, kuyruklu yıldız gibi erlerini birden zayi ederler ve erehlileri devirlerini bitirip de yine afak-ı vatanda tulu edinceyedeğin (yurda gelinceye değin) dişlerini sıkırlar, her zarurete katlanırlar, bir de sertce ve vahşice kayınpeder ve kayınvalideye rast olurlar ise, artık bunlara Allah imdat eyleye: Manastırlarda siya-

set ve çile çeken kalogrialar (rahibe) bunların indinde halt etmiş. Bazı da kocaları vatana avdet etmeye kısmet olmaksızın gurbette vefat edecek olur ise, artık ucunu bul da bala yağ ver. Acep bu makule erler rûz-i kıyamette Hâkim-i Mutlak'ın huzuruna ne yüz ile çıkacaklar? Ve nasıl yakalarını zevcelerinin pençesinden halas edebilecekler(49)?"

"İşte, Dimitri Ağa da bu makuleden olup, 65 yaşında zevcesini bulmuş. Zavallı karısı kocasının gözlerine şirin görünmek için ayna önüne durup, kendisine çekidüzen vereceği vakit, bakmış ki saçları pamuk tarlasına benzemiş, bu sırada sinini unutup, aynacılara bahane bulur ve lehçesini gençliğinde gördüğü gibi göremeyişin, "Aynacılar da hileye başladılar" deyü ayna beğenmez. O asırda İstanbul ve Evropa gibi oralarda saç boyası ve güzellik usulünü bilmezler idi ki, hiç olmaz ise bu yüzden bir çare bula. Kezalik usta Dimitri altmış beş yaşına kadem basıp, gözleri farımış (gücü azalmış), ağzında diş kalmamış. Vi işi marttan marta kavak etmeye başlamış, inine çekilmiş kurt tarzı etmeğin (ekmeğin) içini yemeğe başlamış. Para çok, vâris yok, yemek ister yiyemez, def-i gam ister bulamaz; kâh başı, kâh dişi, kâh dizi sızlar, gündüz akşamı, gece sabahı gözetir. Nihayet, nâdim olur, "Aah! kaşki param olmaya idi de evlâdım olaydı, hasılı ömrüm beyhude yere küta (kısa) oldu, bu sinden sonra bana devlet (refah, huzur) ne kâr eder" deyüp, ağlamaya başlar ve merakından damla (inme) isabet eder ölür. Akrabası gülerek, zevk ederek meyidini (ölüsünü) kaldırırılar. Kanuni varisi biziz" deyü zavallı karısını haneden çıkarırılar. Ölmiyecek kadar hisse verüp, o çahi afakan (kalp çarpıntısı) marazı ile seyahatı bitirir.

(49) MİSAİLİDİS, 246-248.

İşte, vatan ve familya (aile) kıymeti bilmeyenlerin akibeti budur, "Be ey mübarek Anadolulular! Niçin Allah-ı azim-üş-Şan Fazretlerinin ih-san buyurmuş olduğu bir cüzi kısmetli ömrün kıymetini bilmezsiniz(50)?"

Karamanlıların, Türk'e hasmüktedanlığına misal olmak üzere Misailidis'in oldukça ilgi çekici bir hikayesini belirtmek herhalde yerinde olacaktır:

"Bundan 35 sene mukaddem, cennetmekân Sultan Mahmut Han-ı Gazi hazretlerinin asrında Azat (Azap) kapusu ile Kaçan-ı dakik (Unkapanı) kapusu arasında şimdiki iradiye olan Hayratiye köprüsü yeni inşa olunduğu anda (1839), halk heves ile İstanbul'dan Galata'ya, Galata'dan İstanbul'a geçerler idi. Fransa'dan yeni gelmiş genç bir seyyah, süslü bir ata binip angalop (dört nala), yani taşlama attırarak, köprüden geçerken, her nasıl ise, atın üzengisi Karaman'dan henüz gelmiş bir bakkalın yeni cübbesinin cep deliğine takılarak, boylu boyunca yırtmış ise, seyyah-ı Frenk, anide **Karamanlıya** dönüp "Esküze mua, pardom Mösyö (Excusez-moi, pardom monsieur)", yani hoş görün, affedin sinyor demiş geçmiş, **Karamanlı** ise, Esküze'yi kaç kuruşa ise ve pardon'u pare ton yani al diyor anlayıp arkasına düşmüş ve doğru Frenk, Beyoğlu'nda o asrın er. cesim lokantasına girip yukarı çıkmış ve **Karamanlı** dahi yukarıdan sinyor para gönderecek deyü aşağıda bir köşeye oturup beklemekte olmuş.

Lokantacı bunu görüp, meram nedir deyü sual eyledikte, "Şu yukarı çıkan genç Frenk-i bet (kötü Frenk) köprüden geçerken, bizim altı yüz kuruşluk cübbeyi atın üzengisine yırttırdı ve kaç kuruş ise gel al dedi, onu bekliyorum" cevabını verişin, lokantacı yukarı çıkıp, maddeyi

(50) MİSAILİDİS, 249.

Frenke anlatmış, Frenk dahi "Acaip, benden ne ister? Vakıa öyle bir şey oldu ise de, ben pardon dedim, borcumu eda ettim" deyü ısrar etmiş olmağ ile, **Karamanlı** ile ruberu (yüzyüze) gelip, yine sözünde inat eyledikte, **Karamanlı** gülerek, "Sinyor, sizin vilayette zarar-ü ziyan pardon ile mi ödenir?" deyişin, lokantacı "Evet, bir kazadır olmuş, onun bedelli bir pardondur" deyü tasdik eyledikte, **Karamanlı** "Zararı yok, siz böyle münasip görüyorsunuz, bunu da öğrerdik" deyip ondan gitmiş.

Haftasına, yanısıra on beş kadar diğ**er Karamanlılar** alıp, mezkür lokantaya varmış ve dört başı mamur karınlarını doyurduktan sonra, öbürlerine yol verüp yalınız kendisi kalmış ve bir kahve içüp bu dahi gitmeye davranışın, lokantacı "Para" deyü yakasına sarılmış. **Karamanlı** dahi "Pardon Sinyor" deyişin, "Nasıl pardon, hiç pardon ile yemek ödenir mi?" "Hay hay, bir pardon ile altı yüz kuruşluk cübbenin ziyanı ödenir de, yemek ödenmez mi? Bir pardonunuza bir pardon" deyü şamata etmeye başlamış ise, lokantadaki taze Frenk, hengâmeye vakıf oldukta hoşuna gelip, hem yemeklerin kıymetini vermiş, hem cübbenin ziyanı için tazmin eylemiş (51).

Bu ve bunun gibi hikayelerle Misailidis kendi dindaşları olan **Karamanlı Türklerinin**, Türk örf ve âdetlerine uygun bir hayat sürdüklerini ortaya koymaktadır. Kitabının birçok yerinde bu husus açıkca görülmektedir. "Benim hanem asrımızın Türkleri tarzı selâmlık ve haremlığe münkasım (ayrılmış) olduğundan...(52)" şeklindeki ifade, **Karamanlı** bir kadının yüzü örtülü olarak görüşmeye gelmesi(53), Türklerin evlenme ve evli-

(51) MİSAİLİDİS, 350-351.

(52) MİSAİLİDİS, 221.

(53) MİSAİLİDİS, 274.

lik merasimlerinin anlatılması(54), gibi bazı misaller Anadolu'da yaşayan Karamanlılar ile Müslüman Türklerin yaşantılarının benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca bu iki topluluğun Osmanlı devletinin müsamahakâr idaresi altında ondokuzuncu yüzyılda da huzur içinde yaşadıklarını görüyoruz. Misailidis, bu hususta da bize bazı çarpıcı misaller aktarmaktadır. "Kulânın İslâmları Hıristiyanlarıyla öteden beri pek muhabbetli olduklarından uygunsuz bir hal zuhur etmedi(55)" şeklindeki ifade bunlardan sadece bir tanesidir. Türk'ün hoşgörüsü, mertliği ve misafirperverliği yaşanan huzurun teminatı olarak görülmektedir. Yazarın bu konuda anlattıkları da son derece samimi ifadeler olarak kabul edilebilir.

"Türlere merhamet ve sahavet (cömertlik) Hazreti Abraam (İbrahim) dan miras kalmıştır. Ve her kasaba ve şehirde ocakzadelerinin birer misafir odası olup, gelene gidene ikram ettikleri şöyle dursun, kuryelerde dahi ehl-i hayratları nısf-ı leyde, kış kıyamet gününde gelen misafirleri milliyet tefrik etmeksizin bizzat peygamber gelmiş gibi kabul ederler. Rabbina iisus Hristos hazretleri Resullerini halkın için dünyaya irsal ederker: "Sizi kabul etmeyen beldelerden pabuçlarınızın tozlarını dahi silkin ve çıkın ondan ve rûz-i kıyamette bu makullerden daha ziyade Sodomali ve Gomorralılarına müsaade olunacak. Beher kim size peygamber ismine bir kadeh su verir ise, peygamber ücreti ve Veliullah ismine verirse, Veliullah ücreti olacak" demiş idi. İşte bu tenbihatı İslâmlar, biz Hıristiyanlardan daha ziyade icra edip, kapularına gelen dilenciyi

(54) MİSAİLİDİS,503-508.

(55) MİSAİLİDİS,232.

de hüsn-ü kabul ederek, nefs-i peygambere veya Allah'a ediyor gibi ik-râm ederler(56)."

Anadolu'daki **karamanlılar**'ın Müslüman Türkler'le karşılıklı anlayış esası içinde birlikte yaşamalarının XIX.yüzyılın ilk yarısından sonra Yunanistan tarafından bozulmak istendiği görülmüştür. Bu tarihten itibaren Rumca öğretim yapan Rum okulları Türkçe konuşan Ortodoksları Rumlaştırma gayreti içine girmiştir. Özellikle Yunanistan'ın kurulmasından sonra **Atina, Patrikhane ve ileri gelen Rumlarla işbirliği yaparak Ortodoks Karamanlıları Rumlaştırmaya çalışmıştır**. Fakat bu gayretlerinde genel olarak pek ümit ettikleri sonuca varamadıkları söylenebilir.

Ortodoks kilisesi, özellikle XIX.yüzyılda kendisine aynı zamanda milliyetçi Yunan (Rum) kilisesi olarak görüyordu. Kiliselerde Yunanca'dan başka dil kullanılmasını istemiyordu. Bu katı davranışa ilk tepki Bulgar Ortodokslarından geldi. Osmanlı hükümeti, patrikhanenin bütün karşı koymalarına rağmen 1872'de ayrı bir **Bulgar Ortodoks** kilisesi teşkilatına izin verdi.

Rumlaştırma faaliyetlerine Türk Ortodoksları da karşı çıkarak harekete geçtiler. 1870 yılında, **Kumkapı**'da ve **Langa**'da oturan **karamanlılar**, başlarında piskoposları olduğu halde, kilisede vaazın ve dinî törenlerin Türkçe olmasını istediler. **Papa Eftim**'den elli yıl önce gerçekleşen bu olay karşısında **Fener Patrikhanesi**, Türk Ortodokslarına karşı Osmanlı hükümetinden yardım istemek mecburiyetinde kaldı(57).

(56) MİSALİDİS,492-493.

(57) Bu mücadeleleri dönemin Bulgar gazetelerinde görmek mümkündür. Meselâ İstanbul'da yayınlanan Bulgar gazetesi **Pravo**'nun 28 Mart 1870 ve 10 Mayıs 1871 tarihli sayılarına, ayrıca **Bükreş**'te çıkan **Svoboda** gazetesinin 3 Nisan 1870 tarihli sayısına bakılabilir(MİSALİDİS,661).

Bu direnmenin neticesi olarak, **Kumkapı** ve **Langa** bölgelerinde okuma salonları açılarak oralarda Türkçe dinî yayınlar okunup satın alınabiliyordu.

Bazı bölgelere göre, Nevşehir bölgesinde Rumca (Yunanca) konuşulmasını isteyenlerle Türkçe konuşulmasını isteyenler arasında çok şiddetli çekişmeler olmuştur. Yazılı belgelerde Anadolu Hıristiyanlarının anadilinin Yunanca olduğu tez'ine karşı, 1914 yılı **Nevşehir Salnamesi**'nde (Bugünkü Türkçe ile) şunları okuyoruz:

"Bu Salname'yi bizim Anadolu lisanında (Türkçe) yayınlıyoruz ve kullandığımız Türkçe'ye karşı ileri sürülen tenkitlere cevap olarak şunu soruyoruz: **Yeterince Rumca bilenler ve bilmeyenler arasındaki oran nedir(58)?**"

Karamanlılar arasındaki bu Rumluk, Türklük tartışmaları ve "mübadele" ile neticelenen bu gerçek karşısında, "Temaşa-i Dünya ve Cefakâr "Cefakeş"i yayına hazırlayan **Robert Anhegger**'in kitabın sonundaki yorumu şöyledir:

"Soruç olarak, **Karamanlılar**'da bu ikili durum büyüktüğe büyüdü. Bir bakımdan, maddî kültür ve dinî âdetler dışında, gelenekler Türk gelenekleriydi. Diğer bakımdan, din ve uyandırılmak istenen tarih şuuruna gelince, Türkçe konuşan Ortodoksların aslında eski Yunanlılar'ın torunları oldukları tez'i ileri sürülüyordu.

(58) MİSALİDİS, 662.

Türkçe konuşan Hıristiyanlar gerçekten bir çıkmazda bulunuyordu. Kilise onların Türklüğünü kabul etmediği gibi, Hıristiyan oldukları için Müslüman Türkler de onları benimsemiyordu. İstiklâl savaşında bu Türkçe konuşan Ortodoksların bir bölümü Yunan tarafını, bir bölümü de Türk tarafını tutmuş ya da çekimser kalmışlardır. Sonunda bütün gayretlerine rağmen asıl Rumlar gibi Türkiye'yi terketmez zorunda kaldılar. Bu da **Karamanlılar**'ın sonu oldu..."

Osmanlıların altı yüz yıl boyunca uyguladıkları müsamahakâr idarelerini **tahrir defterleri** ve **şer'iyeye sicillerindeki** kayıtlar çok açık bir şekilde göstermektedir. Önemli birer tarihî vesika olan bu kayıtlardan anlıyoruz ki Anadolu'nun birçok yerleşim merkezinde **zimmî** yani Hıristiyan dininden olan bazı insanların isimleri Türkçe'dir. Türkçe isim taşıyan bu insanlar Hıristiyan oldukları için toplum dışına atılmadıkları gibi isimleri de değiştirilmemiştir. Bunlardan bazıları kendi istekleri ile İslâmiyeti seçmiş, seçmeyenlere de bir zorlama olmamıştır. Osmanlı devletinin müsamahakâr idaresine vereceğimiz son misaller de Türk Ortodokslarının vesikalarda geçen Türkçe ad'larıdır.

H.1031'de Sivas mahkemesinde alınan şu karar, dinî müsamahanın bir delili sayılmalıdır:

"**Koçhisar** nam karyeden (köyden) **Nakkaş binti Mehmet** (Mehmet kızı Nakkaş) nam zimfiye mazharı şeride gelip tahriri kelâm edip babam mezbur **Mehmet** ve validem **Fatma** İslâm'a geldikleri hinde ben kebire olup, halâ dahi ol hal üzereyim."

H.988'de Kayseri mahkemesindeki aşağıda temas edeceğimiz kayıt da oldukça dikkat çekicidir: **Sarmısaklı** köyünden keşiş Kaya kızı **Nikol** mahkemeye başvurarak, kardeşi keşiş **Babadoblas**, namı diğer **Yahşi'nin**,evinde öldürülmüş olarak bulunduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine, aynı köyden **Pir Aziz bin Mustafa**, yeniçeri **Ali bin Abdullah** ve zimni (Hıristiyan erkek) **Asvador bin Bahadır** (Bahadır oğlu Asvador) ve zimnî **Cihanşe bin Çavuş** (Çavuş oğlu Cihanşe) ve **Gergeme** köyünden **Karamanlı oğlu Garip** ve diğer yedi kişinin ifadesine başvurulmuştur(59)."

Bu kayıttan anlıyoruz ki, "Yahşi isimli Hıristiyan Türk, keşiş olunca bu "Yahşi"yi "Papadopulos"a çevirmiştir. Kızının adını da "Nikol" koymuştur. Patrikhanenin birçok Hıristiyan Türk çocuğunu zorla alıp,İstanbul'daki ruhban mekteplerinde okuttuğuna dair şikayetler, mahkeme kayıtlarına geçmiştir(60).

Konya Şer'iyeh Mahkemesinin H.1055 senesi Sicil Defterinden iki kaydı zikredecek olursak:

"Konya'nın **İmaret** mahallesinden, **Aslan oğlu Karagöz** adlı zimminin ölümü üzerine, oğlu **Aslan** ile kızları **Manend**, **Hasmelek** ve **Kıymet**'in varis olduklarına hükmolunmuştur."

"Kayseri'nin **Talas** köyünden, **Konya**'ya ticaret için gelen ve orada ölen **Malkoç**'un, ana-baba bir kardeşinin **Sinan** olduğu ve zimmi oldukları, kayda geçirilmiştir. Babalarının adı **Safer**, analarının adı **Gülizar** idi (61).

(59) TURGAL,Şer'iyeh Sicilleri.,954-962.

(60) ERÖZ,52.

(61) M.Mesud Koman,"Anadolu Hıristiyanlarında İslâm ve Türk Adları",Koyna,No.3,İkinci-teşrin 1936,s.180-183.

Isparta sicillerinde de şu kayıtları görmek mümkündür:

"Başa kızı Zülâl" adındaki zimmiye Nurettin Efendi oğlu Ahmet Çelebi'ye dörtyüz akçe borcu olduğunu tasdik ve kabul etmiştir(H.1014).

"Zimmilerden Girge adlı kızın kimsesi olmadığından, kendisine, amcasının oğlu Hacı oğlu Durmuş ismindeki zimminin bakmasına karar verilmiştir(H.1015).

"Çakmak adlı zimmi, Arslanlı çeşme mahallesindeki mülkünü, oğlu Hoca Balı'ya sattığını beyan etmiştir(H.1018).

"Çavuş mahallesindeki sakinlerinden Ahmet beşe bin Abdullah babası Yağmur oğlu Bayram adındaki zimmi yanında ve Budak oğlu İstati adındaki zimmi yanında hiç bir alacağı olmadığını beyan etmiştir. Babasının adı Bayram olduğu halde, Müslüman olduktan sonra Abdullah oğlu olmuştur(62)"

Karaman oğlu Alagöz, Bali oğlu Arslan, Arslan oğlu Kaplan, Karaca oğlu Kutlubey, Kara Yusuf, Emir Doğan gibi isimler Burdur bölgesinde Ermeni ve Rum diye anılan kimselere aittir(63).

Bor ve çevresine ait birkaç isim de şöyledir:

"Keşiş oğlu Yağmur, Bahadır oğlu Turmuş, Mermer kızı Gülen, Fekeli oğlu Çepni, Bahşayış oğlu Aygut, Nikola oğlu Arslan, Yunus oğlu Arındı, Bahşi oğlu Abdil(64).

(62) Fehmi Aksu, "Isparta'da Hıristiyan Türklere Dair", Ün, S.45-46, 1 Kasım 1937-2 Kasım 1938, s.643-646.

(63) H.Turhan Dağlıoğlu, "X uncu asrı hicride Hamideli'nde Arazi Hasılat, Nüfus ve Aşiretlerin Vaziyetleri, Vergi Sistemleri", Ün, S.87-90, 1941, s.1197.

(64) Ragıp Önen, "Bor Halil Nuri Bey Kütüphanesindeki Mahkeme-i Şer'iyeye Sicilleri ve Bunlarda Görülen Türk Kişi ve Köy İsimleri", Türk Etnoğrafya Dergisi, S.3, Ankara, 1958, s.111-112.

Süleymaniye Camii inşaatı ile ilgili 1533-1554 yıllarına ait **Muhasbe Defterlerini** inceleyen **Ömer Lütfi Barkan**, bu inşaatla çalışan usta ve işçiler arasında, Türk Ortodoksların da olduğunu görmüştür. Bu isimlerin bazıları şunlardır:

"Budak, Karagöz, Arslan, Karaman, Timur, Alagöz, Tanrıverdi, Hüda-verdi, Aydoğmuş, Ayvat, Kalender, Hızır, Murad, Aslı-Beğ, Aydın, Paşe-Beğ, Karyağdı, Karabaş, Karakaş, Kaplan, Hüsrev, Kumru, Kuzu, Bahadır, Bayram, Bali, Melikşah(65)."

Ankara'nın Bir Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde geçen Hıristiyan adları şunlardır:

"İnebeyioğlu Bayram, Hübyar oğlu Bahşi, İnebey oğlu Şahkulu, Efendibula, Kızlarbeyi, Şehbula, Mırad, Budak oğlu Tanrıverdi, Yedigâr oğlu Serkis, Bahşi oğlu Hasar, Balı, Dursun, Kutlu, Timur, Arslancık oğlu Cihanşeh, Artun, Hanbula(kadın), İvatı Bey, Yetilmiş, Gökçe kızı Turak, Çalabverdi, Erkul, Tezbula(kadın), Bula Katun, Devlet, Aykud, Bahşi, Karlı, Kılıç, Çepni, Deli Budak, Gaybî, Kayabalı, Gazal kızı Hanağa, Karamanlı Satılmış...(66)"

Ankara'nın iki numaralı şer'iyeye sicilindeki Hıristiyanlara ait Türkçe isimlerden bazıalarını da şöyle sıralayabiliriz:

(65) Ömer L.Barkan, "Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar", İÜ.İktisat Fakültesi Mecmuası, C.XVII, No.1-4'den ayrı basım, s.13-14.

(66) Halit Ongan, **Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyeye Sicili**, Ankara, 1958, s.17-117.

"Selman, Sevük, Malkoç, Manas, Sinan, Arzuman, Uğurlu, Minnet, Şirinoğlu, Çobanoğlu, Kaplan, Agob oğlu Aydın, Turgud, Hobyar oğlu Aydın, Balioğlu Aragil, Armağan, Serkis kızı Gülec, Sefer oğlu Bağdaşar, Emrek, Mosisoğlu, Şirin, Arslan oğlu İva, Bali oğlu Arakil...(67)"

Bütün bu misalleri çoğaltmak mümkündür. Osmanlı ülkesinde sadece Hıristiyanlar değil Museviler de bu serbestlikten istifade etmişlerdir. Dünya'da başka bir benzerine rastlayamayacağımız bu serbestliğin neticesi Hıristiyanlar kilise yaptırmışlar, tamir ettirebilmişlerdir. 1849'da Nevşehir'de inşa edilen büyük bir kilisenin, Grek harfli Türkçe kitabesindeki şu ifadeler bu müsamahaya bir şükran ifadesi olsa gerektir:

"Mecid olsun ömr-ü Sultan Abdul Mecid Hanın

Zira sâyesinde inşa oldu Nevşehir'de bu kilise(68)"

İstiklâl savaşı sırasında "Millî Mücadele"yi destekleyen Papa Eftim'in, Anadolu'da Osmanlı'nın müsamahakâr idaresinin bir neticesi olmak üzere varlıklarını muhafaza eden Türk Ortodokslarını neden harekete geçiremediği sorusuna; Mehmet Eröz, "Hıristiyanlaşan Türkler"de şu şekilde cevap veriyor:

"Papa Eftim, dört yıl önce davranmış olsa ve Birinci Dünya Harbi'ne girmeden önce bu bayrağı açmış olsa, gücü daha büyük olur ve Anadolu Hıristiyan Türklerini Türklük ruhuyla şuurlandırabilirdi. Böyle bir durumda, Müslüman Türk kardeşleri ile, ortak düşmana karşı, bütün cephelerde omuz omuza dövüşeceklerinden, neticede mübadele hadisesi de doğmazdı(69)."

(67) Halit Ongan, *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'îye Sicili (1588-1590)*, Ankara, 1974, s.9-457.

(68) Semavi Eyice, "Rum Harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) Bir Nevşehir Sahnâmesi(Yıllığı)", *Fındıkoğlu Armağanı, İ.Ü. İktisat Fakültesi*, İstanbul, 1977, s.90.

(69) ERÖZ, 48.

B. GÜNÜMÜZE İNTİKAL EDEN OSMANLILAR DÖNEMİNE AİT

KARAMANLICA ESERLER

Grekl harfleriyle Türk dilinde yazılmış eserlere **Karamanlica**(70) adının verildiğini daha önce söylemiştik. Bu adın verilmesinin sebebi ise Yunan harfleri ile Türkçe yazılmasını yaygın hale getirenlerin Karamanlılar olmasıdır. Karamanlılar, Yunan alfabesindeki 24 harfe ekler yapılarak Türkçe'de bulunan 31 sesi gösteren "**Karamanlı Alfabesi**"(71)ni meydana getirmişlerdir.

Türkçe'nin, Yunan harfleri ile yazılması oldukça eski tarihlerde olmuştur. Prof.**Gyula Moravcsk**'nin "**Byzantinoturcica**" adlı eserinde belirtildiğine göre; II.yüzyıldan itibaren Bizans yazılarında Türkçe şahıs, millet ve yer adlarına rastlanmaktadır(72). Bu yazılan az sayıdaki şahıs, yer vb.adları bir tarafa bırakılırsa ilk Karamanlica eser, 1454 veya 1455'te Rum Ortodoks Patriği II.Gennadios'un Fatih Sultan Mehmet Han'a sunduğu "**İtikadnâme**"nin Türkçe tercümesidir. Bu itikadnâme, II. Mehmet'in emri üzerine, Patrik Gennadios Skolarios tarafından açıklanmış olup Hıristiyan inancının kısa bir ifadesi niteliğindedir. II.Gennadios'un Sultan Fatih'le birçok görüşmesi oldu. Patrik birbirini takip eden iki açıklama yaptı. Açıklamalara ait olan iki metin, bizzat kendisinin dediği gibi, Yunan harfleri ile ve Arap harfleri ile yazılmış Türkçe tercümelelerdi. Günümüze, birinciden daha kısa olan ikinci metin ulaşmıştır ki bu metin **Crusius**'un **Turcogracia**'sında yer almıştır(73).

(70) GÜNGÖR, Karamanlica Bir Kitabe, 95.

(71) EK:1, (Bu alfabe Doç.Dr.Harun Güngör'den temin edilmiştir).

(72) BERKOL, 2.

(73) Sévérien Salaville ve Eugène Dalleggio, Karamanlidika, Bibliographie Analytique D'ouvrages En Langue Turque Imprimés En Caractères Grecs, 1584-1850, I, Atina, 1958, s. VII.

I.cildi 1958 yılında Atina'da basılan **KARAMANLIDİKA** isimli eser (1584-1850)'den günümüze intikal eden Karamanlıca eserler hakkında fikir sahibi olunabilir. Bu, 113 kitap ve risalenin tanıtıldığı çok değerli bir bibliyografya kitabıdır. Biz de Karamanlıca eserleri bu kitaptan öğreniyoruz.

Birinci ciltte tanıtılan eserlerin çoğu dinî nitelikte olduğu halde 1850'den sonra basılan eserler içinde hukukî ve kültürel eserlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Birinci ciltteki kitapların çoğu, İstanbul, Venedik ve Atina'da basılmıştır. Yine kayıtlara göre Kayseri'nin Zincidere köyündeki manastırda, matbaa bulunduğu ve kitap basıldığı görülmektedir. Amsterdam, Bükreş, Leipzig ve Bale'de basılmış olanları da vardır.

Karamanlidika'nın ikinci cildi, 1851-1865 yılları arasında basılmış olan eserlerin tahlili bibliyografyası olup 1968'de Atina'da yayımlanmıştır. Üçüncü cilt, 1974 yılında çıkmış olup, 1866-1900 tarihleri arasında yazılan eserleri tanıtmaktadır. Bu üçüncü cilt, Yunan Akademisi tarafından ödüle lâyık görülmüştür(74).

Bu bibliyografya eserlerinin Türk ilim âlemine tanıtılması için bazı ilim adamlarımız da makaleler yayınlamak suretiyle konuya ilgi çekmek istemişlerdir. Meselâ birinci cildin tahlili Semavi Eyice(75),Üçüncü cildin tahlili de Mahmut Şakiroğlu(76) tarafından yapılmıştır.

(74) Semavi Eyice, "Anadolu'da Karamanlıca Kitabeler", **Belleten**, S.153, 1975, s.26.

(75) Semavi Eyice, **Belleten**, XXVI/102, 1962, s.369-374.

(76) Mahmut Şakiroğlu, **Belleten**, XXXVIII/152, 1974, s.757-765.

1584-1924 yılları arasında yazılan Karamanlıca eserlerin bir kısmı yazma, bir kısmı da basma eserlerdir. Lozan antlaşmasından sonra yapılan mübadele neticesinde Yunanistan'da önemli miktarda Karamanlıca eser birikti. **Atina Akademisi** kütüphanesinde toplanan eserler 500 ciltten fazladır. Bundan başka Karamanlıca eserlerin bulunduğu kütüphaneler:

Atina Millî Kütüphanesi, Gennadeion Kütüphanesi, Mont-Athos, Vatikan, British Museum (Paris ve Atina'daki) Bizans Araştırmaları Fransız Enstitüsü, Küçük Asya Araştırma Merkezi (Atina'daki Fransız Enstitüsü) kütüphaneleri gibi. Bu kütüphanelerdeki Karamanlıca eserlerin birçoğu eşine ender rastlanan kaynaklardandır.

Kütüphanelerden başka, Xenophan Sideridis, Georges Arvanitidis, Sophocle Hudaverdoğlu-Theodotos gibi bazı amatörler de özel kitaplıklarında daha az sayıda kolleksiyonlar oluşturmuşlardır(77).

Yayınlanan eserlerin hemen hemen tamamında, çok kuvvetli bir misyoner ruhu ve Hıristiyanlaştırma ile birlikte Rumlaştırma gayreti görülebilir. Anadolu mahallî ağızları ile yazılan kitaplarda, dinî terimlerin karşılığı, çok defa İslâmî terimler olmuştur. Halkın aşinâ olduğu bu kelimelerle, gönülleri fethetmek, İslâmiyette henüz esaslı şekilde karar kılamamış grupları kandırmak arzusu açıkça görülebilir. Bu sebepten dolayı, Müslümanlar için oldukça yumuşak bir dil kullanılmış ve Hıristiyan Türkler için, "Hıristiyan Karintaslarımız (karındaşlarımız)" denmiştir. Hiç bir yerde "Rum" lâfı geçmiyor ve özellikle onlara "Rum" dememeye azamî gayret sarfediliyor. Meselâ, 1768'de Bükreş'te basılan ve Hıristiyan çocuklarına, Ortodoksluğun esaslarını öğretmeyi hedef alan, iki yüz

(77) KARAMANLIDIKA, I, s. IX.

küsur sayfalık "**Talim Mesihi**" isimli kitapta bu misyonerliğin en açık şeklini görmek mümkündür. Bazı cümleler aynen şu şekilde yazılıdır:

"Allahtuallenin Nimetilen Tovletlu Refaetlu Saan Azımetlu... buyuran kerametlu beğ efentımızın vaktinta. Ve keremlu saaplığinten korunan **Ortodoksos Milletin**...Rumça tilinten Türk lisanına ve ziate bakılıp düzetilti..." Gene aynı eserde nazım halindeki bir bölüm ise;

"Efentım Allah simaviten nazar et,
Mumin halkının niiazını kabul et,
Kutret beylere kereminten ihsan et,
Pakıl melyune karsı, ve yeniçi et.
Şan tahtlerini senelerle hipe et
Ve divaninte şahlığına nail et.
Sevin tovletlu keramete efentım
Rabten nimetlu ve şan şahretlu beğim
Allah Azım şan sizleri tağım ete
Kavı ve muhkem hokmulen tahtinizte,
Hıristianların ovırme ferahiçm,
Vedin İslamın her tağım polluğičm."

şeklinde yer almaktadır(78).

Dilbilimi bakımından "Karamanlıca", Türk dilinin, lehçelerine ait bölgelerinde kendini gösterir. N.K.Dmitriev, Anadolu Karamanlılarının Konya'nın Türk lehçesini konuştuklarını kabul ettiği halde, J.Eckmann, Karamanlı dilinin Osmanlıca içerisinde ayrı bir grup oluşturduğuna inanır. Maalesef biz henüz **Karamanlıların** konuşma biçimleri üzerine özel araştırmalara sahip değiliz(79).

XVIII.yüzyılın ilk yarısından itibaren Karamanlıca eserlerin basımında hareketli bir dönemin başladığı görülür. İlk basılan kitap 1718

(78) KARAMANLIDİKA, I, s.43-46.

(79) Mefkûre Mollova, "Sur le Terme 'Karaman' et les Recherches sur les Karamans De J. Eckmann", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.8-9, İstanbul, 1980, s.201.

tarihlidir. Bu ilk basılan eserle birlikte hemen hemen ilk basılanlar dini konulara ağırlık vermekte idiler. Bu ilk kitaplar; Dinî derlemeler, çileye ait kitaplar, sorulu-cevaplı dinî eserler, yapılan ibadetler ve Jean Chrysostome, Basile gibi azizlerin ve Yeni ilâhiyatçı Syméon'un nasihatleri, Athos, Souméla, Kykkos ve Sinai gibi tanınmış manastır veya kutsal yerlerin tanıtımı vb.konuları işlemekte idi. Burada amaç, Türk Ortodokslarının, önemli din kitaplarını veya dindarlıkla ilgili eserleri (Meselâ; Damascéne de Rendina, Agapios Landos, Athanase Varouchas vs.gibi) anlayabilecekleri hale getirmek. Bu dönemde, Séraphin de Pisidie veya Séraphin d'Adalia ismine, Kykkos keşişine, daha sonra Ankara metropolitine (1773-1779) çok rastlanır(80).

S.Salaville ve **E.Dalleggio**, Yunan harfleriyle yazılmış bütün Türkçe kitap ve metinleri Karamanlıca bibliyografya içine alırlar. Bu kitapların; Müslüman Türklere hitap edenleri ve Ortodoks Karamanlılara ayrılanları vardır. **J.Eckmann**, Müslüman Türkler için hazırlanmış kitap ve metinleri ayırır. Meselâ; filolojik yazılar E.Rossi tarafından incelenmiş Türkçe, şarkılar, 1455-1456 yıllarında Gennadios Skolarios inancı, sözlükler, gramerler bu gruba dahildir. Ona göre, bunlar Karamanlıca değil de Osmanlıca olarak yazılmışlardır. Diğer taraftan Ahmet Mithat Efendi'nin bir romanını "Nasrettin Haco'nın Menkıbeleri", "Âşık Garip", "Koroğlu Hikâyesi", "Şah İsmail Hikâyesi", "Meşhur Nasrettin Hoca" gibi Türkçe yazılmış Yunan harfleri ile intikal etmiş olan folklorik hikâyeleri, **Karaman edebiyatı** içerisine alır(81).

(80) KARAMANLIDİKA, I, s. IX.

(81) MOLLOVA, 202.

Janos Eckmann, Karamanlıca eserleri üç grupta toplamaktadır:

1. **Karamanlı Halk Dili** ya da ona çok yakın bir dille yazılmış eserler.
2. Halk unsurlarıyla az çok karışık **yazı dili** ile yazılmış eserler.
3. Doğrudan doğruya **edebî Türkçe** ile yazılmış olanlar(82).

J.Eckmann'ın Karamanlı edebiyatı içinde saydığı yukarıda zikredilen kitaplara dahil edilebilecek bir eser de "Anadol Türkileri"dir. 1896'da İstanbul'da basılmış olan bu kitap 140 sayfa tutmakta ve 123 türküyü ihtiva etmektedir. Oldukça ilgi çekici bulduğumuz bu kitabın yazarı **Kayseri, Zincidere**'li Stavros Stavridis'tir. Türkülerin derlenmesiyle meydana getirilen bu eserdeki 123 türküden birinin bir dördlüğü E.Dalleggio nun Karamanlidika'sında yer almıştır.

"Pirer pirer saydım da yedi yıl oldi
Tikdiyin fidanlar meyveya durdı
Senin ile kidenler silaya dondi
İstampol yoluna dikdim kozumi(83)."

XIX.yüzyılın başından itibaren; gramer, edebiyat, tarih, coğrafya ve hekimlik eğitimi için öğretici eserler ele alınmaya başlandı. Daha sonra ise romanlar ve şiirler görüldü. **Protestan** cemaatı da, bu zamandan itibaren XX.yüzyılın başlarına kadar, Kitab-ı mukaddes tercümeleri ve Hıristiyanlık propagandasını işleyen eserleriyle Karamanlı edebiyatı içinde kendilerini gösterdiler(84).

(82) BERKOL,2.

(83) ŞAKİROĞLU,Beiletten,s.759-760. Bu yazarın kullandığımız yazıya çevirdiği Karamanlıca metinlerde bazı harfleri yanlış çevirdiği kanaatindeyiz. Meselâ; "b" yerine "p" "d" yerine "t","g" yerine "k" gibi...

(84) KARAMANLIDIKA,1,s.IX.

Bu yüzyılda basılan eserlere kısaca temas etmek gerekirse; 1804'te Türkçe-Yunanca Sözlük, 1812'de Türkçe-Yunanca Dilbilgisi, 1836'da İnşâ, 1843'te Şarkılar Kitabı, 1851'de Konfiçyüs, 1853'te Robinson Crusoe yayımlanmıştır. Batı dillerinden ilk edebî tercüme 1862 yılında yapılmıştır. Bu, Fenelon'un "Telémaque" adlı eseridir. 1853 tarihli Robinson Crusoe tercümesi, Batıdan Yunan harfli tercümelerin daha önce yapıldığını göstermektedir.

1860'da Sıhhatnümâ, 1863'te Coğrafya, 1870'de Büyük İskender, 1871-1872'de Temaşa-i Dünya basılmıştır. Gene 1872'de Köroğlu, 1873'de Osmanlı Edebiyatı Antolojisi, 1874'de Mikra Asia Cemiyeti'nin çıkardığı Osmanlı Tarihi, 1882'de Monte Kristo, 1885'de Eski Roma Tarihi, 1889'da Anadolu Salnâmesi, 1891'de Tüccar Kızlar, 1892'de Prenses Anjel, 1894'te Çingene Kızı, 1896'da Stauros Stauridis'in daha önce işaret ettiğimiz "Anadolu Türküleri" günümüze intikal eden Osmanlılar dönemine ait Karamanlıca eserler olarak sayılabilir.

1897'de yayımlanan Panoyotis'in "Yunanca-Türkçe Sözlük"ü, 1899'da basılan Khlor'un aynı addaki sözlüğü bugün de kullanılmaktadır. 1908'de Nasrettin Hoca, 1909'da Şah İsmail, 1914'te Aşık Garip yayımlanmıştır.

Karamanlıca eserlerin ifadelerini Türk edebiyatındaki benzerlerinden ayırmak, onların başka bir kültürün mahsulü olduğunu iddia etmek herhalde pek kolay olmasa gerektir. Çünkü aşağıda zikredeceğimiz ifadeleri, Türk kültür bütünlüğünden ayrı düşünmenin imkansızlığı ortadadır.

Semavi Eyice, Niğde'de bulunan bir mezar taşındaki şu sözleri bize aktarıyor:

"Sebeb-i mevtim civanıma merâm etti felek,
Genç yaşında ömr-ü dünyayı harâm etti felek,
Ne tahammül eylesin kardaş, mader, ehl-i ayâl,
Yirmi beş yaşında ömrümü hitâm etti felek,
Yerde insan ağladı, gökte melekler etti âh(85)..."

Hıristiyan oldukları için, kendilerini Rumlara yakın gören, fakat dilleri, isimleri, âdetleri ile Türk olan bu insanlar, kararsızlık içinde kalmışlardır. Kilisenin ve Hıristiyan mekteplerinin telkini altında, Türklüklerinin şuuruna varamamışlardır(86). Eziklik, öksüzlük ve bezginlikleri bazan yazılarından açıkca okunmaktadır:

"Kerçi Rum isek de Rumca pilmez Türkce soyleriz,
Ne Türkce yazar okuruz ne de Rumca soyleriz.
Öyle bir mahludı hattı tarikatımız vardır
Hurufumuz Yunanice Türkce meram eyleriz(87)."

Kayserili Türk Ortodokslarından birinin 1939'da yaptıkları bize bu konuda açık bir fikir vermektedir. Rum Ortodoks kilisesine bağlı olan **Diyamandı Doğan Keçeoğlu**, 1939'da Niğde'nin Bor ilçesindeki kütüphaneye giderek, ordaki **şer'iyeye sicillerini** inceledikten sonra, yukarıda sözünü ettiğimiz kararsızlıktan kurtulmuştur. Türk asıllı olduğuna iyice inanıp Müslüman da olmuştur. Yeni adı, **Mehmet Kadir Keçeoğlu** olan bu şuurlu Türk, duygularını kütüphane defterine yazmış. Son cümlesi şöyle: "Kütüphanede davama delil arayışım, henüz bu davayı tasdik etmiyenleri kıpırdatmayacak bir hale getirmek içindir, yoksa kendi tereddütümüzü izalet için değil. Ben bu davaya çoktan iman edenlerdenim, bende izalesi lâzım bir tereddüt yok, kökleşmiş bir iman var(88)."

(85) BERKOL, 15.

(86) ERÖZ, 42.

(87) ŞAKİROĞLU, Bellekten, 761.

(88) ÖNEN, 107.

Güntümüze intikal eden Osmanlılar dönemine ait Karamanlıca eserlerden verdiğimiz misaller şu neticeyi ortaya koyuyor:

1. Türk Ortodoksları, Türkçe'den başka dil bilmiyorlardı,
2. Şiveleri Müslüman Türkler'den farklıydı. Bunun da iki sebebi vardır:

a. Grek alfabesinin yapısı,

b. Bulgar, Avar, Peçenek, Kuman-Kıpçak Türkleri'nin Türkiye'deki Oğuz Türkleri'nden farklı ağızla konuşmuş olmalarıdır.

Bu sahada ileride yapılacak araştırmalar, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı kanaatindeyiz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE'DE TÜRK ORTODOKSLARI

A. MİLLÎ MÜCADELE BAŞLARKEN RUM VE TÜRK ORTODOKSLARININ VAZİYETLERİ

1. RUM ORTODOKSLARININ YUNANLILARI DESTEKLEMELERİ

Şüphesiz ki "Millî Mücadele"nin, Türk tarihi içindeki yeri çok önemlidir. Çünkü Türk'ün devletsiz kalma, esaret altına düşme tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı bir dönemdir. Yüce Türk devletinin, 1683 tarihinde başlayan geri çekilişinin XX.yüzyılın ilk çeyreğinde tarih sahnesinden silinme noktasına geldiği kader ânıdır. Trablusgarp, Balkan ve nihayet Birinci Dünya Harbi derken idâm sehпасına çıkarılan Türk'ün infazı, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile "Sevr Antlaşması" neticesinde gerçekleştirilecekti. İşte İstiklâl Harbi veya "Millî Mücadele" bu infazdan kurtulma mücadelesi olduğu için Türk tarihinin müstesna bir safhasını meydana getirir.

İşte Türk tarihinin bir dönüm noktasını teşkil eden Millî Mücadele içinde Ermeni ve bilhassa Rum Ortodokslarının, bin yıla yakın bir süredir birlikte yaşadıkları ve kendilerine adalet, müsamaha ve şefkatten başka bir idare tarzı uygulamamış olan Türklere karşı ihanet içinde bulunmalarına karşılık "Türk Ortodoksları"nın bu ihanetin dışında kalmaları oldukça ilgi çekicidir. Türk Ortodokslarının bu davranışlarının değerini ortaya koyabilmek için Rum Ortodokslarının ihanetinin çirkinliğini sergilemek herhalde kâfidir.

Millî Mücadelenin lideri Mustafa Kemal Paşa, büyük Nutku'nda Rum Ortodokslarının mütarekeden sonra yaptıkları ihanetlere çeşitli misaller vermektedir. Memleketin çeşitli illerinde çeteler oluşturarak ayaklanmaları yönetmek üzere İstanbul Rum Patrikhanesi'nde kurulan **Mavri Mira Heyeti** bunların başında gelir(1). Bu heyetin doğrudan doğruya **Venizolostan** talimat aldığı ve başkasının **Patrik vekili Droteos** olduğu bildirildikten sonra bilhassa İstanbul Patrikliğinin ve Yunan Konsolosluğu'nun silah ve cephane deposu haline getirildiği gene Nutuk'da anlatılmaktadır (2).

İnsanlar arasında sevgi ve kardeşlik bağları kurmakla görevli olması gereken Rum kiliselerinin, esasında vatan hainliğinin içinde faal bir şekilde yer alması sadece **Millî Mücadele** dönemine ait değildir. Rum Ortodokslarının Türk düşmanlığı oldukça eskidir. XVI.yüzyıldan itibaren öne Avusturya, Rusya ve Fransa daha sonra İtalya ve İngiltere, Osmanlı devletine karşı takip ettikleri politikada daima **kiliseyi** istismar etmişlerdir. Bu yüzyıldan itibaren Rum Ortodokslarının zaman zaman ihanet

(1) Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, Ankara, s.1-2.

(2) NUTUK, III, (Belgeler)1.

ettikleri görülebilir. En belirgin faaliyetleri Yunan isyanı sırasında ortaya çıkmıştır. Bu ihanetin sistemli bir propaganda ile nasıl işlendiğini anlamak için Rum Ortodoks kilisesine ait Cunda odasındaki Rum ckmunun 1884 tarihli bir ders kitabına bakmamız gerekir. Bu kitapta maddeler halinde şu esaslar zikredilmektedir:

"1. Türkler ezeli bir düşman olarak Rumlara tanıtılacak.

2. Türklerin en küçük hataları büyütülerek Avrupa'ya duyurulacak ve uygar dünya Türklere düşman edilecek.

3. Türkler ekonomik bakımdan çökertilecek. Bu amaçla zengin Türkler sakat ticaret yollarına götürülecek, bol faizli krediler açılacak, ağır şartlarda rehin kabul edilecek.

4. **Türklerin ahlâk, milliyet, din ve gelenekleri dejenere edilecek.** Bu amaçla küfürler öğretilecek ve küfrün Türkler arasında yayılmasına çalışılacak. Türkler zinaya ve diğer ahlâksızlıklara teşvik edilecek. Türk gençleri arasında kabadayılık ruhu aşılansarak sevgi ve saygı bağılıkları kırılacak. Aralarına ikilik sokulacak. Argoya benzer bir küfür dili Türkler arasında yayılarak millî dil ve duyguları bozulacak. Zengin Rum tüccar ve esnafı Türk hocalara bol hediye ve veresiye vererek onları elde edecek. Hocalar içkiye alıştıırılacak. Her türlü uydurma inanışlarla dinî inançları saptırılacak. Onlara yalan yanlış olaylar anlatılıp Türk halkı ile hocaların arası açılacak.

5. Türk hükümlanlığı baltalanacak. Bu iş yavaş yavaş geliştirilip **Bizans yeniden kurulacak.**

6. Türk halkı arasına sürekli olarak anlaşmazlık tohumları sokularak devletle milletin arası açılacak. Ayaklanmalar düzenlenip zamanında aradan çekilerek Türkler arasında kardeş kanı akıtılacak. Komiteler ku-

rılıp Türk köyleri basılacak.

7. Bir savaş sırasında Türk halkını sefalete götürecek her yola başvurulacak. Türk topraklarındaki en önemli gıda maddeleri halkın elinden hızla ve gizlice toplanıp adalara gönderilecek. Buradan komşu ülkelere satılacak. Rum tüccarlarının uğradığı zarar millî bankalar tarafından para olarak ödenecek.

8. Doktor ve eczacı Rumlar, hastaları, özellikle kimsesiz hastaları gizlice zehirleyip öldürecek. Kör, sağır, sakat edecek. Saf dışı bırakmaya çalışacak.

9. Tarım politikasında Türk çiftçisi ağır faizlerle toprağından mahrum edilecek. Borçların kolayca çoğalması sağlanacak. Böylece Türkler ellerindeki toprakları Rum tüccara satmak zorunda kalacaklar.

10. Yüksek rütbeli devlet memurları rüşvet, ziyafet ve hattâ kadın ikramları ile Etniki Eteryanın emrine alınacak. Ancak bu işler tamamen okuldan yetişmiş papazların talimatına ve okulun tayin edeceği kişilerle bunların vereceği direktiflere göre uygulanacak.

11. Fırsat çıktıkça özellikle resmî binalarda yangın çıkarılacak, ölümlü kazalar yaratılacak, savaş gemilerinde yangın ve yaralar açılacak.

12. Birer ileri karakol ve gözetleme yeri olan manastırlardaki din adamlarının istekleri hemen yapılacak, verecekleri mektuplar kendi işlerinden önce yerine götürülüp teslim edilecek.

13. Bütün Rum ustaları kesinlikle Türk çırak kullanılmayacaktır. Politik düşüncelerle bir Türk çırak almak gerekirse Rum usta, bu Türk çırığı bir hizmetçi gibi kullanacaktır. Aralarındaki hevesli gençler de ters muamele edilerek hırpalanıp işyerinden uzaklaştırma yolları aran-

caktır. Böylece şehirden bir Türk sanatkârının daha eksilmesi sağlanmış olacaktır.

14. Bütün bu kurallar gizli olarak yapılacak, kurallara uymayanlar hemen aforoz edilecek, kredileri kesilecek ve Rum toplumu arasında kuvulacaktır(3).

Rumların Türk düşmanlığı, Osmanlı devletinin I.Dünya Savaşı sonunda yerik düşmesi üzerine tamamen su yüzüne çıkmış ve artık açıkca Arædolu'nun Yunanistan tarafından işgal edilmesi tezi savunulur hale gelmiştir. Bu husus dönemin basınında ve resmî yazışmalarda açıkca görülebilir. Buna bir misal verecek olursak:

4 Kasım 1918 günü İzmir Rumları büyük şenlikler yaparak evlere ve dükkanlara Yunan bayraklarını çekmişlerdi. Buna sebep mütarekeden sonra ilk defa bir İngiliz harp gemisinin limana gelmesi olmuştur. Rumlar, gemiyi Kordon Boyu'nda ellerinde Yunan bayrakları, Verizelos'un portreleri ile karşılamışlar, **kiliseler çan çalmış, bayrak çekmiştir**. Bu olaylar üzerine 8.Ordu Kumandanı **Nurettin Paşa**, Harbiye Nezaretine bir yazı göndererek; "Rumlar Türkleri galeyana getirmek, karışıklıklar çıkartmak ve buraların Yunanistan'a verilmesini sağlamak gayesini gütmektedirler" demiştir(4).

İngiliz gemisinin İzmir'e gelişi münasebetiyle Rumların gösterdikleri ihanet numuneleri şaşırtıcı bir mahiyette ortaya çıkmaktadır. Rum Ortodoksları gerçek yüzlerini göstererek Türklere nankörlük yapmaktadırlar. Bununla ilgili pekçok misal vardır:

(3) Yavuz Ercan, **Ondokuzuncu Yüzyılda Balkanlarda Kilise**, Ankara, 1987, s.28-30.

(4) **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 16 Mayıs 1919, s.4.

6 Kasım 1918 günü Binbaşı **Allan Dickson** komutasındaki 29 numaralı İngiliz Monitoru pasaport iskelesine yakın bir yerde demir attı. Bu sırada şehrin her tarafından gelen binlerce Rum sevinç içinde Kordon'u doldurmuştu. Her tarafta Yunan bayrakları görülüyor, kiliselerin çarları, fabrikaların, gemilerin düdüklüleri çalınıyordu. Az sonra Monitor Kumandanı Binbaşı Dickson bir motorla karaya çıktı. Kendisini karşılayan Rum papazları bir tepsi içinde "tuz ve ekmeç" sundular(5).

İzmir'deki Rumlar, en sevinçli günlerinden birisini de 24 Aralık 1918 günü yaşadılar. Bu tarihte, İngiliz, Fransız ve İtalyan savaş gemilerinden sonra, Yunan torpidosu "Leon" da İzmir limanına gelerek Pasaport önünde demirledi. Leon torpidosunun İzmir'e gelişi, Rumların yeniden çılgınca gösteri yapmalarına yol açmış, bu gösteriler sırasında, kalabalıktan ve heyecandan ölen Rumlar olmuştu.

1 Ocak 1919 tarihinde İzmir Metropolit Hrisostomos, karışıklıklar çıkarmak, ayaklanmalar düzenlemek üzere İzmir'e döndü. Kendisi daha önce, Makedonya'da çalışırken bozgunculuk yaptığı bilindiğinden Vali Rahmi Bey tarafından I.Dünya Savaşı sırasında İzmir'den sürülmüştü. Şimdi kafasındaki korkunç planları ile Rumların alkışları arasında İzmir'e tekrar geliyordu(6).

Rum Ortodokslarının Türkler aleyhindeki faaliyetleri sadece İzmir'de yaşanmıyordu. 5 Ocak 1919 günü İstanbul'da **Aya Triada** kilisesinde güya Türkler tarafından katledilmiş Ermeni ve Rumların ruhu için büyük bir âyin yapılmış, bu âyine Averof zırhlısının komutan ve askerleri de

(5) Bilge Umar, **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri**, Ankara, 1974, s.41-42.

(6) Hrisostomos, "su testisi su yolunda kırılır" misali İzmir'in Yunandan temizlenmesi sırasında "komitacılığı"nın cezasını hayatıyla ödemiştir (Kamil Erdeha, **Millet Mücadele'de Vilayetler ve Valiler Listesi**, İstanbul, 1975, s.378).

katılmıştı(7).

20 Ocak 1919'da İzmir'e Yunanlılar'ın "Anfitriti" adlı bir hastane gemisi geldi. Yunanlılar, şehirde üç dispanser açtılar. 17 Şubat 1919'da da Ayvalık'a gelen bir Yunan torpidosu, kasabaya Kızılhaç kurulu ile az sayıda Yunan askeri çıkardı. Türk resmî istihbarat kaynakları, özellikle bu dispanserlerin beşinci kol çalışması merkezi haline getirildiğini; ilaç yerine, sandıklar içinde, çeşitli silah, cephane ve diğer askerî malzemenin şehre sokulduğunu, bu gibi malzemenin saklanması kiliselerden de geniş ölçüde yararlanıldığını söylemektedir. Yine arşivlerimizdeki belgelerden öğrendiğimize göre, Yunanlılar I.Dünya Savaşı öncesinde ve Savaş sırasında Anadolu'dan göç ederek yahut kaçarak Yunanistan'a gitmiş, orada askerlik eğitimi görmüş yerli Rumları gizlice geri getirdiler ve kurdukları gizli teşkilatta görevlendirdiler. Papaz okullarında gizlice askerî eğitim yapmak için, izci teşkilatları meydana getirdiler. Türkiye'ye geri getirilen Rum eşkiyaları da yeni çeteler kurmakla görevlendirildi. Bu faaliyetlerin amacı, Türk idaresinin zayıf durumundan istifade ederek ve İngilizler'in koruyuculuğundan kuvvet alarak, bilhassa Batı Anadolu'da karışıklıklar çıkarmak, böylece Yunan işgaline zemin hazırlamak(8).

Rumların ve kilise papazlarının bu amaca hizmet etmek için gösterdikleri gayretleri, Genelkurmay Başkanlığı Arşivi'nde bulunan vesikalarla daha iyi açıklamak mümkün. Bunlardan birkaçı şu şekildedir:

(7) İstiklâl Harbi Gazetesi, 16 Mayıs 1919, s.5, Haz:Ömer Sami Coşar.

(8) UMAR, 48-49.

"Harbiye Nezaret-i Celilesine,

21.2.1335'de Tekfurdağı'na gelen torpidoda tabip adıyla çıkardıkları şahıslar Rum köylerini dolaşarak çete teşkiline çalışıyorlar.

14.Kolordu Kumandanı Mirliwa(9)."

"Harbiye Nezaretine,

22.3.1335 tarihinde bir Yunan torpidosunun Tekfurdağı iskelesi önüne gelmesi üzerine **Rum kiliselerine** Yunan bayrağı çekilmiş, Yunan Kızılhaç heyetinin gelmesi üzerine yerli Rumlar gece geç vakte kadar **kilisede** tezahüratta bulundular.

14.Kolordu Kumandanı(10)."

Başta Rum Ortodoks papazları olmak üzere Rumların çeşitli şekillerde gerçekleştirdikleri Türklük düşmanlığının içinde yaşayan ve bu düşmanlıkla mücadele etmeye çalışan Celâl Bayar, hadiseleri hatıratında şöyle zikreder:

"...yanlarındaki bildik zatın tercümanlığı ile kendilerine teminat verdim, konuşmağa başladık. Yunan Kızılhaç Heyeti'nin bulunduğu vapurda gemici olarak gelmişler, gördüklerini akrabalarına anlatınca benim yanına getirilmişler. Hısımlarına söylediklerini tekrar edeceklerdi.

Kendilerini dikkatle dinledim. Gemi uzun hazırlıklardan sonra yola çıkmış, içinde doktor, hastabakıcı, ilaç varmış. Bu işin açık tarafı imiş. Bunlardan başka, vaktiyle Türkiye'den kaçmış Yunan, İngiliz ordularında askerlik etmiş elebaşılarda komiteciler de gelmişler. Kızılhaç memurları arasında Yunan subayları da varmış. İlaç sandıkları, sıhhi eş-

(9) ATASE,K.75,D.97,F.16-3.

(10) ATASE,K.75,D.97-280,F.10-1.

ya arasında silah ve komite elbiseleri de gizlenmiş...

Gemi Pire Limanı'ndan ilerleyip Türk sularına girdiği zaman hepsi güvertede toplanmışlar, dinî bir şükran âyini yapmışlar. İzmir görüldüğü ve **Ayafotini** kilisesinin çan kuleleri seçildiği vakit de aynı âyini vecd ve istiğrak içinde tekrarlamışlar. Gemi İzmir limanına girince içindekilerin çoğu adreslerini bırakarak birer birer dağılmışlar. Kendileri de bu arada fırsat bulmuşlar, akrabalarını ziyarete koşmuşlar. Vakitleri çok darmış hemen işlerine dönmek isterlermiş.

Bu kısa malumat herşeyi aydınlatmıştı. Yunan Kızılhaç gemisi memleketimize şefkât nâmı altında felâket naklediyordu. Gençleri Vali Nurettin Paşa'ya gönderdim.

Jandarma Tabur Kumandanı Emin Fikri Bey'le, fikrî münasebetimiz ilerdeydi. Kendisine işittiklerimi anlattım. İlerde mücadele için hazır olmasını söyledim.

Sonradan öğrendik; Yunanistan'dan gelen heyeti **Hrisostomos**, Metropolithane'de takdis eylemiş, şereflerine bir kabul resmi yapılmış, büyük bir Rum kalabalığı önünde heyecanlı nutuklarla Yunan hülyasının gerçekleşmekte olduğu anlatılmış(11)."

Yunan Kızılhaç gemisi ile getirilen ve yardım sandıkları içinde gizlenen Yunan Üniformaları ile silah ve cephanelerin sahillerimize taşındığı olayları yaşayanlar tarafından anlatılmaktadır. Gene anlatılanlara göre; "**Ayafotini** kilisesinde Rum cemaata hitap eden papazlar, pek yakın bir gelecekte Yunan ordusunun İzmir'i işgal edeceğini. gururla açıklıyorlar, bu münasebetle ne kadar Türk kanı dökülürse hepsinin, Rum-

(11) Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, V, İstanbul, 1967, s.1612.

lara helâl olduğunu ve bu uğurda çalışanların büyük sevaba kavuşacaklarını müjdeliyorlardı(12)."

Kiliselerin, Türk düşmanlığında bir üs olarak kullanıldığı, gelen malzemelerin dağıtımında kiliseler eliyle yapılmasından anlaşılmaktadır (13).

Rum Ortodokslarının faaliyetleri 15 Mayıs 1919 öncesi iyice artmıştır. Kâzım Özalp; İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgal edileceğine dair metropolit tarafından kilisede Rumlara bilgi verildiğini ve konsoloslardan valiyeye tebligat yapıldığını İzmir Maliye Müfettişi Muvaffak Bey'den haber aldım diyerek Hristomos'un Türk düşmanlığındaki aktif rolüne işaret etmektedir(14). Zaten bu durum Türk askerî kaynakları tarafından da teyit edilmektedir(15).

İzmir'in Büyük Ermeni kilisesinde Rum ve Ermenilerin büyük bir ruhanî âyin yaptıklarını bildiren Nurettin Paşa(16), Harbiye Nezaretine yazdığı 2.5.1335 tarihli raporda; Rumlar ile Ermenilerin, kendi aralarında Türklere karşı birlikte hareket etmeyi sağlamak için gayret gösterdikleri, bu amaçla Ermeni temsilcilerin Rum metropolitinin ve Yunan memurunun konuşmalar yaptıklarını açıklamaktadır(17).

Genelkurmay Başkanlığı Arşivi'ndeki vesikalardan anlaşıldığına göre Rum papazları, işgal sırasında Yunan askerlerinin önünde yer almıştır. Arşivdeki bir belgede; İzmir'in işgali sırasında işgal hareketinin

(12) Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955, s.159.

(13) Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1964, s.310.

(14) Kâzım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, I, Ankara, 1988, s.5.

(15) ATASE, K.81, D.139-299, F.3.

(16) ATASE, K.8, D.48, F.28.

(17) ATASE, K.8, D.48, F.24.

önünde silahlı Rum papazlarının görüldüğü yazmaktadır(18). Ayrıca 17. Kolordu Kumandanı, 26 Mayıs 1919'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderdiği yazıda; Metropolitlerin propaganda yaptıklarını ifade etmektedir(19).

Harbiye Nezareti'nin 22 Kasım 1919 tarihli tamiminde oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu tamimde; terhis edilen Rumların "Metropolitane" tarafından İstanbul'a getirildikleri ve "patrikhane"de Venizelos namına yemin ettirildikten sonra Yunan pasaportu, techizatı ve askerî elbisesi verilerek Anadolu'ya sevk edildikleri belirtilmektedir(20). Bu faaliyet ile birlikte İstanbul'daki bazı kiliselerin silah ve cephane deposu olarak kullanıldığı 11 Haziran 1919 tarihli "vaziyet-i umumiye" tamiminden(21) ve İstanbul Muhafızı Mirliiva Sait Paşa'nın Harbiye Nezaretine 7 Haziran 1919'da yazdığı yazıdan(22) anlaşılmaktadır. Sait Paşa'nın yazısında; **Fener Rum patrikhanesinin emir ve işareti ile bazı kiliselerde çok miktarda silah toplandığı ve bunların ahaliye dağıtıldığı açıklanmaktadır.**

15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e çıkarak Anadolu'yu işgale başlamaları sadece İstanbul Rum patrikhanesini değil Batı Anadolu başta olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki diğer Rum kiliselerini de harekete geçirmiştir(23). Aydın vilayeti vekâletinden alınan 20 Kânunusani 1336 tarih 47 numaralı tahriratta Rum kiliselerinin bu konudaki faaliyetleri hakkında bir fikir edinilebilir. Adı geçen belgede; işgal sa-

(18) ATASE, K.81, D.3, F.139-299.

(19) ATASE, K.85, D.103-316, F.15-1.

(20) ATASE, K.186, D.25-93, F.124.

(21) ATASE, K.83, D.75-308, F.31.

(22) ATASE, K.92, D.334-A, F.29.

(23) Nurettin Türsen, **Yunan Sorunu**, Ankara, 1987, s.107.

hasındaki Rum nüfusunu artırmak için Bursa, İzmit, Gelibolu, Konya, Ankara gibi yerleşim merkezlerinden, buralardaki **metropolitler** vasıtasıyla Rumların, dikkati çekmeyecek bir şekilde ayrı yollardan İzmir'e gönderildikleri yazmaktadır(24).

Anadolu'nun işgal edilmeye başlanması Rum Ortodokslarını bu işgalin haklılığı(!), işgalin çabuklaştırılması yönündeki faaliyetlerinin de artmasına yol açmıştır.

Hıristiyan din adamları, Paris konferansına, "Hıristiyanların kritik durumlarına dair" bir telgraf göndermişlerdir. Bu telgrafın bir suretini de İstanbul'daki "Müttefik Yüksek Komiserleri"ne sunmak için ziyarette bulunmuşlar ve burada Rum Patrik yardımcısı; "mütarekeden sonra ızdıraplarının bitmediğini, Türklerin köyler ve kasabalardaki güvensizlik veren davranışlarının her çeşit alış-veriş, hareket ve mukaveleleri imkânsız kıldığını, Hıristiyanların evlerini terke zorlandığını, hattâ idarî makamların Hıristiyan işçilere saldırdığını" iddia etmişlerdir(25).

Aydın Rum Metropolitleri, bölgede oturan Müslüman vatandaşlara gönderdiği mektuplarda; hicret edenlerin geri dönmelerini isteyerek Yunan adaletine(!) güvenmelerini istiyordu. Bu mektuplar, para karşılığı Yunanlılara hizmeti kabul edenler vasıtası ile gönderiliyordu(26).

İstiklâl Harbi Gazetesi'nin "Le Temps"dan aldığı bir yazıda; "İstanbul Rumlarının Fikri Nedir?" başlığı altında, Patrik vekili Dorotes'in fikirlerine yer verilmiştir. Müttefiklerin son toplantılarında Türk-

(24) **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S.21, Ankara, 1957, Vesika No.540.

(25) TÜRSEN, 110-111.

(26) BAYAR, VII, 2241-2242.

leri İstanbul'dan atmamak hususunda bir karara varıldığıının duyulması üzerine teessüre kapıldığıını söyleyen Patrik vekili şunları söylemiştir:

"Bu kararı büyük bir hayret ve derin bir teessürle karşıladık. Bize göre, İstanbul kati olarak Yunanlılara verilmelidir. Adalete sığınıyor ve bundan böyle Türk idaresi altında yaşamak istemediğimizi ilân ediyoruz. Padişah İstanbul'dan atılmadıkça, zorbalığın hak üzerindeki baskısı kaybolmayacaktır(27).

İstanbul Muhafızı Mirliiva Sait Paşa'nın yine 11.6.1335 tarihinde yazdığı bir yazıda; "Rumların kiliselerde tevzi edilen Yunan asker elbisesini giyerek sulh konferansının kararına icra-yı tesir maksadı ile İzmir vakasına benzer hadiseler çıkarmaları beklendiğinden lüzumlu tedbirlerin alınacağı" belirtilmektedir(28).

Sait Paşa, Rum patrikhanelerinin faaliyetinden o derece endişe duymaktadır ki 7.6.1335 tarihinde Harbiye Nezareti'ne yazdığı yazıda aynen şu ifadeleri kullanıyor:

"Polis müdüriyetinden alınan tezkerede son zamanlarda Fener'deki Rum patrikhanesinin emir ve işareti ile memlekette ani olarak hareket-i ihtilâliye husule getirmek ve Paris'teki sulh konferansının "Trakya mukadderatı" ile iştilgal edeceği bir zamanda Hükümet-i Osmaniye aleyhinde bir cereyan hasıl eylemek emeliyle Fener'deki patrikhane gibi bazı kiliseler dahilinde külliyetli miktarda eslih acem ve bunların bir kısmının vesait-i mahsusa ile ahaliye tevzi edildiği istihbar kılındığı ve Yunan

(27) İstiklal Harbi Gazetesi, 26 Mayıs 1919, s.3.

(28) ATASE, K.468, D.(38)1-A, F.62.

hükümetinin İstanbul'daki patrikhaneyi elde ederek İzmir'de olduğu gibi İstanbul'da da bir karışıklık çıkarmağa azmettiğine polis müdüriyetince kanaat hasıl olduğu bildirilmekle tedabir-i mânia ittihazı emr olunmuş ise de bir kere de Mebn-i fesat olan patrikhane ve kiliselerin ve Rumlara tevzi edilen eslihanın celp ve cem'i ile devlet-i itilâfiye komiserlerine ihbar-ı keyfiyet edilmesi...(29)."

Mustafa Kemal Paşa'nın da aynı konu hakkında Harbiye Nazırlığı'na gönderdiği 8 Kasım 1335 (1919) tarihli şifre telgrafın metni ise şöyledir:

"1. Geçen ay yapılan kilise idare heyeti seçimlerinde birçok Yunanlı, idare heyetlerine seçilmişlerdir.

2. Patrikhane, Yunan elçiliğinden aldığı emir üzerine kilise müteveli heyetinden başka 40 kişiyi daha seçtirmiş; Bunlara İstanbul Rum mebusları namını vermiştir. Bu heyetin vazifesi İstanbul meselesi kongrede görüşülürken, propaganda için uygun görülecek kişileri Fransa, İngiltere, İsviçre ve Yunanistan'a göndererek tahrik ve teşviklerde bulunmak, bütün Rumlar adına İstanbul'un Yunanistan'a ilhakını talep etmek, hiç olmazsa milletlerarası idareye kavuşması için çalışmak, Yunanistan'dan gelen emirleri uygulamak, çeteleri gerekli yerlere göndermek kısaca Osmanlı devletinin hak ve egemenliği ile ters düşen olayları idare etmekten ibarettir(30)..."

(29) ATASE, K.92, D.119-334-A, F.16.

(30) Mehmet Hocaoğlu, *Belgelerle Yunan Barbarlığı*, İstanbul, 1985, s.49.

Paris'te Yunan davasını savunan ve İstanbul'un da Yunanistan'a verilmesi için gayret sarfeden Patrik Vekili Dorates, İstanbul'a dönerken, Pire'ye uğramış, büyük törenle karşılanarak Atina'ya getirilmiştir. Başbakan Yardımcısı Repulis ile diğer hükümet erkânının gidip elini öptükleri Dorates, Yunanistan'a gelen ilk patriktir. Bu sebeple Yunan idarecileri bu ziyarete büyük önem atfetmektedirler.

Türkiye'den kaçtıkları veya sürüldükleri iddia edilen Rumların kurdukları cemiyetin toplantısında konuşan Patrik Vekili şunları söylemiştir:

"Yunan milletinin sinesinden doğmuş olan Patrikhane, her devirde Yunan haklarının savunuculuğunu yapmıştır. Bu hakları, devamlı ve büyük savaşlarla savunmuştur. Ananelerine sadık kalarak müstebit Türklerin darbelerine mâruz kalmıştır. Fakat bir gün emellerine ulaşacağı ümitleri ile bunlara karşı koymakta devam etmiştir.

Size müjdeliyorum ki, pek yakında büyük Yunanistan'ın kuruluşuna şahit olacağız(31)."

O günlerin gazetelerinde yer alan haberlere bakılırsa İstanbul patrik vekili ile Ermeni patriği Zaven efendi Türk düşmanlığında birlikte hareket etmektedirler(32).

İstanbul'da yayınlanmakta olan Rumca Prodos gazetesi, Fransa'daki bazı gazetelerde Türkler lehinde bazı makalelerin çıkması üzerine, Fransa'ya yeni bir "Rum heyeti"nin gönderilmesine patrikhanece karar veril-

(31) İstiklâl Harbi Gazetesi, 6 Haziran 1919, s.8.

(32) İstiklâl Harbi Gazetesi, 20 Haziran 1919, s.7.

diğini yazmaktadır. İstanbul Rumlarının temsilcilerinden kurulu olacağı söylenen bu heyet Paris'te, Rumların taleplerini Fransız gazetecilerine anlatacak ve beliren "Türk taraftarlığını" ortadan kaldırmaya çalışacaktır(33).

İstiklal Harbi Gazetesi'ndeki bir haber, işgalin genişletilmesi yolundaki faaliyetlerin sadece Fener Rum patrikhanesi tarafından değil Anadolu'nun diğer bazı kiliseleri tarafından da yürütüldüğünü göstermektedir. Çatalca, Konya ve Amasya metropolitleri 22 Haziran 1919 günü İstanbul'daki İtilâf Devletleri Yüksek Komiserlerine başvurmuşlar ve Türkiye aleyhinde yeni bir protestoname vermişlerdir. Metropolitler, Trakya, Anadolu ve Karadeniz Sahillerinde Hıristiyanlar aleyhinde zulüm yapılmakta olduğunu ileri sürerek yabancı devletlerin derhal kati müdahalelerinin icap ettiğini söylemişlerdir.

Diğer taraftan aynı günlerde İzmir'den gelen bir habere göre, İzmir metropoliti Hrisostomos da Paris'te bulunan Amerikan Başkanı Wilson'a bir telgraf yollayarak, Anadolu topraklarında Yunanistan'a verilecek olan parçaların süratle tayinini ve Yunanistan'ın Anadolu'daki sınırının tesbitini rica etmiştir(34).

Daha önce birlikte hareket ettiklerini söylediğimiz Rum patriği **Dorates** ile Ermeni patriği **Zaven Efendi** İstanbul'daki İngiliz, Fransız, Amerikan ve İtalyan Yüksek Komiserlerini ziyaret ederek **Mustafa Kemal** hükümetinin Hıristiyanlar için büyük tehlike teşkil ettiğini söylemişler ve Anadolu'nun tamamının İtilâf Devletleri tarafından işgal edilmesini

(33) İstiklâl Harbi Gazetesi, 25 Haziran 1919, s.7.

(34) İstiklâl Harbi Gazetesi, 23 Haziran 1919, s.3.

istemişlerdir(35).

Türk düşmanı bu patriklerin isteklerini 19 Ekim 1919'da Londra'ya bir raporla bildiren **Amiral Sir Frederick de Robect**, özetle şunları yazmaktadır:

"İlk defa olarak Rum ve Ermeni patrikleri birlikte geldiler Damat Ferit kabinesinin devrilişini ve son hükümet değişikliğini milliyetçi hareketin bir zaferi İttihat ve Terakki devrine bir dönüş olarak kabul ettiklerini söylediler. Bu değişikliğin Hıristiyan toplulukları için arzettiği büyük tehlikeye dikkati çektiler."

Amiral de Robeck'in belirttiğine göre, iki patrik kapalı şekilde tehditte de bulunmuşlar ve "durumu o derece vahim gördüklerinden" istifa etmeyi ve cemaatlerinin korunması işlerinin mesuliyetini de İtilâf Devletleri'ne bırakmayı gözönünde bulundurmakta olduklarını söylemişlerdir.

Patrikler tarafından verilen muhtırada; Trakya konusu da ele alınmış ve bu bölgede de Hıristiyanların hayatlarının tehdit altında bulunduğu iddia edilerek bu bölgenin de İtilâf kuvvetleri tarafından kontrol altına alınması istenilmiştir(36).

Anadolu'daki Rumların, papazların liderliğinde Türk'lere karşı bilhassa Yunan işgalinden sonra yaptıklarını; hadiselerin içinde yaşamış ve daha sonra "mübadele antlaşması" gereğince Yunanistan'a göç etmiş olan bir Rum'un hatıralarını dile getiren kitaptan bir bölümü aktararak

(35) *İstiklâl Harbi Gazetesi*, 18 Ekim 1919, s.

(36) Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1969, s.226.

gözler önüne serebiliriz:

"Bizim silahlandığımızı işitir işitmez, civar köylerdeki bütün Türkler, evlerini ve tarlalarını olduğu gibi bırakıp Söke'ye ve Kuşadası'na göç etmişlerdi. Barınak değiştiriyordu korku... Yunanlıların İzmir'e çıktığı haberi ulaşınca, beş komşu Türk köyü bir gecede beş kül yığını haline geliverdi... Yeni harabeler, yeni felâketlerdi bunlar! Ve başka harabelerle başka felâketler getireceklerdi! Ama zaferin sarhoşluğu içinde, en basit hesabı yapan olmuyordu...

Yunan ordusu köye girdiği gün, herkes aklını kaybetti sanki. Yeni bir tınlaması vardı çanların. Ve evden eve, tarladan tarlaya uçuyordu haber:

- Yunan ordusu geldi köye! Ordu geldi!

Haberi alan işi bırakıyor, bir an toprağa çivilenmiş gibi kalıyordu; içmek istermiş gibi hece hece tekrar ediyordu sonra haberi. Ve sonra da bağırmaya, gürlenmeye koyuluyor; başkalarına ulaştırmak için var kuvvetiyle koşuyor, istavroz çıkarıp kucaklaşıyor, delice ağlaşıyordu...

- İsâ dirildi!

Bir anda, çiçekler misali açtı gönüller. İnsanlar en güzel elbiselerini kuşandı. Kesildi bütün defne dalları, askerlerin üzerine serpilmek için gülsuyu ve pirinç alındı. Halılar yayıldı sokaklara, kadınların son aylar boyunca gizlice dikmiş olduğu irili ufaklı bayraklarla donandı köy. Ve ilk borazanların sesi yankılandığında, genç-ihthiyar, kadın-erkek diz çöküp toprağa koydular alınlarını, göz yaşları içinde dua ederek mırıldandılar:

- Yunanistan! Yunanistan! Anamız Yunanistan!..

Sancaklar taşıyan çocuklarla başladı resm-i geçit. Onları, altın işlemeli âyin esvaplarını taşıyan papazlar izliyordu... Çoraplı pantolonunu ve işlemeli bacak zırhlarını kuşanmış olan Kosma, tarihin bu büyük ânına yakışır bir şekilde mağrur bir edayla, papazların ortasındaydı. **Aya Dimitri**'nin ikonasını tutuyordu ellerinde. İki kişinin iki büklüm olarak köyün çevresinde gezdikleri ikonayı...

Bütün sokaklara masalar kurulmuştu o akşam. Ateşte koyunlar kızartılıyor, şarap fıçıları birbiri ardından açılıyor ve türküler söyleniyordu. Sahici olduklarını bir kere daha duymak için, zaman zaman askerlere dokunuyordu köylüler!

Birdenbire beklenmedik bir önem kazanmıştı hayatımız: Beş yüz yıllık kan(!) ve göz yaşının(!) diyetini alacak olan ilk reaya kuşağı, bizdik(37)."

Yoruma ihtiyaç göstermiyecek kadar açıkca ifade edilen bu ihanet tablosu karşısında, "Millî mücadele"nin değeri bir kat daha artıyor, Türk tarihi içindeki yeri de daha iyi anlaşılıyor.

(37) Dido Sotiriyu, **Benden Selam Söyle Anadolu'ya**, Terc: Atilla Tokatlı, İstanbul, 1986, s.

2. PAPA EFTİM VE TÜRK ORTODOKSLARININ RUMLARA KARŞI TAVİR ALMALARI

Millî Mücadelede Türk Ortodokslarının faaliyetlerini Papa Eftim etrafında incelemeye çalışacağız. Çünkü Eftim Efendi, tek başına Fener Rum patrikhanesine karşı mücadeleye atılarak, Anadolu'daki Ortodoksları, gücünün yettiği kadarıyla Fener'in dolayısıyla Yunanistan'ın propagandalarına karşı şuurlandırmaya, onları Türklerle birlikte hareket ettirmeye çalışmıştır.

Papa Eftim'in fikirlerini ve mücadelelerini müstear bir isimle neşrettiği hatıratından takip edebiliyoruz:

"İstanbul patrikhanesi bize Türklüğümüzü unutturmak ve lisanımızı değiştirmek için aldığı bunca tedbirler hiç kâr etti mi? İşte Türk tabiiyetimiz ve lisanımız olduğu gibi bakidir. Halis Türk ve Türk evlâtları olduğumuzu âdet, töre, kültür ve her ahvalimizle bunu ispat etmekteyiz (38)."

Türk Ortodoksları, Anadolu'nun işgal edilmeye başlaması üzerine Rum Ortodokslarının başlattıkları kesif Türk düşmanlığı faaliyetine karşı sessiz kalmayarak hemen tepki göstermeye başlamışlardır. Daha önce yukarıda belirttiğimiz Dorotes ile Zaven Efendi'nin İstanbul'daki İtilâf devletleri temsilcileri nezdindeki müracaatları karşısında ileri sürülen iddiaların doğru olmadığına dair tepkiler de hemen alınmaya başlanmıştır. O günlere ait bir gazetede bu tepki şu satırlarla yer almıştır:

(38) Teoman Ergene, *İstiklâl Harbinde Türk Ortodoksları*, İstanbul, 1951, s.8 (Teoman Ergene, Papa Eftim'in kullandığı müstear isimdir. Başından geçenleri bir başkasının ağzından anlatmaktadır. Şu anda Türk Ortodoks patriği olarak İstanbul'da bulunan Dr. Turгут Erenerol'un bize babası hakkında anlattıkları yazılanları teyit etmektedir).

"Anadolu Hıristiyan ahalinin katliama uğratılmak üzere bulunduğuna dair patriklerin iddialarını tekzip eden aşağıdaki telgraf Sivas vilayetine bağlı **Vezirköprü** Rum ve Ermenileri tarafından İçişleri Bakanlığına gönderilmiştir:

"Memlekette ikamet ve tehcirden avdet eden Ermenilerle Rumların ileride tehlikeye maruz kalacağından bahisle tekrar hicret için tehdit ve icbar edilmekte oldukları hakkında şu günlerde duyduğumuz havadis katiyen asılsız olup cümle vatandaşlarımız tarafından hürmet ve muavenet görmekte olduğumuz bir cihetle şayi olan bu haberleri katiyen tekzip ve vatandaşlarımız hakkındaki müteakabil hürmetimizi arzederiz."

Ermeni milleti adına Agop Deriyan ve Rum Metropolit Vekili Marat (39)."

Şüphesiz ki, Yunanistan'ın lehinde Türkler aleyhinde faaliyet gösteren Rum Ortodoksları ile en iyi mücadeleyi yukarıda da ifade ettiğimiz gibi **Papa Eftim** vermiştir. O bakımdan bu Türk Ortodoksu'nu yakından tanımak gerekiyor.

Bizans'ın Hıristiyanlaştırdığı Türk boylarına mensup olan Papa Eftim, 1884 yılında **Yozgat**'ın **Akdağmadeni** kazasının **İstanbulluoğlu** mahallesinde doğdu. Babasının adı **Karahisarlıoğullarından Baraş**'tır. İlk ve orta tahsilini Akdağmadeni'nde yaptı. 1908'de Ankara'ya gelerek babasının mesleği olan manifaturacılığa başladı. 21 yaşında iken ruhban mesleğine girdi. 1912'de Diyagoz, 1915'de seçimle papaz oldu ve Akdağmadeni'ne döndü. 1918'de Keskin Metropolitisi olarak görev yapmaya başladı. Daha

(39) **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 18 Ekim 1919, s.7.

sonra Fener Rum patrikhanesinin tutumunu protesto ederek "Mistakil Türk Ortodoks Patrikhanesi"ni kurdu ve ölümüne kadar başında kaldı.

Papa Eftim, Fener patrikhanesinin dini siyasete alet etmesi dolayısıyla ömrü boyunca bu müessese ile mücadele etti. Bu mücadeleli ömrü Mart 1968'de sona erdi. Daima dilinden düşürmediği şu sözler onun milliyetini açıkca ortaya koymaktadır: "**Ben Türk dostu Eftim değil Türk oğlu Türk'im**(40)."

Millî mücadele başlarken Rum patrikhanesinin bütün kilise teşkilâtına yayınladıkları: "biz Türk değiliz, Türklerle alâkayı kestik, millî hareketleriyle alâkamız yok, hükümet tarafından vaki olacak seçim davetlerine de iştirak etmeyin"(41) şeklindeki bildirilere Türk Ortodoksları pek iltifat etmediler. Sivas kongresi sonunda Hey'et-i Temsiliye üyeliğine seçilen **Kara Vasıf Bey**'in, 30 Ekim 1919 tarihinde verdiği demeçte bu husus açıkca ifade edilmiştir. Kara Vasıf Bey; "Anadolu Hıristiyanları millî harekâtın lehindedir(42)" diyerek Türk Ortodokslarının hangi tarafta yer aldıklarını göstermektedir.

Fener Rum patrikhanesinin millî mücadele aleyhindeki emirlerine rağmen Papa Eftim, millî mücadelenin yanında yer almıştır. O günlerdeki faaliyetlerini şu satırlarla anlatmaktadır:

"Ben o zaman Ankara'da Keskin'de metropolit vekili bulunuyordum. Bu tamimi (Rum patrikhanesinin yayınladığı) biz ne dine, ne mantığa, ne in-

(40) Nureddin Peker, "Türk Dostu Değil, Türk Oğlu Türk Papa Eftim'in Arkasından", *Tarih Konuşuyor* (Aylık Dergi), C.8, S.52, Mayıs 1968, s.3690.

(41) Mustafa Emil Elöve, "Türkiye'de Din İmtiyazları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1953, X, S.1-4, s.363.

(42) Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi* (Mondros'tan Mudanya'ya kadar 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), Ankara, 1970, s.74.

sanlığa uygun bulduk. Esasen biz Anadolu'da kendimizi halis muhlis Türk biliyorduk. Türelerimiz (törelerimiz) de Türk'tü. İbadetimiz ana lisanımız Türkçedir. Bunu cemaatimizin muvafakiyetiyle protesto ettik. Patrikhanenin bu emri hilafında da İstanbul'da toplanan ve bilâhare İngilizler tarafından dağıtılan **Meclis-i Mebusan** seçimlerine, hattâ Müslüman Türk cemaati tarafından seçilmiş bir **müntehib-i sâni** sıfatıyla bilfiil iştirak ettik. Bu hatt-ı hareket patrikhaneyi o zaman idare eden Yunan zabitleri tarafından hoş karşılanmadı, aramızda büyük ihtilâflar zuhur etti. Bizi oradan kaldırarak hileyle İstanbul'a getirtip teslim zorladılar. Muvaffak olamayınca sedarete bir tezkere yazılarak İstanbul'a ihzarımız talep edilmiş. O sırada **Ankara**'da vali **Muhiddin Paşa** vardı. Bu emir bana tebliğ edilmekle beraber o sırada doğan millî mücadele hareketine yardım ettiğimizden dolayı infâzı nazara alınmadı. 1919 Mayıs'ında **Mustafa Kemal Paşa**'nın Anadolu'ya geçip **Erzurum** ve **Sivas** kongreleri yapıp millî harekete bir mevcudiyet verildikten sonra, **Keskin**'de yapılan bir miting sırasında **İstanbul hükümetini** tanımayıp **Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı** tanıdığımı ve ancak ondan emir alabileceğimi bildirdim(43)."

Papa Eftim, Rum patrikhanesinin hazırladığı ve birçok Batılı devletlerin de desteklediği devleti içten yıkmaya siyasetine katılmadığını ilân etti. Anadolu'ya dışarıdan gelen haksız taarruzların Müslümanları olduğu kadar Hıristiyanları da müteessir ettiğini açıklayan bir beyannâme yayınladı. Bu beyannâmenin bazı kısımları aynen şöyledir:

"Avrupa müdahalesi ve bilhassa son zamanlardaki Yunan taarruzları neticesinde Anadolu'nun Müslümanları gibi biz Hıristiyanları da müteessir

(43) ELÖVE, 363.

ve mutazarrır etmektedir. Anadolu'lu hiç bir Hıristiyan yoktur ki şu umumî felâketin kendilerine aik kısmının yegâne müsebbibi İstanbul patrikhanesi olduğuna kanaat getirmemiş olsun.

Zira kabili inkâr bir keyfiyet değildir ki, Türk hükümetimizin bi-dayetten şimdiye kadar kiliselerimize bir müdahalesi olmamış iken İstanbul patrikhanesi mübarek İsâ mesihimizin emri hilâfına ruhaniyetin ve mezhebimizi şerre alet ederek, Türk olduğumuz halde Hellenizm propagandası ile işgal edilerek güya aslen Yunanlı imiş ve aslına rücu edermiş gibi ekalliyet hukuku iddiasıyla mezhebi millete karıştırarak bir taraftan bizi Yunan âmâline alıştırmak desiselerini istimal ve diğer taraftan da umumî vekilimiz imişcesine hakkımızı istiyoruz der gibi vaziyetler alarak Avrupa'ya karşı hükümetimizden müşteki sıfat ve vaziyetiyle göstermeğe kalkıştılar(44)."

Türk milletini, "Misak-ı millî" ile ortaya konan haklarından mahrum etmeye azmetmiş olan İtilâf devletleri, Rum Ortodokslarının bu aleyhte propagandalarını da fırsat bilerek Anadolu'yu doğrudan veya dolaylı olarak işgal etmeye başladılar. Onların bu işgal ve istilâ hareketlerine yüz yıllarca birlikte yaşadığımız azınlıklar da öncülük yapmaktan çekinmemişlerdir. Aynı devletin insanları olmasına rağmen devleti için kanını akıtan sadece Türk milleti olmuştur. Türk milletinin geleceği konusunda pek olumlu bir düşünceye sahip olmayan Avrupa devletlerinin içimizdeki müttefikleri durumundaki azınlıkların bu yıkıcı faaliyetleri millî mücadele için büyük bir tehlike teşkil etmiştir(45).

(44) ERGENE,6-7.

(45) Mustafa Keskin,"Millî Mücadele Başlarken Anadolu'nun Demografik Yapısı", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,S.3,1989,s.481.

İşte bu tehlikenin bertaraf edilmesinde, Hıristiyan cemaate mensup olduğu için başta Papa Eftim olmak üzere Anadolu'daki Türk Ortodokslarının büyük yardımları görülecektir. Bu yardımların önemine dikkat çeken millî mücadelenin lideri Mustafa Kemal Paşa, millî mücadeleden sonra Papa Eftim için şunları söylemiştir: "**Millî mücadelede bize bir ordu kadar yardım etti** (46)." Papa Eftim; "Ben Türk Ortodoksuyum. Yozgat sancağının Akdağmadeni kasabasında doğdum, Rüşdiye'de Hoca Şevki Efendi'nin rahle-i tedrisinde yetiştim ve Millî mücadeleye herkesten evvel iştirak ettim(47)", diyerek bu konudaki samimiyetini dile getirmektedir.

B. ANADOLU'DAKİ TÜRK ORTODOKSLARININ MİLLÎ MÜCADELE İÇİNDEKİ GAYRETLERİ

Daha önce Millî Mücadele'nin başında Türk Ortodokslarının hangi safta yer aldıklarını kısaca ifade etmiştik. Rumların karşısında ve Türklerin yanında, onlarla gönül birliği içinde olmaya çalışan Türk Ortodokslarının bu gayretlerini dönemin gazetelerinden takip etmek mümkündür. Millî Mücadele döneminin önemli kaynaklarından sayabileceğimiz bu gazetelerdeki haber ve yorumlardan bazılarını şöylece zikredebiliriz:

1 Mayıs 1921 tarihli **Hâkimiyet-i Milliye** gazetesinin birinci sayfasında yer alan bir haber ve neşredilen bir telgraf sureti Türk Ortodokslarının faaliyetleri konusunda oldukça önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu haber; Türk Ortodokslarının, şimdiye kadar kendilerine felâketten başka bir şey getirmeyen İstanbul patrikhanesiyle alakalarını kesmek istediklerini açıklayarak başlıyor. Daha sonra aynen şu satırlarla devam ediyor:

(46) Ali Karakurt, **Fener Patrikhanesinin İyüzü**, İstanbul, 1955, s.31.

(47) Hikmet Yavuz Ercan, "Fener ve Türk Ortodoks Patrikhanesi", **AÜ.Dİİ ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.V, S.8-9, 1967, s.417.

"Bir müddetten beri gazetemize gelen telgraflar artık Anadolu'da mühim bir arzunun tebellür etmek üzere olduğunu göstermektedir. "Türk Ortodoksları" şimdiye kadar kendilerini yalnız politika entrikalarıyla meşgul eden ve kendilerine felâketten başka bir şey getirmeyen İstanbul Rum patrikhanesiyle kat'-ı münasebet arzusundadırlar. Bu arzuyu, yalnız bir iki telgraf bildirdiği vakit, neşrine lüzum görmemiştik. Fakat telgraflar gittikçe tevâlî (birbiri arkasından gelme, arası kesilmeksizin devam etme) etmeğe başladı. Dün Anadolu Ajansı kendisine gelen mühim bir telgrafı da neşredince, artık bu meseleden bahsetmek zamanı gelmiş olduğuna hükmediyoruz.

"Türk Ortodoksları(48)"nın arzusu nedir? İstanbul patrikhanesinden ayrılıp Anadolu'da bir Ortodoks patriği tesis etmek!

"Türk Ortodoksları" bunun için gayet makul deliller serdediyorlar:

1. Bunlar aslen Türktürler. Türkçe konuşurlar ve hattâ Rum patrikhanesinin propagandaları kendilerini rahatsız etmezden evvel ekseriyetle Rumcaı bilmezlerdi(49).

2. "Türk Ortodoksları" âdetleri, ananeleri itibariyle Türktürler.

(48) Yazının aslında "Anadolu Rumları" olarak geçiyor. Fakat Jaeschke, Millî Mücadele'nin Kronolojisini verirken aynı haberi; "Safranbolu Türk Ortodokslarının Fener Patrikhanesine karşı beyannamesi, (Kronoloji, 149)" şeklinde verdiğinden biz de aynı ifadeleri kullanıyoruz.

(49) Bu konuda aynı gazetenin 18 Kasım 1921 tarihli sayısında yayınlanan bir makalede; "Bir Karaman Rumunu ele alalım. İri kemikli vücudu, geniş omuzları, gür siyah kaşları, pala bıyıkları, sakın tavrı, ciddiyeti, resmiyeti, hele konuşmasındaki şive ile bir "Oğuz"dan ne farkı vardır. Konuştuğu dil halis Türkçedir, bir iki kelime Rumca her nasılsa öğrenmişse bile onu söylemekten zevk almaz. Söylese bile kelimeleri ziyade bozar ve dağıtır, başka bir şekle sokar. Vaktiyle Anadolu adlı İstanbul'da çıkan Rumca harfli ve Türkçe ibareli bir gazeteleri vardı. Bu gazete bile Rumca harflerin hepsini kullanmıyordu. İşte Karamanlı denilen Türklerin Rumlukla alâkası bu gazete kadardır." (İzzet Ulvi, "Anadolu'da Hıristiyan Türkler", Hakimiyet-i Milliye, 18 Kasım 1921, s.2.

3. "Türk Ortodoksları", İstanbul patrikliğinden memnun değildirler. Ondan ayrılık bunca zamandır kendilerine din ve ahiret yerine felâket hazırlayan, irşad yerine delâlet getiren bu müesseseden ayrılık istiyorlar. Bu arzularına kimse bir şey diyemez.

"Türk Ortodoksları"nın İstanbul patrikhanesinden ayrılık arzusu yeni bir şey değildir. Harb-i Umumî içinde de bunu istemişlerdi. Bu mutâlebât (istekler) üzerine o zamanki hükümet Anadolu'da dinen Hıristiyan, fakat aslen Türk olan bu "Rumlar" için Karaman'da yeni bir kilise, yeni bir patrikhane ihdası tasavvurunda idi.

Mesele şimdi tekrar canlanmış bulunuyor. Ümit ediyoruz ki bu defa bir neticeye vasıl olur. Bu netice ile hem biz Türkler, hem de "Türk Ortodoksları" İstanbul Rum patrikhanesinin mekr (desise, entrika, düzen) ve hilesinden biraz uzak kalmış ve binaenaleyh dinlenmiş oluruz.

Dahiliye Vekaleti, son zamanlarda gelen bir çok telgrafları tezkerre-i mahsusa ile Adliye ve Hariciye vekaletlerine tevdi eylemiştir. Anadolu Ajansı'na gelen telgrafın bir suretini de aşağıya derc ediyoruz:

ANKARA: 3 Nisan-Menşe', âdet, ananat ve lisan itibariyle Türk olan bizler, şimdiye kadar "Panelenizm" amalının husulüne hasr-ı mesai eden **İstanbul Patrikliğinin taht-ı tazyik ve tesirinde kalarak milliyet-i asliyemizi izhar edemedik.** Filhakika sahaif-i tarih tetkik edilecek olursa ezmine-i mutekaddimedede "Ortodoks" mezhebini kabul etmiş Türk olduklarında şüphe kalmayan ve fakat tazyikat-ı maruzadan dolayı Rum namı altında yaşayan kardeşlerimizden, mezkür patrikliğin teşvikât ve telkinatına tabi olan aramızda yanlış yollara gidenler oldu. Buna rağmen bizler

yine Türklerden, Türkiye Hükümeti'nden daima adil ve şefkatle muamele gördük. Bundan sonra da "Panellenizm" âmâl ve cereyanlarına katiyyen tabi olmayarak aslen düşmanlarımız(!) olan Türklerle mesud ve müreffeh bir halde yaşamak azmindeyiz. Anadolu'da bulunan ve bizim gibi kendilerine Rum nâmı verilen diğer bilumum ırkdaşlarımızın aynı âmâl-perverde ettiklerine şüphemiz yoktur. Binaenaleyh birçok iğfalat ve tesvilât(al-datma) ile iki kardeş milleti birbirinden ayırmaya bilhassa son zamanlarda maskeyi büsbütün atarak, vazife ve sıfat-ı ruhaniyesini suistimal ederek yaptığı pek çirkin taşkınlıklarla sergüzeştçe hareketiyle bizleri de felâket uçurumlarına sevke çalışmakta olan İstanbul Rum patrikliği ile bu günden itibaren kat'-i münasebet ettik. Gayemiz Anadolu'nun münasip bir mahallinde bir Türk Ortodoks Patrikliği tesis ederek Türk kardeşlerimizle vahdetnâme husule getirmek ve hükümetimizin zîr-cenâh adalet ve refikinde mesudâne yaşamaktır. Bu emelimizin teşri' ve teshili hususunu Safranbolu'da mukim "ikibinyediyüzkırkdokuz" nüfusun tercüman-ı efkâr-u hissiyatı olarak hükümet-i adilemizden bîhulusu'l-bâl istîda ve istirham eyleriz.

Safranbolu'da "2749" nüfusa bâliğ olan Türk Ortodoks Cemiyeti nâmına:

Kırımlioğlu Hristo	Bazı Karyesi Muhtarı Yorki	Kilise Mahallesi Muhtarı Dimitri
Papas Yermoni	Kilise Heyetinden Dimitri Kemikçioğlu Hristo	Hanyar Mahallesi Muhtarı Vasil
Eşraftan Çerkiroğlu İstovri	Kırkakan Mahallesi Muhtarı Ekmeçioğlu Anastos	Dolambaş Mahallesi Muhtarı Vasil
Kıratoğlu Hacı Yuvan	Ekmeçioğlu Yuvan	Şerkistçioğlu Mihail(50)."

Yine aynı günlerde bu hususta diğer gazetelerde de haber ve yorumlara rastlamak mümkündür. İkdâm gazetesinin verdiği bir haberden Türk Ortodokslarının bağımsız kilise kurmak amacıyla Ankara'daki "Millî teşkilâtla" işbirliği yaptıklarını öğreniyoruz: Anadolu'da kurulacak Türk Ortodoks patrikhanesinin teşkilini Türkiye Büyük Millet Meclisi kabul etmiş ve patrikhanenin teşkilatı, Dahiliye Vekâleti tarafından tamamlanmıştır. Verilen habere göre, kurulması düşünülen bu patrikhanenin bir meclis-i ruhanisi olacaktır. Patrikliğe henüz kimse tayin edilmemiştir (51).

İkdâm gazetesinin 3 Mayıs 1921 tarihli nüshasında; Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gönderilen telgraflarla da Türk Ortodokslarının kendilerine mahsus bir patrik istedikleri ifade edilmektedir. Bu gazetede; Türk Ortodokslarının patrikhane teşkili hakkındaki taleplerinin "Heyet-i Vekile" tarafından dikkate alındığı, bu konuda Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne arz edilmek üzere bir kanun tanzimine başlandığı yer almaktadır. Aynı haberin devamında şu satırlar okunmaktadır:

"Evvelki günkü nüshamızda Anadolu Rumlarının(52) hükümetimize müracaatla bir **Türk Ortodoks Patrikhanesi** teşkilini talep eylediklerini, bu suretle İstanbul'daki patrikhane ile alakalarını tamamen kat' eyleyeceklerini bildirdiklerini haber vermiştik. Dün suret-i mahsusada aldığımız malumata nazaran Anadolu'nun Rumlarla sakin her yerinden **Mustafa Kemal Paşa** hazretlerine, Adliye Vekaleti celilesine vesair makamat-ı âliyeye her gün bir çok telgrafnameler varid olmakta, Rumlar bu taleplerini teyit eylemektedir.

(51) İkdâm, 10 Mayıs 1921, s.3.

(52) Millî Mücadele dönemine ait gazetelerde; Türk Ortodokslarına bazan burada olduğu gibi, "Anadolu Rumları" bazan da doğrudan doğruya, "Türk Ortodoksları" denmektedir.

Rumlar bu telgrafnamelerde eskiden beri ahlâk ve âdât-ı kadimelerini muhafaza ettiklerini Türkçeden başka bir lisana vakıf olmadıklarını, binaenaleyh Türk olduklarını bildiriyorlar. Isparta'dan gelen bir telgrafnamede papazların bile aslen Türk yerli ahaliden yetiştirilmiş olduğu, İstanbul'daki patrikhane ile hiç bir münasebet ve alâkaları olmadığı ve olamayacağı zikrediliyor. **Havza** piskoposu telgrafnamesinde; "Hükümet-i metbuamız ve İslâm vatandaşlarımız nazarında fena görünmekliğimize sebep olan İstanbul patrikhanesinin hilaf-ı selâhiyeti siyasî ve idarî şekillere kadar çevirdiği nüfûz-u ruhanisini üzerimizden nezî (kaldırmak, münasebeti kesmek) ediyoruz..." demektedir.

Gümüşhacıköyü reis-i ruhanisi telgrafnamesinde; "Bu gün Anadolu'da asırlardan beri yaşayan Rumlar, aslen Selçuklular'dan olup Hıristiyanlığı kabul etmiş halis Türklerdir" diyor.

Kayseri'den gelen iki telgrafnamede de; "Talep ettiğimiz patrikhane teşkil edilirse Avrupa'nın ilerde Türk Hıristiyanlara sürmek isteyeceği lekeye meydan verilmemiş olacaktır" deniliyor. **Tosyalı** Rumlar bu teşebbüsün bir an evvel intâcını ehemmiyetle talep ediyorlar.

Hükümet bu telgrafnameleri lâzım gelen ehemmiyetle nazar-ı dikkate almış ve Adliye Vekaleti celilesi de bu babda bir kanun-i mahsus tanzimine başlamıştır. Gelen telgrafnameler pek çoktur. Bunlardan bazıları şunlardır:

Isparta'dan papaz Yovakim, papaz Nikola, papaz Stotati vesair bir çok adamlar, Havza'dan piskopos Aristas, papaz Haralambos ve müteattit adamlar, Gümüşhacıköyü'nden papaz Pitra, papaz Dimitri, sekiz-on adam,

Kayseri'den papaz vekili(53)."

Bu telgrafların neşrinden dört gün sonra yine İkdâm'da "Anadolu Ortodokslarının Millî Kilise Davası" başlığı ile yazılan bir makalede meselenin geniş bir tahlili yapılmaktadır. "Anadolu Hıristiyanlarının savaşı" adı da verilen(54) bu mücadelenin tahlili mezkûr başyazıda şu şekilde dile getirilmektedir:

"Şimdiye kadar Fener patrikhanesine bağlı Anadolu Ortodokslarının **Ankara Hükümeti**'ne müracaat ederek "**Türk Ortodoks Patrikhanesi**" kurulmasını talep ettikleri ve bu suretle İstanbul'daki Fener patrikhanesinden alâkalarını tamamen keseceklerini gazetelerden okuyoruz(55)."

Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki ruhani liderlerin bu mesele hakkında çekmiş oldukları telgraflar da basında yer aldığından konu hakkında bilgi sahibi olmamız mümkün olmuştur. Bunlar hakkındaki tahlile, İkdâm'daki 7 Mayıs 1921 tarihli başyazıdan iktibaslar yaparak devam ediyoruz:

"Bu telgrafname, metinleri dikkatle tetkik olunursa Anadolu Ortodoksları arasında bir "millî kilise" tesisi arzusu ve temayülü başgöstermiş olduğuna hükmetmekte tereddüt olunmamak lâzımdır. Çünkü bu müracaatlardan her birinde Anadolu Ortodokslarının Türk olduklarından ve Fener patrikhanesinin takip etmek istediği âmâl ile onların arzu-u meyilleri aslen kabil-i te'lif olmadığından bahsedilir. Fener patrikhanesinin hilâf-ı selâhiyet, birtakım siyasî ve idarî tarıklere tevessül ile nü-

(53) İkdâm, 3 Mayıs 1921, s.1.

(54) JAESCHKE, 150.

(55) İkdâm, 7 Mayıs 1921, s.1.

fuz-u ruhaniyesini su'i istimal eylediğinden ve onların âmal ve menafi-i hakikiye aleyhlerine, mugayir hareketlerde bulunduğundan şikayet olunuyor. Ondan sonra bu manevî ve ruhanî boyunduruktan halâs olmak, milletin hakiki arzusuna muvafık ve hakiki ihtiyacını tatmine müsaid ayrı bir patriklik müessesesinin ihdası talep olunuyor.

Bu cihetle Anadolu Ortodokslarının bu müracaatları ve bu talepleri tamamiyle bir hareket-i milliyeyi tecelli işidir. Bu hareket-i milliye dahi millî bir kilisenin tesisini istida'(istemek) eylemektedir.

Dinen Fener patrikhanesine tabi bir unsur-u âyinin, o patrikhaneden onun arzusuna ve hattâ onun tehdidine rağmen iftirak (ayrılma) edip sırf kendisine mahsus olarak bir millî kilise tesis etmiş olduğuna bu son asırda misal bulmak asla müşğül değildir. Meselâ; Bulgarların birçok mücahedat ve mücadelat neticesinde Fener patrikhanesinden kurtulmaları ve Bulgar milletine mahsus olarak bu millî kiliseyi ihdas etmeleri bu kabildendir.

Bu gün Anadolu'daki Ortodoksların hareket-i milliyesi ile "1870" senesine rastlayan Bulgar hareket-i milliyesi arasında tamamen bir benzerlik bulunmaktadır. Zira o vakit Bulgarlar, Fener patrikhanesinin nüfuz-u ruhanisinin kendi âmâl ve menafi-i milliyelerine muhalif bularak onu red ettikleri ve kendileri için millî bir Bulgar kilisesi tesis edilmesini talep ve iddia eyledikleri gibi Anadolu Ortodoksları dahi aynı talep ve iddiada bulunuyorlar. Kendilerine mahsus millî bir kilise ihdası davasını meydana koyuyorlar.

Bu kabil millî davalar karşısında, hiç bir kuvvetin bir mania teşkil edemeyeceğini, yine Bulgarların mücadeleleri pek açık misaller ile ispat eylemektedir. Zira o vakitler, kudret ve azâmeti ile her meseleyi kendi arzusuna göre hal etme mevkiinde bulunan Çarlık Rusyası bile, Fener patrikhanesine taraftar olduğu ve Bulgarların isteklerine mani olmaya çalıştığı halde, yine Bulgarların dava-yı milliyesi karşısında boyun eğmeye mecbur kalmış ve Bulgarların millî kilise kurmalarına mani olamamıştır."

"...İşte pek yeni olan bu olaylar göstermektedir ki millî kilise tesisi hususunda vaki olan millî hareketlerin karşısında, ne siyasî kudret ve haşmetin ve ne de Fener patrikhanesinin (şizm) gibi manevî ve ruhanî silahlarının hükm-ü tesiri olamıyor. Millettin dediği oluyor ve her millet, kendi millî kilisesini tesis eyliyor.

Bu gibi ahvalde meselenin ancak "Dini Kanun" ciheti nazar-ı dikkate alınıp da, davayı yalnız bir din davası ve kilise meselesi nazarıyla bakılmasına ve hükümetin bu mücadelede tamamen bitaraf ve lâkayd kalmasına da imkân yoktur.

Ahalinin bir kısmını harekete ve heyecana getirmiş olan bir meseleyi hal ve tesviyede hükümetin mücadelesi gayet tabiidir. Hareket ve heyecana sebep olan dava yeni bir millî kilise tesisi ve binaenaleyh Türkiye hududu dahilinde dini bir müessese-i Osmaniye'yi ihdas olduğu için, bu müessese-i Osmaniye'nin tesisi, hükümetin resmî kararlarına istinat eylemek dahi, her devlette geçerli olan hukuk-i idare esasatına ve bizde mer'i bulunan teamûlat-ı idareyeye tamamen muvafık bir tedbir-i idaridir.

Bulgar kilise halkı, fermân-ı hümayun ile ve resmen tertip ve tanzim olunan "Bulgar Kilise Halkı Nizamnâmesi"yle tesis etmiş ve Bulgar metropolitlikleri, resmî beratlar ile ihdas olunmuş idi.

Bulgar kilise halkının ikdas ve tesisinde Türk hükümetinin vaki olan bu muameleleri ve tedbirleri, hiç bir taraftan itiraz konusu yapılmamış ve bir Hükümet-i İslâmiye'nin Hıristiyan kiliselerinin işine müdahale etmesi şeklinde (değerlendirilip) tenkit ve hücumu uğramamış idi. Bilâkis, bütün devletlere ve bütün Hıristiyan âlemince gayet tabii görülmüştü.

Binaenaleyh, Anadolu Ortodokslarının, Fener patrikhanesinden ayrılarak, millî bir kilise tesis etmeye dair olan davalarının gerçekleşmesinde Bulgar kilisesi pek güzel bir misaldir.

Bu cihetle biz, Anadolu Ortodokslarının bu davayı millî ve dinîlerinin başarıyla sonuçlanacağına ve onların kuracakları millî kilisenin, Fener patrikhanesinin rıza ve muvaffakatı olmasa bile, bütün âlem-i Hıristiyanıyece tanınacağına yürekten inanıyoruz(56)."

Türk Ortodokslarının Fener Rum patrikhanesine karşı yürüttüğü millî hareket" Ankara'dan daima destek görmüştür. Gerek bizzat Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa, gerekse diğer hükümet üyeleri yeri geldikçe bu desteği açıkca göstermişlerdir. Meselâ; 20 Nisan 1921'de Bekir Sami Bey, Çorum'da Türk Ortodoks heyetini kabul ederek bir süre görüşmüştür(57).

(56) İkdâm, 7 Mayıs 1921, s.1.

(57) JAESCHKE, 148.

Rum Ortodoksları, Türk Ortodokslarının Millî Mücadele içindeki faaliyetlerini, özellikle "Millî bir kilise kurma yolundaki faaliyetlerini pek tasvip etmektedirler. Jaescheke, "The Times"ten aldığı bir habere istinaden; "Antalya Rumlarının Türk Ortodoks kilisesinin aleyhinde olduklarını" kaydediyor(58).

Anadolu'daki Türk Ortodokslarının Millî Mücadele içindeki faaliyetleri, bilhassa başta Yunanistan olmak üzere Türk yurdunu istilâ emeli taşıyan İtilâf devletlerinin, "Hıristiyan azınlıkların haklarını koruma" adı altında yürüttükleri yıkıcı faaliyetlerin, yapılan propaganda ve plânların bozulmasında oldukça etkili olmuştur. Türkler aleyhine meydana getirilmek istenen efkâr-ı umuminin bozulması için Türk Ortodokslarının gösterdikleri gayretler, cephede düşmanla yapılan muharebe kadar etkili olmuştur. Çünkü "Kamuyu oluşturma" meselesi yabana atılacak gibi değildir. Daha önce gördüğümüz gibi Rum Ortodoksları, Anadolu'nun işgalini kolaylaştırmak için maddî destek yanında bilhassa Avrupa kamuoyunu etkilemek maksadıyla başta Paris olmak üzere diğer bazı şehirleri dolaşmaktan geri durmamışlardır. Rumların bu faaliyetleri karşısında Anadolu'daki Türk Ortodoksları da toplantılar düzenliyerek, telgraflar çekerek, gazetelere yazı göndererek görünüşte Fener patrikhanesine karşı fakat gerçekte bütün işgal devletlerini hedef alarak Türk'ün "İstiklâl Mücadelesi"ni çekinmeden müdafaa etmişlerdir.

Türk Ortodokslarının yaptıkları mücadelenin önemini bilen İtilâf devletleri, çeşitli vasıtalarla bu faaliyetleri takip etmeye de özellikle dikkat etmişlerdir. Sir Horace Rumbold'un 22 Kasım 1921 tarihli raporunda; "Türk Ortodoks Kilisesi hakkındaki lâyihanın müzakeresi tehir (58) JAESCHKE, 152.

edildi(59)", ifadelerine yer verilmesi, İtilâf devletlerinin bu konuyu yakından takip ettiklerini göstermektedir.

Anadolu'daki Türk Ortodokslarının Millî Mücadelede Müslüman Türklerle aynı hisleri paylaştıklarına, 30 Aralık 1921 tarihli İkdâm gazetesinde verilen bir haber güzel bir misal teşkil etmektedir. Bu haberde; Zonguldak Metropolitini Germanos, "Anavatanımızın kurtuluşu için dua ediyoruz(60)," diyerek bu husustaki samimiyetini göstermektedir. Bundan başka Kayseri'de 16 Temmuz 1922 tarihinde toplanan Türk Ortodoks Kongresi'nin(61), 23 Temmuz'da (herhalde Erzurum Kongresi'nin yıldönümü dolayısıyla) Mustafa Kemal Paşa'nın millî bayramını tebrik etmesi(62), "Büyük Taarruz"la Yunan ordusunun kesin bir mağlubiyete uğratılması üzerine 18 Eylül 1922 tarihinde Kayseri'deki Türk Ortodoks kiliselerinde "zafer" âyininin yapılması(63), bu hususta dikkatimizi çeken hadiselerden sadece birkaçıdır.

Anadolu'daki Türk Ortodoksları, seslerini daha iyi duyurabilmek, Rumların, Fener patrikhanesinin yıkıcı propagandalarını durdurabilmek için 22 Temmuz 1922'de Kayseri'de haftalık bir gazete çıkarmaya başladılar(64). "Anadolu'da Ortodoksluk Sadâsı" adındaki bu gazetenin başlığı altındaki; "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne Tâbi' Umum Anadolu Türk Ortodoksları Kilise Kongresi'nin Mürevvic-i Efkârıdır" ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Kayseri-Zincidere Manastırında yayın hayatına başlayan bu haftalık gazetenin 16.ve son sayısı 8 Nisan 1923 tarihini taşımaktadır.

(59) JAESCHKE,167.

(60) İkdâm,30 Aralık 1921,s.1.

(61) JAESCHKE,185.

(62) JAESCHKE,186.

(63) JAESCHKE,195.

(64) JAESCHKE,186.

Kayseri'de yapılan kongre toplantıları, bu toplantılarda alınan kararlar, kabul edilen nizâmname ve diğer faaliyetler gazete vasıtası ile zamanında kamuoyuna duyurulmuştur. Türk Ortodokslarının Millî Mücadele'deki faaliyetlerini aksettirmesi bakımından, Anadolu'da Ortodoksluk Sâdâsı"(65)nın sayılarından bazı ilgi çekici ifadeleri burada zikretmek herhalde yerinde bir hareket olur. Böylece Türk Ortodokslarının Türk'ün zor günlerinde "millî şuur"un bir neticesi olarak Müslüman kardeşlerinin yanında nasıl yerini aldığını da açıkca görebiliriz. Kongrenin Umumi Katiibi Bodrumlu İstimat Zihni, imzası ile yayınlanan yazıda; Fener patrikhanesinin dinî hüviyetini tamamen kaybettiği Yunanistan'ın emrinde siyasî bir müessese haline geldiği açıklandıktan sonra Türk Ortodokslarının böyle bir kilise teşkilatı içinde yer alamayacakları açıkca belirtilmiştir(66).

Yine aynı sayıda; Anadolu'da kendilerine Rum denilen kimselerin Yunanlılıkla hiçbir ilgilerinin bulunmadığı, soyca Türk oldukları ısrarla belirtilerek Türk İstiklâl Mücadelesi'ni desteklediklerini buna mukabil Yunanlılarla işbirliği yapan Fener patrikhanesinin aleyhinde hararetli yazılar yazılmıştır.

Anadolu'da Ortodoksluk Sâdâsı'nın bir başka sayısında; Fener Rum Ortodoks patrikhanesinin küfrân-ı nimette bulunarak metbû-u bulunduğu Türk Hükümeti aleyhindeki çalışmaları, dini siyasete âlet etmesi, bu davranışının ise ne dine, ne de din sıfatıyla bağdaşmadığı hususları

(65) Bu gazetenin tam koleksiyonu Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesindedir. Aynı Üniversitenin Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi binası içinde olan bu kütüphanenin 121/19123 kayıt numarası bu gazeteye aittir.

(66) **Anadolu Ortodoksluk Sâdâsı**, 22 Temmuz 1922, s.1.

şiddetli bir dille yerilmiştir(67). Gazetenin aynı tarihli nüshasında, İstimat Zihni imzası ile çıkan diğer bir yazıda; "Fatih zamanından beri tanınan imtiyaz ve lütûfların Fener tarafından dinin siyasete âlet edilmesi neticesinde kötüye kullanıldığı", tekrar anlatılmıştır.

"Anadolu'daki azınlıklara zulüm ve işkence yapıldığı, mezhep işlerine müdahalede bulunulduğu" şeklinde Fener patrikhanesinin basın yoluyla yaptığı propagandaya bu haftalık gazete, Kayseri Metropolitinin ağzından cevap vererek, Fener'in yayınlarını tekzib etmiştir(68).

5 Ağustos tarihli gazete ise, Ankara'ya gelen İngiliz Generali Townsend'e, "ötedenberi azınlıklara her yönden tanınan mezhep ve medenî haklara Millî hükümetin titizlikle uyduğu, her geçen gün adalet ve şefkatinin arttığı, "azınlık hakları" iddiasıyla dini siyasete alet edenlerin gürültülerine değer verilmemesi hususunda delâlette bulunmasını" rica eden telgrafın metni yer almıştır(69).

Anadolu'daki Türk Ortodokslarının Millî Mücadele'yi daha şuurlu bir şekilde desteklemeleri yolunda önemli gayretleri görülen Papa Eftim'in de yazıları zaman zaman bu gazetede yer almıştır. Bunlardan birinde, Umum Anadolu Türk Ortodokslarının Murahhas-ı Umumisi sıfatıyla Papa Eftim'in cihan kiliselerine, Anglikan Kilisesi Başpiskoposuna "Türk milletine reva görülen yoketme harekâtının, sulh ve kardeşlik içinde yaşamayı sağlamak görevi olan medeni dünyayı harekete geçirmesi gerektiği, Fener patrikhanesinin başı Meletyos'un, Kitâb-ı Mukaddes'in emrine aykırı olarak bir takım asılsız, şikayetnâmeler hazırlayıp, İngi-

(67) Anadolu'da Ortodoksluk Sâdâsı, 29 Temmuz 1922, s.2.

(68) Anadolu'da Ortodoksluk Sâdâsı, 22 Temmuz 1922, s.2.

(69) Anadolu'da Ortodoksluk Sâdâsı, 5 Ağustos 1922, s.1.

liz Dışişleri Bakanlığı'na, Anglikan kilisesi episkoposluğuna, Batı basınına gönderdiğini ve Türklük aleyhine Hıristiyan âlemi ayaklandırıp tekrar dünyayı kan ve gözyaşına boğmaya teşebbüs ettiğini", bildirerek bu oyuna gelinmemesini istemiştir(70).

C. PAPA EFTİM'İN MİLLÎ MÜCADELE'DEKİ FAALİYETLERİ VE TÜRK ORTODOKS PATRİKHANESİNİN KURULMASI

Mustafa Kemal Paşa'nın kendisinden bahsederken; "tek başına bize bir ordu kadar faydalı olmuştur" dediği Papa Eftim'in şahsiyeti hakkında daha önce kısaca bilgi vermiştik. Şimdi de Millî Mücadele sırasında yaptıklarını, Türk Ortodokslarına nasıl bir şuur vermeye çalıştığını ortaya koyalım. Konuya Papa Eftim'in Hâkimiyet-i Milliye'nin 30 Kasım 1921 tarihli nüshasında yayınlanan bir beyannâmesiyle başlamak yerinde olur. "Ortodoks Kiliselerine Bir Tamim" başlığını taşıyan bu tamimde Papa Eftim şu görüşleri savunuyor:

"Keskin Türk Ortodoks Reis-i ruhaniyesi Papa Eftim, umum Anadolu'da bulunan ruhbanlara Allah'ın selâmı üzerinize olsun der!.. Evvel ve âhir vatanımız Anadolu'da hâr-ı hadden gelme haksız taarruzlar neticesi olarak cereyan etmekte ve bizleri dahi müteessir eylemekte olan hadisât-ı harbiyeden dolayı hak ve hukukun müdafaası uğrunda ileri atılıyorum. Avrupa müdahalesi ve bilhassa son zamanlardaki Yunan taarruzları neticesinde Anadolu'nun Müslümanları gibi Hıristiyanları da müteessir ve mutazzır oluyorlar.

(70) Anadolu'da Ortodoksluk Sâdâsı, 12 Ağustos 1922, s.2.

Şuna hiç şüphem yoktur: Hiçbir Anadolu Hıristiyanı bulamam ki şu umumi felâketin kendilerine ait kısmının yegâne sebebi İstanbul patrikhanesi olduğuna kanaat getirmemiş olsun. Zira kabil-i inkâr bir keyfiyet değildir ki Türk hükümetimizin bidayetden şimdiye kadar kiliselerimize bir müdahalesi olmamışken İstanbul patrikhanesi, Rabbimizin emri hilâfına ruhbaniyeti ve mezhebimizi şerre alet ederek Türk olduğumuz halde Ellen'in propagandasına iğfal edilerek giya Anadolu'da bulunan Hıristiyanlar aslen Yunan imiş ve aslına rücu' eyler imiş gibi ekalliyetler huku iddiası ile mezhebi milliyete karıştırarak bir taraftan bizi Yunan âmâline alıştıırarak desiselerini istimal ve diğer taraftan da umumi vekilimiz imişçesine hakkımızı istiyoruz der gibi vaziyetler alarak Avrupa'ya karşı hükümetimizden müşteki sıfat ve vaziyetiyle göstermeğe kalkıştılar.

İstanbul patrikhanesi acaba bu hususta haklı mı? Haksız mı? Mesele- nin ruhanî ve cismanî olarak etraflıca halline girişelim.

Evvelâ, ruhanî düşüncemizden bahsedelim; İncil-i şerif'de mübarek İsâ Mesihimizin, "Allah'a ait olanı Allah'a ve hükümdara ait olanı hükümdara veriniz" diye buyurduğu yazılı olduğu gibi, İsâ Mesihin resulü Pavlos'un Romalılara hitaben yazdığı mektubun onüçüncü babında aynen şöyle yazılıdır:

"Herkes emri altında bulunduğu hükümete itaat etsin. Zira, Allah tarafından olmıyan hiç bir hüküm ve hükümet yoktur. Hükümet, mevcuda Allah tarafından tertip edilmiştir. Bunun için hükümete muhalefet eden Allah'ın tertibine mukavemet edenler, kendi aleyhlerine hükmi davet ederler. Zira, hükümetler, iyi ameller için değil, ancak kötü ameller için

korkutuyorlar. Hükümetten korkmamak ister misin? İtaat et ve iyi olanı işle ki onun tarafından metholunacaksın. Çünkü senin iyiliğin için, Allah tarafından memurdur. Lâkin kötü olanı işler isen kork. Çünkü, o, kılıcını beyhude taşıyor. Zira, Allah tarafından memur olup, kötülük işleyen ve itaat etmiyen üzerine gazab icrası için intikam alıcıdır.

Bu ecelden, yalnız sebebi ile değil, ancak zamir sebebiyle dahi (yani bütün kalbimizle samimi olarak) hükümete tâbi olmak lâzımdır. Bu sebepten dolayıdır ki, hükümete vergi dahi verirsiniz. Zira, hemen bu şeye mukayyet olarak Allah tarafından memurdur.

İmdi, cümleye haklarını veriniz. Yani vergi hakkı olana vergi, gümrük hakkı olana gümrük, korku olana korku, itaat hakkı olana itaat, saygı ve hürmet hakkı olana saygı ve hürmet ediniz..."

Meselenin ruhani kısmına yukarıdaki ilâhi sözler kâfi. Bunlara ilave edilecek nasihat zait olur sanırım. Meselenin dünyevî ve cismanî hususlarındaki düşüncemize gelince, bu da pek açık ve çok basit olduğundan uzun uzun izahat vermeğe lüzum görmüyorum. Çünkü bu da herkese malum bir keyfiyettir. Meselâ; örfen, tabiaten Türk olduğumuzdan patrikhanenin bize Türk lisanımızı kaybettirmek için yaptığı bunca tetbirler kâr etti mi? Türk tabiatımızı değiştirmek için Hıristiyanlıkta nâmahrem yokmuş gibi kiliselerde Avrupa usulü karılar, erkekler ile beraber dua etmeye ve aile arasında teklifsiz görüşmeye alıştırmak için gönderdiği muallim ve muallimleri tedbirleri zerre kadar bir tuttu mu? **Bizim Türk lisanımızla Türk tabiatımız işte olduğu gibi bâkidir.** Yine Pavlos resulün (elçinin) emri mucibince kadınların başları kilisede ve hariçte örtük ve erkeklerden ayrı mahalde görüyoruz. Ve başkası ile ihtilâtlarını (görüş-

melerini) kıskanırız. Bu tabiat Türk ırkından başka bir ırkda yoktur ve ırkımızın hâlis evlâdı olduğumuzu bu ahvalimizden isbat ederiz.

İşte düşüncelerimizi bu suretle hülâsa etmiş oluyorum. Zannederim işitmek için kulağı olan işitsin. On asırdan beri Anadolu'da Türk hükümetimiz ne zaman kiliselerimize taarruz etti? Böyle bir şey vaki midir? Haşa!

Şu halde biz ne Fener patrikhanesi ne de Avrupa devletlerine Anadolu Türk Ortodoks Hıristiyanları için vekalet vermedik. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nden şikayet etmedik. Evvel ve ahir hiçbir şikayet dermeyan (ortaya koymak) etmekliğimize sebep ve mahal de yoktur. Biz Anadolu'da iki kardeş asırlardan beri yan yana yaşadık. Anadolu davasında biz Türk kardeşlerimizle tamamen müşterekiz. Şimdi gönül birliği ile ve pek samimi olarak millî davamızı müdafaa ederken Büyük Millet Meclisi bizim meşru' ve bilakis mahiyetimizden doğmuş hükümetimiz olduğunu bütün cihana ve yine pek samimi olarak anlatmak zamanı gelmiştir. Şu halde umarım Anadolu Türk Ortodoksu ve ruhbanları ve Hıristiyanlarını meşru davamızın müdafaasına davet ederim. Din Allah'a ait ve vicdana merbuttur. Kiliseler siyaset ocağı* din şerre âlet değil hayra delâlettir. Fener patrikhanesi ruhanî vazifesini ihmal ederek şanlı Türk ırkının biz şanlı evlâdı olduğumuz halde bizi desise ile Yunanlı yapmağa kalkışması ve Avrupa'ya böyle göstermek istemesi Allah'ın emrine ve hakikate muhaliftir. Bunun için Anadolu'da Türk'den başka bir ırk yoktur ki Cemiyet-i Akvam ve Avrupa Devletleri burada bir ekalliyetler hukukundan bahsedebilsinler. Binaenaleyh hakikati bütün dünyaya ilân ile bu

*olmadığı gibi

ekalliyetler hukuku meselesini reddedelim ve diyelim ki, "Anadolu'da yalnız Müslüman Türk ve Hıristiyan Türk vardır ve hükümetimiz bizim kurduğumuz hükümettir. Lütfen bir âlemin evlâdı arasına girmeyiniz. Yunan gayretini güdenlerin yalancı sözlerine kanmayınız. Bu selâmet, milletin olacaktır. Mektubumun kilise reis-i ruhânisi tarafından kilisede umum millete kıraat ve ilânını istirham ederim...

Keskin Türk Ortodoks Metropolid
Vekili Papa Eftim Zeki(71)."

Papa Eftim'in, milliyet şuuruyla kaleme aldığı bu beyannamenin mut-laka halka duyurulmasını istemesinin sebebi Fener Rum patrikhanesinin Millî Mücadele sırasında çok kesif bir şekilde yürüttüğü yıkıcı faali-yetlerdir. Fener patrikhanesi, Türk Ortodokslarını Yunanlaştırmak için önce Kayseri'ye bağlı Zincidere'de bir "ruhban okulu" açmış, bunu daha sonra açılan "kız yetimhane okulları" takip etmiştir. Bu okullarda Yu-nanistan'dan getirilen "Megola-ideacı" öğretmenler sistemli olarak öğ-renci yetiştirmeye başlamışlar , bunda da kısmen başarılı olmuşlardır. Bu öğretmenler, talebelerine devamlı telkinlerde bulduklarından yavaş ya-vavaş Türk Ortodoksları, Türkçe soyadlarının karşılığı olan Grekçe isimle-ri kullanmağa başlamışlardır.

Günümüzde dahi İstanbul'da bazı Ortodokslar, kendilerine Türkçe Arslanoğlu yerine Grekçe Leondiyadis, Pamukoğulları yerine Vanvikidis, Gülbalıoğulları yerine Antomelidis denmesini istemektedirler. Rumların, "Büyük Yunanistan" hayali hiçbir zaman gönüllerinden silinmediğinden Rum dilini konuşan bir kuşak hazırlama faaliyeti devam etmiştir.

(71) **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Kasım 1921, s.1.

Türk Ortodoksları, önceleri dinî isim diye Yorgi, Dimitri olarak vaftiz edildikleri halde, sonradan Rum adları olan Euripidis, Sokrotis, Plâton gibi adlar almışlardır.

Papa Eftim, her vesile ile dindaşları olan Türk Ortodokslarını, Fener patrikhanesinin bu sinsî siyasetine karşı uyarılmış ve birliğe çağırmıştır. Bu arada Fener patrikhanesinin yayınladığı ve Meclis-i Mebusan için yapılacak seçimlere iştirak edilmemesi yolundaki emrine döha önce de belirttiğimiz gibi karşı çıkacak, Türk Ortodokslarının "mühtehib-i sani" sıfatıyla seçimlere katılmasını sağlamıştır.

İstanbul'daki patrikhanenin Millî Mücadele sırasındaki ihanetleri karşısında Papa Eftim, Keskin kazasının metropolit vekili olarak kendisine bağlı olan cemaatini toplayarak Fener patrikhanesinin bu ihanetini protesto etmiş ve Millî Mücadele'ye katılma kararı almıştır. Bu karar geciktirilmeden hemen Ankara Hükümeti'ne bildirilmiştir(72).

Millî Mücadele'ye açıkca desteğini ortaya koyan Papa Eftim'in Keskin ve Ankara'da bulunduğu sırada sadece ruhani liderliği ile değil, Türk milletinin bir ferdi olarak da maddî destek sağlanmasında gayretleri zikredilmelidir. Memleketin işgali karşısında "kuvay-ı milliye" adı verilen ve Türk milletinin düşmanlarına karşı kendiliğinden oluşturduğu milis kuvvetleri, Millî Mücadele'nin ilk savunma teşkilâtlarıdır. Bu teşkilâtların işleyiş tarzını biraz incelersen Papa Eftim'in Millî Mücadele içindeki faaliyetlerini daha iyi anlayabiliriz.

(72) Nureddin Peker, "Türk Dostu Değil, Türk Oğlu Türk Papa Eftim'in Arkasından", Tarih Konuşuyor, C.8, S.52, Mayıs 1968, s.3690.

Kuvay-ı Milliye, vatanın istilâya uğradığını gören Türk halkının hemen harekete geçerek teşkilâtlanması ve silahlanması ile kısa bir sürede düşmanı müşgöl duruma düşürecek derecede kuvvetlendi. Bu güç sadece İzmir ve çevresinde Yunanlılara karşı değil tehlike bulunan her yerde kendini hissettirdi. Bu millî müfrezelerinin kuruluşunda eşrafın rolü büyük oluyordu. Çünkü silahlı köylüler çok defa eşraftan birinin etrafında toplanmak üzere şehirlere gelmekte idiler. Bundan başka hemen hemen her yerde teşekkül etmiş olan "Kuvay-ı Milliye Heyetleri" ve "Müdafaa-i Hukuk Heyetleri" millî müfrezelerin her türlü ikmal hizmetlerini ifa ediyorlardı.

"Kuvay-ı Milliye"yi meydana getiren milli kuvvetler zaman geçtikçe artmış ve "millî taburlar" ve "alaylar" kurulmuştu. Bu birliklerin başında halkın ileri gelenlerinden birisi bulunurdu. Her alay ve tabur komutanının "subay" olan bir yardımcısı vardı. "Kuvay-ı Milliye"nin liderleri askerî birliklerle temas kurarak "Kuvay-ı Milliye"nin silah ihtiyaçlarını karşıyorlardı." **Kuvay-ı Milliye'nin yedirilip-içirilmeleri, araç-gereç gibi ihtiyaçları doğrudan doğruya o bölge ahalisi tarafından sağlanmakta idi**(73).

"Kuvay-ı Milliye" birlikleri, 1920 yılının sonlarına kadar başta vatanın düşmandan temizlenmesi olmak üzere, ayaklanmaların bastırılmasında, buldukları bölgelerde huzurun, birlik ve beraberliğin sağlanmasında görev yapmışlar, daha sonra da düzenli orduya geçtikten sonra vazifelerini tamamlamışlardı(74).

(73) Refik Turan, Muhammet Şahin, Mustafa Safran, **Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi**, Ankara, 1988, s.230-232.

(74) Bayram Sakallı, **Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler**, Ankara, 1988, s.114.

Papa Eftim'in Keskin'de Metropolit vekilliği yaptığı sırada Ankara'da kazalarıyla birlikte "Kuvay-ı Milliye" birliklerinin teşkili iyice hızlanmıştı. Albay Kazım (Özalp)'ın bildirdiğine göre Kırşehir, Keskin, Beypazarı, Bolu, Mudurnu, Ankara, Konya gibi yerleşim merkezlerini içine alan bölgede kurulan "İkinci Kuvay-ı Seyyare" birliği **Çolak İbrahim Bey** komutasında teşkilânlarmıştı(75).

Papa Eftim'in oğlu Turgut Erenerol'un ifade ettiğine göre; "Babam Papa Eftim, Keskin'de Çolak İbrahim'le görüşmüş ve onun "Kuvay-ı Seyyâre" için talep ettiği; at, eğer, giyecek gibi ihtiyaçları bir haftada "Türk Ortodoks cemaatinden" toplayarak Keskin kaymakamına teslim etmişti." Burada babasından duyduğu kadarıyla Turgut Erenerol, bu araç-gereçlerin toplanması için hem Müslüman cemaate hem de Ortodoks cemaate onbeş günlük bir süre verildiğini fakat Papa Eftim'in bu süre dolmadan istenenleri verdiğini dolayısıyla "Kuvay-ı Milliyeciler" in de takdirini kazandığını kendisiyle yaptığımız görüşmede söylemişti. Yine aynı görüşmede; Papa Eftim'in Kuvay-ı Milliye kumandanlarından Çerkez Ethem'le de birçok defa görüştüğünü ayrıca cephelere gönderilecek elbise, çamaşır gibi ihtiyaçların karşılanmasında Papa Eftim'in Keskin kaymakamına yardımcı olduğunu duyduk(76).

Papa Eftim, sadece Keskin'deki millî faaliyetlere katılmıyor;civar il ve ilçelerde kendisi için verilen vazifelere de koşuyordu. İstanbul patrikhanesinin teşvik ve iğfalâtına kapılarak millî hükümete karşı isyan eden, Türk köylerine saldıran Rum çetelerini doğru yola getirmeğe

(75) ÖZALP, I, 158.

(76) Ağustos 1989'da İstanbul'daki "Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesi"nde patrik Turgut Erenerol ile yaptığımız görüşmelerde bize, babasının Keskin'deki bu faaliyetlerine ilave olarak 200 yataklı bir hastane yaptırdığından bahsetmişti. Fakat biz bu hastane ile ilgili bilgiyi başka kaynaklarda bulamadığımız için ihtiyatla karşılıyoruz.

de uğraşılıyor, bunları kışkırtan yerli patrikhane uşakları ile savaşıyordu. Pontuscu çetelerin tenkiline giden **Dahiliye Vekili Fethi Bey** ile birlikte harekât sahasına gitmek isteyen Papa Eftim'in bu isteği yerine getirilmedi. Çünkü dışarıdan tahrik ve teşvik gören isyankâr pontuscuların, Papa Eftim'in nasihatlerini dinlemediklerinin ve yola gelmelerinin ihtimali görülmemiştir. Üstelik kendisine herhangi bir suikastta bulunmaları ihtimali de düşünülmemiştir. Bu sebeplerden dolayı Dahiliye Vekili ile birlikte gitmesi uygun görülmemiştir. Hükümet Papa Eftim'in gönlünü almak için Akdağmadeni dağlarında bulunan Hıristiyan çeteleriyle ilgilenmesini kendisinden istemiştir. Bu görevi, bizzat kendisi değil de, maiyetindeki iki papaz ile iki sivilden müteşekkil bir heyet vasıtasıyla başarılı bir şekilde neticelendirmiştir(77).

Mustafa Kemal Paşa ile devamlı bir irtibatı ve onunla teşrik-i me-saisi bulunan(78) Papa Eftim'in başından sonuna kadar Millî Mücadele'nin aktif olarak içinde bulunduğunu, yardımlarını hiç bir zaman sakınmadığını söylemek herhalde bir hakkın teslimi olsa gerektir. Bu faaliyetlerinin en önemlisini, Millî Mücadele aleyhinde yaratılmak istenen kamuoyunun bertaraf edilmesinde göstermiştir. İstiklâl mücadelesinin kızıştığı bir sırada Fener patrikhanesi, bütün dünya milletlerine hitaben yayınladığı bir beyanname: "Canavar zalim Kemalistlerin zulmünden biz Hıristiyanları kurtarmaya geliniz! Ankara'daki zehirli yuvalarını yıkmak için acele ediniz!" diyerek son derece olumsuz bir hava estirmeye çalışmıştı.

(77) ERGENE,15.

(78) ELÖVE,364.

Bu beyannameye Türk Ortodoksları adına cevap veren Papa Eftim, Ankara Hükümeti'nin Hıristiyanlara iyi muamelede bulunduğunu, Fener patrikhanesinin dini siyasete âlet ettiğini belirterek Avrupalı gazetecileri Anadolu'ya davet etmiştir.

Eftim'in bu çağrısı üzerine birçok yabancı gazeteci Ankara'ya geldi. Yabancı gazetecilerin Eftim'e ilk sualleri şu oldu:

"Anadolu'da Türklerin Hıristiyanları öldürdükleri iddia edilmektedir; siz ne diyorsunuz?"

Papa Eftim bu suali şöyle cevaplandırdı:

"Evet...Bu iddianın yalanı yok, yanlışı vardır: Millî Hükümete ve Türk millî davasına ihanet edenlerden istiklâl mahkemelerinde, ihanetleri tahakkuk eden Rum ve Ermenilerden fazla Müslüman Türkler idam edilmişlerdir. Yozgat isyanında beş Rum'un ihaneti sabit olmuş, asılmışsa; ihaneti ortaya çıkan elli ileri gelen Müslüman Türk de idam edilmiştir. Akdağmadeni, Konya ve sair yerlerde de durum böyledir."

Bu cevap üzerine yabancı gazeteciler, Millî Mücadele liderleri ile de görüşmüşler, gezip görerek Anadolu'daki ayaklanmanın Müslümanlık-Hıristiyanlık meselesi olmayıp, "İstiklâl" ve "Hürriyet" davası olduğunu görmüşler ve hadiseyi bu şekilde ele alarak dünya efkârını aydınlatmışlardı(79).

Papa Eftim'in 1922'de Ankara'da -şimdiki Ulus meydanında ilk Meclis binasının önünde- düzenlenen bir mitingdeki konuşması da anlatılmaya

değer bir hadisedir. 31 Mart 1922 günü Mustafa Kemal Paşa'nın da katıldığı bir açık hava toplantısında halkı galeyana getirici konuşmalar yapılıyordu. Bu sırada Büyük Millet Meclisi binası önünden konuşmaları takip etmekte olan Paşa, Papa Eftim'in de bir konuşma yapmasını istedi. Eftim hazırlığı olmadığını ileri sürerek konuşmaktan çekindi. Fakat Millî Mücadele liderinin ısrarı üzerine Meclis binasının önündeki taş duvarın üstüne çıkarak aşağıda özetlenen konuşmasını yaptı:

"...İsrail kavminin Filistinlilerle yaptığı bir savaşta, İsrail komutanı Yalvaç Davut, Filistinlilerin komutanı ile, âdet olduğu veçhile ordularının çevrildiği meydanda düello ediyor. Yalvaç Davut, bu düelloya, dağarcığında daima bulundurduğu bir sapan ile çıkıyor. Rakibi olan Filistin komutanı da, her tarafı zırhlarla kaplı bir şekilde ve silahlanmış olarak meydana geliyor.

Bu suretle karşılaşan iki rakip komutan, askerleri tarafından şiddetle alkışlanıyor. Fakat Filistinliler, kumandanlarına çok güvendikleri için, elinde sapan ile duran Davut'la alay ediyorlar. Haklı ve meşru davasına inanan ve Tanrı'nın yardımına güvenen Davut, sapanına bir küçük taş yerleştiriyor. Sapanı bütün kuvvetiyle sallıyor, sallıyor ve ileri doğru fırlatıyor. Bu taş, gözünden başka vücudunun her yeri zırhla kaplı olan rakip kumandanın tam gözüne isabet ediyor ve bu acı ile sırtüstü yere seriliyor. Bu fırsattan istifade etmeği bilen Davut, hemen rakibinin üzerine çulluyor. Düşmanın kendi kılıcı ile kafasını kesiyor ve Suriyelilere doğru fırlatmak suretiyle zafer ve galebesini ilân ediyor."

Papa Eftim, bu hikayeyi heyecanlı jestlerle anlattıktan sonra, bunun o zamanki Türk-Yunan savaşı ile olan benzerliğinden bahsediyor. Müt-

tefik devletlerin yardımları ile kalkınan Yunan ordusunun harp vasıtaları bakımından zenginliğini, Suriyeli kumandanın baştan aşağı zırhlarla kaplı vaziyetine, milletimizin sarsılmaz azim ve imanını da Davud'un durumuna benzeterек bu benzetmeye bazı hadiseleri de misal gösteriyor. Böylece dinleyenlerin ümitlerini kuvvetlendirici ispatlar yapıyor.

Bu arada Türk milletinin millî davası ve sarsılmaz azim ve imanı karşısında bütün mutaarrız düşmanların eriyeceğine hiçbir Türk'ün zerre kadar şüphe etmemesi gerektiğini uzun uzadıya izah ettikten sonra(80), bütün düşman taarruzlarının ve milletimize musallat olan bütün kötülüklerin müsebbibi olan İstanbul patrikhanesinin de ihanetini, Türk Ortodokslarının mal ve canları ile Millî Mücadele'ye katkılarını anlatmış ve konuşmasını şu sözlerle tamamlamıştır:

"Düşmanlarımızın herşeyi var. Bizim silah ve cephanemiz yok amma, göğsümüzde imanımız var, mutlaka kazanacağız. Fener patrikhanesinin ihanet mumunu söldüreceğiz, muzaffer olacağız(81)."

"Yaşasın muzaffer Türk ordusu ve milleti(82)."

Papa Eftim, İstanbul'daki Fener Rum patrikhanesi ile daha iyi mücadele edebilmek için Anadolu'da bir "Ortodoks Kilisesi" kurmaya karar verdi(83). Bu bağımsız patrikhanenin kuruluşu için Türkiye Büyük Millet Meclisi Adliye Vekâletinden izin aldı(84) ve hemen çalışmalarına başladı. "**Türk Ortodoks Patrikhanesi**" adıyla **Kayseri**'de kurulması düşünülen bu bağımsız teşkilâtın ilk safhasında bir kongre toplamak gerekiyordu. Kongrenin toplanabilmesi için de "üç ruhanî başkan" lâzımdı.

(80) ERGENE, 16-17.

(81) PEKER, 3689.

(82) ERGENE, 17.

(83) ERCAN, Fener ve Türk Ort., s.419-420.

(84) ERGENE, 27.

Anadoludakiler ise ya kaçımlar ya da kaçmak üzere idiler. Yalnız Konya metropolidi Prokobiyos, Maçka metropolidi Kirillos, Antalya episkoposu Meletyos ve Gümüşhane episkoposu Yervasyos Anadolu'da idi. Papa Eftim, çeşitli sebeplerden bunları Kayseri'de toplamakta ve ikna etmekte epeyce güçlük çekti(85).

"Kilise Kongresi'nin Birinci İctima-i Umumu" 16 Temmuz 1922 Pazar günü Kayseri, Zincidere manastırında çalışmalarına başladı(86). Anadolu'da bulunan ruhanî liderlerden Prokobiyos, Yervasyos ve Meletyos Kayseri'ye geldi. Ayrıca bu kongreye Anadolu ve Trakya'da bulunan seksen ruhanî daire davet edildi. Bunlardan Fener patrikhanesinin nüfusu altında bulunana İstanbul'daki sekiz ruhanî daire katılmadı. Büyük kongre öncesi yapılan bu hazırlık toplantıları çok gürültülü ve çekişmeli geçti. Bu ön çalışmalar sırasında şu tekliflerin kongreye sunulmasına karar verildi:

1. Kanun ve nizamlara aykırı olarak patrik seçilen Meletyos Metaksis patriklikten çıkarılacak ve Fener patrikhanesi feshedilecek.
2. Kayseri'de bağımsız bir "Türk Ortodoks Patrikhanesi" kurulacak.
3. Kilise ve cemaatler tarafından noterliklerce tanzim edilmiş vekâletnâmelerle Papa Eftim'e "Anadolu Ortodoks kilisesinin umumî vekilliği ve murahhaslığı" payesi verilecek.

Hazırlık toplantılarından sonra nihayet 21 Eylül 1922'de Konya metropolidi Prokobiyos'un başkanlığı altında kongre toplandı(87). Kongrenin

(85) ERCAN, Fener ve Türk Ort., s.420.

(86) Ali Rıza Önder, **Kayseri Basın Tarihi (1910-1960)**, Ankara, 1972, s.45.

(87) ERCAN, Fener ve Türk Ort., s.420.

açılışını etkileyici bir konuşma ile Papa Eftim yaptı. "Anadolu'da Ortodoksluk Sâdâsı" gazetesinde neşredilen bu konuşmanın bir bölümü aynen şu şekildedir:

"Irken, lisanen, tab'an, âdeten, Türk İslâmlarla Millet-i vahide halinde bir aile efradı olduğumuzu ve Fener'in tavır ve vaziyetinden mütevellit tabiülhusus dahilî iğbirar ve münafaret sebebi ile harici kuvvetlerin, yabancı elin müdahalesine hiçbir kanun müsaade etmiyeceğini ve biz kalil Türk Ortodoks milleti, Avrupa'dan, Garp âleminde istihlâs sadedinde bir gûna müracata-i istindadımız olmadığını ve olamayacağını ve zira Anadolu'da esir ve hakir ve zelil değil, hür ve serbest yaşadığımızı mükerreren Avrupa hükûmatına, âlem-i medeniyete ilâm etti, ediyor ve daima edecektir(88)."

Papa Eftim'in bu konuşmasından sonra, daha önce düzenlenmiş bulunan mazbata okundu. Yetmişiki ruhanî daire başkanlarının da iştirakiyle yapılan teklifler ve tutulan mazbata ittifakla kabul edildi. "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine Tabi Umum Anadolu Türk Ortodokslarının Patrik Kaim makamı intihabatına Dair Mazbata-i İntihabiye" başlığını taşıyan bu kongre kararının bir sureti TBMM'ne gönderildi(89).

Kayseri'de 21 Eylül 1922'de kurulan Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin patrik kaymakamı olarak Prokobiyos tayin edilmiş ve hepsi halktan olmak üzere oniki kişilik bir Sen Sinod Meclisi kurulmuştur.

(88) Anadolu'da Ortodoksluk Sâdâsı, 22 Temmuz 1922, s.1.

(89) Aslı İstanbul'daki "Türk Ortodoks Patrikhanesi"nde bulunan bu mazbatanın bir sureti Turgut Erenerol tarafından bize de verilmiştir(EK 2).

D. TÜRK ORTODOKSLARININ MİLLİ MÜCADELE SONUNDAKİ DURUMLARI

Millî Mücadele'den sonra Lozan'da başlayan barış görüşmelerinde üzerinde en çok konuşulan konulardan biri de; Fener Rum patrikhanesinin Türkiye'de varlığını devam ettirip ettiremeyeceği, sınır dışına çıkarılıp çıkarılamayacağıdır. Bu görüşmelerde dikkati çeken husus; "Fener" in beklenmedik bir şekilde büyük bir "belâ" olarak Türk tarafının karşısına çıkması üzerine "Türk Ortodoksları"nın tefrik edilemediğidir. Bu bakımdan Lozan'da, "Fener Rum patrikhanesi" meselesi, kısaca "Ortodoksluk" meselesi olarak anlaşılmış, inceliklerine girilememiştir.

Lozan konferansı genel oturumuna 21 Kasım 1922'de başlamıştır. Görüşmeler 4 Şubat 1923'de kesintiye uğramış, 23 Nisan 1923'de tekrar başlamış ve barış antlaşması bununla ilgili diğer belgeler 24 Temmuz 1923'de imzalanmıştır. Türk tarafını, başkanlığını Hariciye Vekili olarak İsmet (İnönü) Paşa'nın yaptığı yirmi kişilik bir heyet temsil etmiştir. Bu heyette, Sıhhiye Vekili Rıza Nur Bey, eski Maliye Vekili Trabzon Mebusu Hasan (Saka) Bey bulunuyor, askerî, malî, iktisadî, hukukî müşavirler ile kâtipler de yer alıyordu(90).

Türk delegeleri konferans sırasında Fener patrikhanesinin zararlı faaliyetlerini, "devlet içinde devlet" olmak istediğini ileri sürerek kapatılmasını istediler. Bu konuda yapılan müzakerelerde Rıza Nur görüşlerini açıklarken şu ifadeleri kullanmıştır:

(90) Mehmet Gönülöbol, Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, I-II, Ankara, 1987, s.48-49.

"Şimdiye kadarki faaliyeti siyasî olan patrikhanenin Türkiye hâricine nakli icabeder. Zira patrikhanenin ve ona bağlı müessesât-ı uzviyenin imtiyazât-ı siyasiyesinin ilgâsı neticesinde sebep-i vücudu kalmamıştır. Ve bu cihetle yeni usûle uyması hususuna, mâzideki hareketi manî olacaktır.

Ruhbanın imtiyâzât-ı cismaniyesinin izalesi ve Rum patrikhanesinin Türk hududu haricine çıkmasının, Türkiye için ictinâbı gayri kâbil olduğu derecede, patrikhaneyle alakadar bulunan cemaat için de bais-i necat olduğu mülahazât-ı sâlifeden nümâyân olur(91)."

Patrikhane konusunda Mustafa Kemal Paşa da 20 Ocak 1923 tarihinde Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayınlanan aşağıdaki beyanatı vermiştir:

"Bir fesat ve hıyanet ocağı olan ve memleketimize nifak tohumları eken, uyumsuzluklar yaratan, Hıristiyan hemşehrilerimizin huzur ve refâhı için de uğursuzluğa ve felâkete sebep olan Rum patrikhanesini artık topraklarımız üzerinde bırakamayız. Bu tehlikeli teşkilâtı memleketimizde muhafazaya bizi mecbur etmek için ne gibi vesile ve sebepler gösterilebilir?

Türkiye'nin, Rum patrikhanesi için arazi üzerinde sığınılacak bir yer göstermeye ne mecburiyeti var?

Bu fesat ocağının hakiki yeri Yunanistan değil midir? Büyük Millet Meclisi tarafından idare edilmekte olan yeni Türkiye, Bab-ı âli'nin taht-ı idaresindeki eski Osmanlı İmparatorluğu değildir.

(91) M.Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul, 1980, s.202-203.

Yeni Türkiye şeref ve haysiyet, kudret ve kuvvetini müdrük ve hukuku muhafaza için mevcudiyetini tehlikeye atmaya hâzır ve âmâdedir(92)."

Patrikhane meselesinde, Türk Ortodoksları hakkında ayrıca görüş bildirilmemesi, onların da Rumlarla bir tutulduğu kanaatini uyandırdığı için Papa Eftim başta olmak üzere Anadolu'daki Türk Ortodoksları, kendilerinin "mübadele"ye tabi tutulmamaları hususunda teşebbüslerde bulunmuşlardır. "Mübadele" görüşmeleri yapıldığı sırada "Anadolu'da Ortodoksluk Sâdâsı" gazetesinin 14.sayısında çıkan aşağıdaki satırlar "Türk Ortodoksları"nın bu konudaki gayretlerine bir misal teşkil edebilir:

"İşte, ırkan, lisanen, âdeten Türk, diyaneten Ortodoks olan biz Türk Ortodoksların Türklüğünden hiçbir kimse ıstibah edemiyeceğinden, gerek ekalliyet, gerek "mübade" hususatının bizlere şümülî olamayacağı emr-i tabii bulunduğunu Avrupa bilmelidir(93)."

Lozan konferansı sırasında hararetli tartışmalara konu olan bu mesele, 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan "Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelenâme" ve buna bağlı "Protokol"(94) ile bir karara bağlanabilmiştir.

Bu andlaşmada, mübadeleye tabi tutularak kimseler ve mübadelenin şartları hakkında hükümler bulunmaktadır. Ayrıca andlaşmanın uygulanmasını sağlamak ve bundan çıkacak uyuşmazlıkları halletmek için "Akid" tarafların tayin edecekleri dörder kişi ile 1914-1915 Savaşı'na katılmamış olan hükümetlerin vatandaşları arasından Milletler Cemiyeti Meclisi'nce

(92) **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Ocak 1923, s.1.

(93) ÖNDER, 48.

(94) İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, (1920-1945), Ankara, 1983, s.177-183.

tain edilecek üç üyeden müteşekkil bir komisyon kurulmuştur. Bu andlaşma hükümlerinin uygulanması andlaşmanın hazırlanmasından daha zor olmuştur.

Muhtelit Mübadele Komisyonu, çalışmalarına Ekim 1923'de başlamış, bunu takibeden bir yıl içinde önemli bir engelle karşılaşmadan bir kısım Rum ve Türk halklarının mübadelesini sağlamıştır. Bununla beraber, kısa bir süre sonra mübadelenin yaratmış olduğu sosyal meseleler ve "Andlaşma"nın ikinci maddesinin uygulanmasından çıkan uyuşmazlıklar Türkiye ile Yunanistan arasında savaş tehlikesi doğuracak mahiyet almıştır. Andlaşmanın ikinci maddesi şöyledir:

"Birinci maddede musarraf olan mübadele âtidedeki ahaliye şâmil değildir:

- a. Dersaadet Rum ahalişi,
- b. Garbî Trakya'nın Müslüman ahalişi,

Dersaadet'in Rum ahalişi addedilecekler 1912 Kanunu mucibince tahdit edilmiş bulunan Dersaadet Şehremaneti havzasında 30 Teşriki evvel 1918 tarihinden mukaddem sakin bulunmuş olan bilcümle Rumlardır. Garbî Trakya'nın Müslüman ahalişi addedilecekler, Bükreş muahedenamesiyle 1913'de tayin edilen hatt-ı hududun şarkındaki havalide mütemekkin bilcümle Müslümanlardır."

Bu madde Muhtelit Mübadele Komisyonunun Türk ve Yunan üyeleri tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Komisyondaki Türk üyelerine göre, İstanbul'da 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan kimsele-
rin Türk kanunlarına göre tesbit edilmesi gerekiyordu. Komisyonun Yunan

üyelerine göre ise, Andlaşmada Türk ve Yunan kanunlarına bu hususta bir atıf yapılmadığına göre, "sakin bulunmuş" (Etablis) kelimesinin herhangi bir kanuna bağlı olmaksızın andlaşmanın metaine ve ruhuna uygun olarak yorumlanması gerekiyordu. Komisyonun bu konuda bir hal yoluna varamaması üzerine, Milletler Cemiyeti Meclisinin kararı ile Milletlerarası Daimî Adalet Divanı'ndan istişarî mütalaâ talebinde bulunmuştur.

Divan 21 Şubat 1925 tarihinde özet olarak şu mütalaâyı vermiştir:

1. "Sakin bulunmuş (établis)" deyimi daimîlik vasfını taşımakta ve bir oturma ile beliren fiilî bir durumu ifade etmektedir.

2. "İstanbul'un Rum ahalisi" deyimi ile kastedilen şahısların Andlaşma gereğince "sakin bulunmuş" sayılmaları ve mübadele dışında bırakılmaları için, İstanbul şehrinin 1912 kanunu ile tesbit edilen belediye sınırları içinde bulunmaları, ayrıca oraya her ne şekilde olursa olsun 30 Ekim 1918 tarihinden önce gelmeleri ve orada daimî olarak oturmak niyetinde bulunmaları gerekmektedir.

Mübadele meselesinde çıkan uyuşmazlık Yunan Hükümeti'nin İstanbul ve çevresinde yaşayan Rum halkından mümkün olduğu kadar fazlasını mübadele dışında bırakmak gayretinden ileri gelmiştir.

"Etabli meselesi" Divanın verdiği istişarî mütalâa ile hukukî yoldan da çözülmemiştir. Yunan Hükümeti Batı Trakya'da bulunan Müslüman-Türk halkın mallarına el koyarak buralara Türkiye'den gelen mübadil Rumları yerleştirmiştir. Bunun üzerine Türk Hükümeti mukabelede bulunmuş ve İstanbul'daki Rum halkın mallarına el koymuştur. Mübadele meselesi ancak 1 Aralık 1926 tarihinde Atina'da iki devlet arasında yapılan bir

andlaşma ile siyasi bir çözüme kavuşturabilmiştir(95).

Kendilerinin Türk asıllı olduklarını savunarak mübadeleye tabi tutulmalarını isteyen Türk Ortodoksları, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne müteaddit defalar müracaat etmişlerdir. Bu müracaatlardan sadece Papa Eftim'inki olumlu neticelenmiştir. Hükümetin aldığı 3 Ağustos 1924 tarihli bir kararla; Papa Eftim ve ailesinin mübadele dışı tutulabilmesi için İstanbul'a yerleşmesine müsaade edilmiştir. Bu kararda şu ifadeler yer almaktadır:

"Papa Eftim Efendi'nin "Harekât-ı Milliye"nin ibtidasından beri Türkiye davasıyla alakadar görünmesi ve patrikhaneye arasındaki vaziyet nazar-ı itibare alındığı takdirde efrad-ı ailesinin mübadeleye tabi olması düçar-ı felâket olacağı muhakkak bulunduğundan bir karar ittihazı talebini havi Dahiliye Vekâleti celisesinin 2/8/340 tarih ve Emmiyet-i Umumiye Müdüriyeti 3798 No'lu tezkeresi üzerine mümaileyh Papa Eftim Efendi ve ailesinin İstanbul'da yerleşmesine müsaade itası icra Vekilleri Heyetinin 3/8/340 tarihli içtimasında karargir olmuştur. 3/8/340

Türkiye Reisi Cumhuri
Gazi Mustafa Kemal

Başvekil ve hariciye Vekili
İsmet

M.M.V.
Kâzım

AD.V.
M.Necati

DA.V.
Dr.Refik

MA.V.
M.Abdulhak

M.V.
Vasıf

N.V.
Sırrı

ZR.V.
Zekâi

S.İ.M.V
Dr.Refik

M.İmar ve İskân V .
Rafet(96)."

(95) GÖNLÜBOL,63-65.

(96) EK 3.

O dönemde memleket içinde esen sınırlı hava, devrin Fener patriğinin İstanbul'dan zorla çıkarılmasına bile yol açmıştı. Mübadil edilecek Ortodokslardan biri olduğu anlaşılan Konstantin Arapoğlu adındaki din adamı, yeni kurulan Cumhuriyet idaresi tarafından her türlü baskılara rağmen sınır dışı edildi. Böylece bir tarih devri kapandı ve çok değişik yapıları bulunan topluluklar yerlerinden ayrıldılar(97).

"Mübadele Andlaşmasının" uygulanmasında, Anadolu'da yerleşik "gayr-i müslim" topluluklar içinde çok değişik yapıya sahip unsurların birbirinden tefriki yapılamadığı için Türk Ortodoksları, hiç ayrılmak istemedikleri bu topraklardan "koparılmıştır" diyebiliriz. Hem kendilerinin hem de M.Fuad Köprülü gibi bazı ilim adamlarımızın belirttiği gibi, "Türk asıllı(98)" kabul edilmesi gereken bu insanlar, ne Türk olarak yaşayabilmişler ne de Yunan olabilmişlerdir.

(97) Mahmut Şakiroğlu, "Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar", *Ord.Prof.Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, 1985, s.232.

(98) M.Fuad Köprülü, "Anadolu'da Hıristiyan Türkler", *İkdam*, 19 Haziran 1921, s.4.

SONUÇ

Devletini ve milletini seven, onun üzerine titreyen şuurlu bir Müslüman Türk'ün düşünebileceği ve savunabileceği görüşlere sahip olan Türk Ortodokslarının, menşe'i ve tarihi incelenecek olursa oldukça ilgi çekici sonuçlar çıkacaktır.

Yakın tarihlerinden başlayarak incelendiğinde hemen Millî Mücadeledeki faaliyetleri dikkat çeker. Türk'ün bu ölüm kalım mücadelesinde Türk milletinin yanında yerini alarak Rum taarruzlarına maruz kalmışlardır.

Liderliğini Papa Eftim'in yaptığı Türk Ortodoksları, Millî Mücadele sırasında yürütülen menfi propagandaların izalesinde oldukça faydalı hizmetler görmüşlerdir. Yunanistan'ın Fener Rum patrikhanesi vasıtasıyla yürüttüğü Türk düşmanlığı faaliyetlerine karşı Papa Eftim, Anadolu'daki bütün kiliselere tamim göndererek ihanet içinde bulunmamaları, ken-

dilerine iyilikten, adaletten başka bir idare tarzı göstermemiş olan Türk milletine düşmanlık yapmamaları konusunda ikazlarda bulunmuştur. Ayrıca Orta Anadolu'daki bazı şehir ve kasabaları dolaşarak Hıristiyanlarla Müslüman Türkler arasında başgösteren gerginliklerin bertaraf edilmesinde de faydalı hizmetler görmüştür. Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin müsaadesiyle 1922'de Kayseri'de kurulan Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesi, Yunanistan'ın Hıristiyanlık adına yürüttüğü Türk düşmanlığı propagandasına indirilen en büyük darbe olmuştur.

Millî Mücadele'de faydalı hizmetler gören Türk Ortodokslarının bu takdire şayan davranışları üzerinedir ki dikkatler bu insanların menşe'i üzerine çevrilmiştir.

Papa Eftim başta olmak üzere birçoğu kendilerinin öz be öz Türk olduklarına inanmaktadırlar. Papa Eftim, çeşitli beyanlarında; dillerinin Türkçe olduğunu, örf, âdet ve ananelerinin Türk millî kültüründen farklı olmadığını açıklayarak bir bakıma Rumlarla din bağından başka bir ilgilerinin bulunmadığını ortaya koymakta ve Türklüğünü isbat etmeğe çalışmaktadır.

Din meselesinde de; kiliselerinde Türkçe âyin yaptıkları, diğer Hıristiyanların aksine kilisede kadınların ayrı erkeklerin ayrı oturduğu, kadınların gerek kilisede gerekse kilise dışında başlarını açmadığı, yabancı erkeklerle konuşmalarının hoş karşılanmadığı bilinen hususlardır. Bütün bu hususlar, Hıristiyan Rumlarla Türk Ortodokslarını birbirlerinden ayırmaktadır. Bu farklılıkları ortadan kaldırmak için Yunanistan yıllarca uğraşmıştır.

"Hellenizm" propagandasının en faal aleti olan Fener patrikhanesinin, "Millî Mücadele" yıllarına gelinceye kadar senelerce sarfettiği me-saiye rağmen Rumca, Türk Ortodoksları arasında Türkçe'nin yerini tutamamıştır.

"Mübadele"ye kadar Anadolu'da sair Türkler'den tamamen farksız olarak yaşayan bu "Rumca bilmeyen Ortodokslar", acaba ana lisanlarını unutmuş ve Türkleşmiş Hıristiyanlar mıdır? Yoksa ırken Türk olup da sonradan Hıristiyanlığı kabul etmiş ve lisanen değilse bile "hissen" Rumlaşmış kimseler midir? Bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün olmadığı ifade edilmekle birlikte, bu insanlar hakkında ayrı ayrı etnoğrafik ve tarihî araştırmalar henüz yapılmadığı gibi yapılan araştırmalar da genellikle bir siyasî fikre bağlı olarak yapıldığından tarafsız değildir.

Türkçe'den başka dil bilmeyen Türk Ortodokslarının "**ana dillerini unuttuğu eski Anadolu Rumları**" olduğu görüşü savunulacak bir fikir olarak görünmemektedir. Sebepleri de şöyle sıralanabilir:

1. Rumca basit bir konuşma dili değildir ki kolayca unutulabilsin.
2. Türk Ortodoksları Anadolu'daki Müslüman Türklere nisbetle küçük bir "ekalliyet" teşkil ediyorlarsa da herhalde kendi ana lisanlarını unutmayacak derecede bir yoğunluğa sahiptirler.
3. Türk hâkimiyeti, hiç bir zaman kendi idaresi altındaki kavimlerin ana dillerini unutturmağa çalışmamıştır.
4. Anadolu'da yüzyıllardan beri Türk hâkimiyeti altında yaşayan bir takım "Ortodokslar" vardır ki onların ana lisanları "Rumca"dır. Eğer Türk hâkimiyeti Türk Ortodokslarına cebren, zor kullanarak ana lisanlarını unuttursaydı, bunların da Rumca bilmemeleri gerekirdi. Halbuki böy-

le bir uygulama yoktur.

İşte bütün bu sebeplerden dolayı Türk Ortodokslarının, ana lisanlarını unutmüş eski Rumlar olmadığı açıkça görülmektedir.

Bilindiği gibi XI.yüzyıla kadar, Orta Asya'dan batıya doğru gelişen Türk fütühat an'anesinin istikameti, Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan Tuna boylarıdır. IV.yüzyıldan itibaren bu istikameti takip eden Türk boyları, ilk numune Batı Hunları olmak üzere Avrupa'da "kavimler göçüne" sebep olmuşlardır. **Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Uz'lar,** (Kuman) **Kıpçaklar** hep bu yolu takip ederek Balkanlara, Bizans ülkesine girmişlerdir. Birbirini takip ederek dalgalar halinde gelen bu Türk toplulukları, ilk göründükleri zamanlarda Bizans'ı meşgul etmişler, fakat zamanla eski güçlerini kaybederek bu imparatorluğun nüfuzu altına girmişlerdir. Bizans'ın bu Türk boylarına karşı uyguladığı siyaseti, "önce gelenleri daha sonra gelenlerle savuşturmak" şeklinde özetlemek mümkündür. Siyasî bir güç olmaktan çıkınca da Bizans imparatorları, bu Türkleri sistemli bir şekilde Hıristiyanlık tesirinde bırakarak eritme yolunu takip etmişlerdir. Bizans'ın nüfuzuna giren bu Türk boyları Anadolu'da sınır muhafızı olmak üzere yerleştirilmişlerdir. Bir çoğu da paralı asker olarak istihdam edilmiştir.

Bizans'ın bu Türk topluluklarını Anadolu'nun hangi bölgelerine yerleştirdiğini "yer adları"ndan takip etmek mümkündür. Bu Türklere karşı takip edilen Hıristiyanlaştırma faaliyetinin ne dereceye kadar başarılı olduğunu tesbit etmek oldukça zordur. Bizans politikasının başarısızlığına dair bir kaç misal bulunabilir: 1048'de Bizans'a esir düşen Turak

idaresindeki Peçenekler'in 1049'da Selçuklular'a karşı savaşmak üzere sevkedildikleri Üsküdar'dan geriye dönmeleri, hattâ Boğaz'ı atlarıyla geçmeleri, 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordusundaki Uz ve Peçenekler'in Selçuklular'ın safına geçmeleri zikredilmeye değer misallerdir.

Bizans'ın Hıristiyanlaştırma politikasının büyük çapta başarılı olduğunu söylemek mümkün değilse de, nisbî bir başarıdan bahsedilebilir. Osmanlılar zamanında ortaya çıkan "Karamanlı edebiyatı" bu politikanın bir sonucu olsa gerektir.

Netice itibariyle "mübadele"ye kadar Anadolu'da bulunan, Türkçe konuşan Ortodoksların, "Türk Ortodoksları"nın, daha Bizans imparatorluğu zamanında gelip yerleşmiş Avar, Bulgar, Peçenek, Uz ve (Kuman) Kıpçakların bakiyeleri olduğu söylenebilir. Rumluk propagandası ile zehirlenen bu Ortodoksların Türk ırkından oldukları gelecekte yapılacak daha geniş araştırmalar ile destekleneceği ve durumun daha da aydınlığa kavuşacağı kanaatindeyiz. Tarihî olarak, Türk ırkından olduklarını ispat ve kabul ettiğimiz Türk Ortodokslarının "hissen" ne derece Türkleşip Türkleşmedikleri düşünülebilir.

- GALANTİ, Avram; **Ankara Tarihi**, İstanbul, 1950.
- GAYDARCI, G.A.-KOLTSA, E.K.-POKROVSKAYA, L.A.-TUKAN, B.P.; **Gagauzsko-Russko-Moldavskii Slovar**, Moskua, 1973.
- GIBBONS, H.A.; **The Foundation of the Ottoman Empire**, 1916, Terc: Ra-gıp Hulusi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, İstanbul, 1928.
- GÖKALP, Ziya; **Türk Medeniyeti Tarihi**, Hazırlayanlar: İsmail Aka ve Kazım Yapar Koprıman, İstanbul, 1976.
- GROUSSET, René; **Bozkır İmparatorluğu**, Terc: M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980.
- GÜNGÖR, Erol; **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul, 1986.
- GÜNGÖR, Harun; **Süryani Kaynaklarına Göre Türklerin Menşe'i, Dinî İnanış ve Adetleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.40, Ayrı Basım, İstanbul, 1986.
- _____; **Maniheizm**, E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.5, Ayrı Basım, Kayseri, 1988.
- GÖNLÜBOL, Mehmet-SAR, Cem; **Olaylarla Türk Dış Politikası, I-II**, Ankara, 1987.
- GÖYÜNÇ, Nejat; **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, 1972.
- HOCAOĞLU, Mehmet; **Belgelerle Yunan Barbarlığı**, İstanbul, 1985.
- İBNE BİBİ; **El-Evamirü'l-Alâ'iyye fi'l Umuri'l-Alâ'iyye**, Tıpkı Basım, Ankara, 1956.
- İBNU'L-ESİR; **El-Kâmil fi't-Tarih**, I-XII, Beyrut, 1965.
- **İbn Fadlan Seyahatnâmesi**, Haz: Ramazan, Şeşen, İstanbul, 1975.
- İNALCIK, Halil; **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, Ankara, 1956.
- İNAN, Abdülkadir; **Tarihte ve Bu gün Şamanizm**, Ankara, 1972.
- _____; **Eski Türk Dini Tarihi**, İstanbul, 1976.
- İZGİ, Özkan; **Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara, 1987.
- JAESCHKE, Gotthard; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, Ankara, 1970.
- KAFALI, Mustafa; **Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, 1976.
- KAFESOĞLU, İbrahim; **Türk Millî Kültürü**, Ankara, 1977.

- _____ ; *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.
- KARAKURT, Ali; *Fener Patrikhanesinin İzyüzü*, İstanbul, 1955.
- KAYGUSUZ, Bezmi Nusret; *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955.
- KOWALSKI, Tadeuzs; *Karaimische Texte ın Dialekt von Trokl*, Krakowie, 1928.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad; *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul, 1981.
- _____ ; *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul, 1983.
- KÖYMEN, Mehmet Altay; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, (Kuruluş Devri)*, Ankara, 1979.
- _____ ; *Alp Arslan ve Zamanı, I*, Ankara, 1983.
- KURAT, Akdes Nimet; *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937.
- _____ ; *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972.
- KUZGUN, Şaban; *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1985.
- _____ ; *Hz. İbrahim ve Hanifilik*, Ankara, 1985.
- MERAM, Ali Kemal; *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1969.
- NUR, Rıza; *Türk Tarihi, I*, İstanbul, 1978.
- ONGAN, Halit; *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'ie Sicili*, Ankara, 1958.
- _____ ; *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'ie Sicili (1588-1590)*, Ankara, 1974.
- OSTROGORSKY, Georg; *Bizans Devleti Tarihi, Terc: Fikret Işıltan*, Ankara, 1981.
- ÖGEL, Bahaeddin; *Dünden Bu Güne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988.
- ÖNDER, Ali Rıza; *Kayseri Basın Tarihi (1910-1960)*, Ankara, 1972.
- ÖZALP, Kâzım; *Millî Mücadele (1919-1922), I*, Ankara, 1988.
- ÖZTUNA, Yılmaz; *Büyük Türkiye Tarihi, I*, İstanbul, 1983.
- PEREMECİ, Osman Nuri; *Tuna Boyu Tarihi*, İstanbul, 1942.
- RASONYI, Laszlo; *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
- ROUX, Jean-Paul; *Les Traditions des Nomades de la Turquie Meridional*, Paris, 1970.
- SAKALLI, Bayram; *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler*, Ankara, 1988.

- SALAVIELLE, Sévérien-DALLEGGIO-Euginé; *Karamanlidika, Bibliographie Analytique D'ouvrages En Langue Turque Imprimés En Caractères Grecs, (1584-1900), I, 1958, II, 1968 ve III, 1974.*
- SCHER, Mgr Addai; *Historie Nestorienne Inédite (Chronique de Séert), Première Partie, Dans la Patrologia Orientalis, IV, Paris, 1907.*
- SOYSAL, İsmail; *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I, (1920-1945), Ankara, 1983.*
- SÜMER, Faruk; *Oğuzlar, İstanbul, 1980.*
- ŞAHİN, Süreyya; *Fener Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul, 1980.*
- ŞEŞEN, Ramazan; *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, 1985.*
- TANER, Aydın; *Türk Devlet Geleneği, Ankara, 1981.*
- _____ ; *Türk Kavramının Gelişmesi, Ankara, 1983.*
- TANSU, Samih Nafiz; *İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1964.*
- TANYU, Hikmet; *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul, 1986.*
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet; *Din Sosyolojisi, Ankara, 1975.*
- TAŞTAN, A. Vahap; *Nesturi Misyonerlerin Orta Asya ve Çevresindeki Faaliyetleri, E.Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1986.*
- TOGAN, Zeki Velidi; *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981.*
- _____ ; *Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.*
- TURAN, Osman; *Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.*
- _____ ; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973.*
- _____ ; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1978.*
- _____ ; *Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet, İstanbul, 1980.*
- _____ ; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1980.*
- TURAN, Refik-ŞAHİN, Muhammet-SAFRAN, Mustafa; *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Ankara, 1988.*
- TÜRKAY, Cevdet; *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar, İstanbul, 1979.*
- TÜRSEN, Nurettin; *Yunan Sorunu, Ankara, 1987.*
- UMAR, Bilge; *İzmir'de Yunanlılar'ın Son Günleri, Ankara, 1974.*

- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, I, Ankara, 1982, II, Ankara, 1975.
- WATT, W.M.; **Modern Dünyada İslâm Vahyi**, Terc: Mehmet S. Aydın, Ankara, 1982.
- YALMAN (Yalgın), Ali Rıza; **Cenupta Türkmen Oymakları**, Haz: Sabahat Emir, II, Ankara, 1977.
- YAZICIZADE, Ali; **Tarih-i Al-i Selçuk**, Topkapı Sarayı, Revan Köşkü, Nu: 1391, Vr. 445a, Vr. 4456.
- YİNANÇ, Mükrimin; **Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)**, İstanbul, 1944.

F. MAKALELER

- AKSU, Fehmi; "Isparta'da Hıristiyan Türklere Dair", **Ün**, S. 45-46, 1 Kasım 1937-2 Kasım 1938.
- ARAT, Reşit Rahmeti; "Kıpçak", **İA**, VI, s. 713-716.
- BABINGER, Franz; "Sarı Saltık Dede", **İA**, X, s. 220-221.
- BARKAN, Ömer Lütfi; "Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar", **İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası**, XVII/1-4.
- BARTHOLD, W.; "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hıristiyanlık", Terc: Cemal Köprülü, **TM**, I, İstanbul, 1925.
- BERKOL, Bülent; "Yunan Harfli Türkçe; Karamanlı Edebiyatı", **Cumhuriyet**, 5 Ekim 1986.
- BULUÇ, Sâdettin; "Şaman", **İA**, XI, s. 310-335.
- DAĞLIOĞLU, H. Turhan; "X uncu Asr-ı Hicride Hamideli'nde Arazi Hasılat, Nüfus ve Aşiretlerin Vaziyetleri, Vergi Sistemleri", **Ün**, s. 87-90, 1941.
- DECEI, Aurel; "Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İtikadnâmesinin Türkçe Metni (buna istinaden Ragıp Özdem, Gennadios'un İtikadnâmesi)", **Ülkü**, s. 60, Şubat 1938.
- ECER, A. Vehbi; "İslâmiyet'in Doğuşu Sırasında Araplarda ve Türklerde Totemcilik Var mıydı?" **EÜ. Sos. Bil. Ens. Dergisi**, S. 1, s. 103-112, Kayseri, 1987.
- ELÖVE, Mustafa Emil; "Türkiye'de Din İmtiyazları", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, X/1-4, 1953.
- ERCAN, Hikmet Yavuz; "Fener ve Türk Ortodoks Patrikhanesi", **AÜ. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Tarih Araştırmaları Dergisi**, V, S. 8-9, s. 411-438, Ankara, 1967.

- EYİCE, Semavi; "Anadolu'da Karamanlıca Kitabeler", *Belleten*, s.153, 1975.
- _____ ; "Rum Harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) Bir Nevşehir Salnâmesi (Yıllığı)", *İÜ.İktisat Fakültesi Fındıkoğlu Armağanı*, İstanbul, 1977.
- HUDAVERDOĞLU, S.A.-THEODOTOS; "La Litterature Turcophone", *Acte du III, Congres International des Etudes Byzantines*, Athéne, 1932.
- GÖDE, Kemal; "İslâm'a ve Anadolu'ya Hicret Edenler", *Erciyes*, S.43, s.1-4, Kayseri, 1981.
- _____ ; "Türkler'in İslâmiyet'e Girişlerini Kolaylaştıran Sebepler", *Erciyes*, S.90, s.35-37, Kayseri.
- GÜNGÖR, Harun; "Gagavuzlar'ın Hıristiyanlığı Kabulü ve İnanişlerindeki İslâmî Unsurlar Meselesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.27, İstanbul, 1983.
- _____ ; "Karamanlıca (Grek Alfabeli Türkçe) Bir Kitabe", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1984.
- _____ ; "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.62, İstanbul, 1989.
- _____ ; "Karamanlıca Üç Kitabe", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul, 1989.
- GÜZEL, Abdurrahman-SEFEROĞLU, Ş.Kaya; "İslâmiyete Anadolu'da Giren Türkler", *Millî Kültür*, S.54, 1986.
- İŞILTAN, Fikret; "Me'mün", *İA*, VII.
- MASSON-OURSEL, Paul; "Asie Centrale", *Histoire Générale des Religions*, II, Paris, 1960.
- MENZEL, Th.; "Gagavuzlar", *İA*, IV, s.706-707.
- MOLLOVA, Mefkûre; "Sur le Terme 'Karaman' et les Recherches Sur les Karamans De J.Eckmann", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.8-9, İstanbul, 1980.
- KAFALI, Mustafa; "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Töre*, s.40, Eylül 1974.
- _____ ; "Eski Türk Dini Hakkında Dersler", 18 kasım 1989, Kayseri.
- KAFESOĞLU, İbrahim; "Türkler", *İA*, XII/2, s.142-280.

- _____ ; "Malazgirt", *İA*, VII, s.239-248.
- KESKİN, Mustafa; "Millî Mücadele Başlarken Anadolu'nun Demografik Yapısı", *EÜ.Sos.Bil.Ens.Dergisi*, S.3, 1989, s.469-482.
- KOMAN, M.Mesud; "Anadolu Hıristiyanlarında İslâm ve Türk Adları", *Konya*, No.3, İkinciteşrin 1936.
- KÖPRÜLÜ, M.Fuad; "Anadolu'da Hıristiyan Türkler", *İkdam*, 19 Haziran 1921.
- KRAMERS, J.H.; "Karaman", *İA*, VI, s.309-311.
- KURAT, Akdes Nimet; "Peçenekler", *İA*, IX, s.535-543.
- _____ ; "Bulgar", *İA*, II, s.781-796.
- KUZGUN, Şaban; "Kur'an-ı Kerim'de Zü'l-Karneyn Meselesi", *Erciyes*, S.48, Kayseri, 1982.
- NAU, François; "Les Pierres Tombales Nestoriennes du Musée Guimet", *Revue de Orient Chrétien*, Deuxième Serie, XVII, Paris, 1913.
- ÖNEN, Ragıp; "Bor Halil Nuri Bey Kütüphanesindeki Mahkeme-i Şer'iyeye Sicilleri ve Bunlarda Görülen Türk Kişi ve Köy İsimleri", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, S.3, Ankara, 1958.
- PEKER, Nureddin; "Türk Dostu Değil, Türk Oğlu Türk Papa Eftim'in Arkasından", *Tarih Konuşuyor*, VIII, S.52, Mayıs 1968.
- RASONYI, Laszlo; "Ortaçağda Erdel'de Türklüğün İzleri", *Belleten*, S.5-6, 1938.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut; "Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar", *Ord.Prof.Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, 1985.
- ŞEŞEN, Ramazan; "Eski Araplar'a Göre Türkler", *TM*, XV, İstanbul, 1960.
- TOGAN, Zeki Velidi; "Oğuzlar'ın Hıristiyanlığı Meselesine Ait", *TM*, II, İstanbul, 1928.
- TURAN, Osman; "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", *Belleten*, XII/45.
- TURGAL, H.Fehmi; "Mülga Şer'iyeye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde İncelemeler", *İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul, 1943.
- ULVİ, İzzet; "Anadolu'da Hıristiyan Türkler", *Hâkimiyet-i Milliye*, (I) 18 Kasım 1921, II(12 Aralık 1921), III(5 Ocak 1922).
- YALTKAYA, Şerafettin; "Türklere Dair Arapça Şiirler", *TM*, V, İstanbul, 1936.

EKLER
EK:1

KARAMANLICA

ALFABE

A	a	Ο	o
Э	v	ΟΥ	ü
Г	g	Π	p
Гх	g	Π̇	b
Δ	d	Ρ	r
Δ\$	c	Σ	s
Е	ē	Σ̇	š
З	z	Τ	t
Н	e	Τ\$	ç
Ө	th	Υ	u-y
Њ	ı	Ϊ	y
І	i	Φ	f
К	k	ΥΙ	y
Λ	l	Χ	k
М	m	Ψ	ps
Н	n	Ω	ō
Ξ	x	Χ	(χ) h
Ö	ö	Χ̇	(χ̇) kh

2 1. Kasım 1962

EK:2

Y. No. _____

Türkiye Cumhuriyeti

C. No. _____

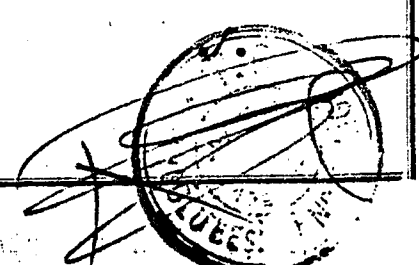
-41972

S U R E T

TÜRKİYE BÜYÜK MİDLET MECLİSİ HÜKÜMETİNE
TABİİ UMUM ANADOLU TÜRK ORTODOKSLARININ
PATRİK KALIMAKAMI İNTİHABATINA DAİR
MAZBATAI İNTİHABIYE

İşbu 1922 senel Şehri Eylülün yirmibirinci çarşamba
günü Zevaili saat üç raddelerinde biz Zirde vazilimizde
Umum Anadolu Türk Ortodoks cemaetleri mürahasılları Konya
metropolidi Şerafetlu Prokopios efendi hazretlerinin
tahtı riyasetlerinde şerafetli Piskoposlar Meletios ve
Proasyps efendilerle Anadolu Türk Ortodoksları müraha
ssı umumileri Faziletli PAPA EFTİM EFENDİ hazretleri
ve kayseride mevcut umum sınıfı ruhban hazırlı oldukla
rı halde biligtima asıslardar beri biz Anadolu umum
Türk Ortodokslarının mercii ruhanımız bulunan FENAR
PATRİKHANESİ mintarafı ilahı Ziri himayesinde tevdi
edilmiş olduğumuz hükümeti celilel Osmariye ilkatı mına
sebat ve kilisenizin kavanini mevzuasına küllüyen muha
lif olarak iddâel mülkiye ile idareel ruhaniye arasındâ
tevaZuhü mukteZi bulunan ahengi ihlal ve fener patrik
hanesi dairel muhanesiyle hiç bir münasebeti olmayân
ve tebai ecnebiyeden bulunan meletyos metaksakis efen
diyi Patriklik makamına ik'at etmiş ve bu suretle hea

1962 — Danga Matbaası

T. C.
NOTERLİĞİ
Zuhda Tarhan
Noteri

21 Kasım 1962

Y. No. _____

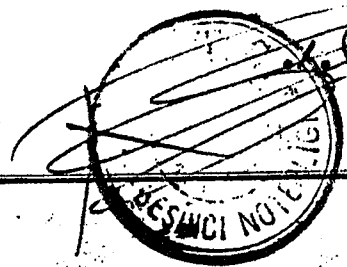
Türkiye Cumhuriyeti

C. No. 41972

2

Noteri

Hükümeti müfahamaî matbuası²a karşı ademî itaat ve hemde Hükümeti matbuası²la biz² tebai sadıka arasın da Sui tefehümânın hudusuna sebebiyet vermiş olduklarından ve birnetice milletimizi pek müşkül ve vahim bir vaziyete ilka ettiklerinden müekillerimiz bulun an Uzun Anadolu Türk Ortodoks cemaatle i mukademma Hükümeti celilei milliyemize müteahhit arıza ve telgraf namelerle müraعات ederek bu suretle kilisemizin kanunları ve teamülî ahkâmî hilafına olarak fener patrikhanesinde husule gelen ahvali red ve Protesto ve fekki irtibat ettiklerini dahi büyükün aleme kevraren ilan ve ilâm eylediklesinde ve bizleri usulî daîresinde kilisemizin ahkâmî şerifesine tevfiikan patrikhanemizin teşkîlî hususunun mütevekkîf bulunduğuyunun ka ilisinibifaya me²zun olmak üzere Tevfil ettiklerinde İstanbul'da Patriklik makamını Gasb etmiş olan MELETİOS METAKSAKİS efendinin meskîr makamın gasıbı olduğunu ve binanaleyh hiç bir veçhiyle Türkiye Büyük millet meclisi Hükümetine tabî Uzun Türk Ortodokslarının Patriği bulunmadığını ilan etmekle beraber ve şimdilik Patrik intihabı ise Mustafa Türk ordularının fedakarlıkları ile tahlis olunan devairi ruhanî

1962 — Dava Matbaası

Noter kâğıdı

Nümune: 1

21 Kasım 1962

Y. No. _____

C. No. _____

Türkiye Cumhuriyeti

- 4197

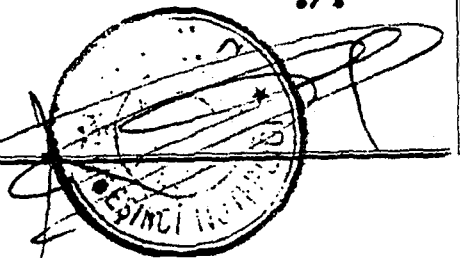
Noteri

3

yenin metropolitlerinin ve gavriruhani mürahislerinin iştirakiyle içtima alınacak meclisi umuminin davet ve içtima ve inikadına mütevekkil bulunduğundan ve bunun temini dahi ahvali hazır ilcaatle kabil olamayan caginın esamisi belâda meskur Episkopos efendilerle teşekkül eden cemaat Metropolitlerle Kilisenin kongresi tarafından intihap olunan çeko oğlu Filip boyacı oğlu Koçma Kostaki fehmi yorgi Orologas Teofitos Ayan oğlu Durmuş Oğlu Todos Çömləkçioğlu mihalaki Pulluoglu istanat Zihni efendilerden mürekkep meclisi muhteli dai ile birlikte patrikhane nişannamesi ahkamina tevfikey umuru ruhaniye ve mezhebiyemizi tedvir ve ileride patrik intihabatı istihzaratınla tevesül etmek üzere hepsi müşarünileyh Prokpois efendi Haşretlerini Türkiye Büyük Millet meclisi Hükümetine tabi umum Türk Ortodoksların Patrik kaimmakamı intihap ettiğimizi ve mercii aidinden emri resmisinin istihsali zımında işbu mezbeta intihabiyemizi üç nusha olarak tanzim ve umum huzarı da tarafından hattı destimimizle imza edildikten sonra birisi Kayseri sancagı Mutasarırı aliyesine Diğeri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine tabi Umum Tür

Noter kâğıdı

Nümune: 1

1962 — Dama Matbaası

Türkiye Cumhuriyeti

Y. No. 41972/1962

C. No. 41972

4

Ortodoks patrik kaimmakamı rutbetli Prokopios Efendi hazretleri ve üçüncüsüde mürahasası umumimiz PAPA EFTİM efendi hazretlerine takdim kılındı 21.Eylül.1962 ve 4.Teyrinevel.1338

PAPA EFTİM
Umum Türk Ortodoks cemaat
ve Kışeleri vekili umumisi
ve mürahası
İmzası

EPİSKOPOS PROKOPIOS
İmzası
Episkopos meletiyos
(Mühür ve imzası)

ANTALYA TÜRK ORTODOKS CEMAATI MÜRAHASI ÇERKEOĞLU FİLİP (İmzası)

PAPA YORGI
İmzası

PAPA ANDON
İmza

PAPA NİYOFİDOS
İmza

PAPA PAVLOS
İmzası

PAPA GRİGORYOS
İmzası

PAPA NURALAMBOS
İmzası

papa haralambos
İmzası

İkonomos Papa Haralambos
İmzası

Papa Ogeenyos

Papa Matyos

Papa Tedoros
İmzası

Kemir Türk Ortodoks Cemaati
Mürahası (İmzası)

Siyas Mürahası
Bedrosaki

Konya Mürahası
Simon Bağoğlu

Malatya Mürahası
İstifanı İmzası

Anamur Mürahası
Bedrosaki Teşgi

Develi mürahası.
Boyacıoğlu
İmza

Zonguldak mürahası
İstamat Zihni
İmza

Akdag
İmza

İSPARTA
İmza

AKŞEHİR
İmza

KARAHİSARİ ŞARKI MÜRAHASI
İmza

1962 — Danga Matbaası

Noter kâğıdı

Nümunə: 1

21 Aralık 1960

Y. No. _____

Türkiye Cumhuriyeti

C. No. - 41972

Noteri

5

EGÜRDİR
İmzasıYOZGAT
İmzasıENDERLİK
Mihal aposoglu
İmzaAKSARAY
Vasil
Lukudis
İmzaFethiye
İmzasıTrabzon Murahhası
İmzasıTolson Murahhası
İmzası

SONLUL İMZASI

ALAIYE İMZASI

TOSY' MURAHASI
İmzasıMİLAS MURAHASSI
İmzasıNİGDE
İmzasıZİNCİDERE
İmzasıKASTAMONU
Murahhası
İmzasıİNCESU
Murahhası
İmzasıKAYSERİ MURAHHASI
İmzasıSİNOP MURAHHASI
İmzaTALAS MURAHHASI
İmzaSİLİLE MURAHHASI
İmza

SAMSUN

İmzası

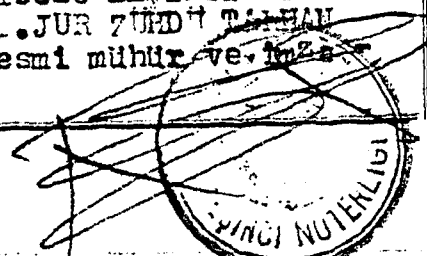
Müstakil Türk Orçoks Laliseleri Başpşazı PAPA EPTİ
ERENBOL tarafından ibraz edilerek Türkçeye çevrilmesi
istenilen işbu mazbata sarretinin dalgı ve ibraz edilen
Eski arap harfleriyle ve Türkçe ifade ile yazılı olduğ
görülen aslına ve dosyadaki alikonulan nushasına uy
gun olduğunu tasdik ederim.

14. Aralık. 1960

BEYOGLU BEYİNCİ NOTERİ
D. JUR 7ÜHDÜ TALEHAN
resmi mühür ve imza

Noter kâğıdı

Nümune: 1

1962

Danga Mathası

8103

T.C.

BOYUĞLU 3/üncü

SULH HUKUK

Mahkemesi

Sayı: 942/2024

EK:3

Kararname suretidir

Papa Eftim efendinin hareketi milliyenin ibtidasından beri Türkiye davasıyla alakadar görünmesi ve Patrikaneye arasında ki vaziyet nazarı itibare alındığı takdirde efradı ailesinin muba- deleye tabi olması dıçarı felaket olacağı muhakkak bulunduğundan bir karar ittihazi talebini havi Dahiliye Vekâleti celilesinin 2/8/340 tarih ve Emniyeti Umumiye Müdüriyeti 3798 No:lu tezkeresi üzerine munaileyh Papa Eftim efendi ve ailesinin İstanbulda yerleş- mesine musaaide itası İcra Vekilleri Heyetinin 3/8/340 tarihli içti- maında kararkir olmuştur. 3/8/340

Türkiye Reisi Cumhuriyeti
Gazi Mustafa Kemal

Başvekil ve Harıcıye Vekili
İsmet

M.M.V.
Kâzım

AD.V
M.Necati

DA.V.
Dr. Refik

MA.V.
M.Abdulhak

E.V.
Vasıf

N.V.
Sırra

SR.V.
Zekai

S.I.E.V.
Dr. Refik

M.İmar ve İskân V.
Rafet

Aslının aynıdır
İskân Umum Müdürlüğü
Resmi mühür ve imza

İşbu suret Beyoğlu 3/üncü Sulh Hukuk Mahkemesinin 942/2024 sayılı dosyasındaki mevcut aslına mutabık olduğu tasdik olunur 15/II/942

Hakim
Resmi mühür ve imza

Bir sureti dairede dosyasında saklanan bu suret ibraz edilip yine- sahibine iade edilmiş aslına mutabakatı tasdik olunur.

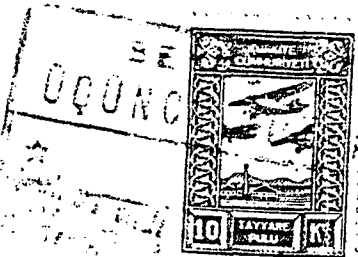
20/Mayıs/1948

Resmi mühür. T.C. Beyoğlu üçüncü Mahkemesi:

İmza. H. ZORLU

İşbu suret dairede dosyasında saklı. 20/Mayıs/1948 Tarih ve- 8064 No.lu suret daireye müşahesine uygun olduğuna tasdik ederim.

21/8/948

Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

B İ B L İ Y O G R A F Y A

A. ARŞİV BELGELERİ

a. Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüdlere Başkanlığı Arşivi-ATASE:

- Klasör No.75, Dosya No.97, Fihrist No.16-3,
- Klasör No.75, Dosya No.97-280, Fihrist No.10-1,
- Klasör No.81, Dosya No.139-299, Fihrist No.3,
- Klasör No.8, Dosya No.48, Fihrist No.28,
- Klasör No.8, Dosya No.48, Fihrist No.24,
- Klasör No.81, Dosya No.3, Fihrist No.139-299,
- Klasör No.85, Dosya No.103-316, Fihrist No.15-1,
- Klasör No.186, Dosya No.25-93, Fihrist No.124,
- Klasör No.83, Dosya No.75-308, Fihrist No.31,
- Klasör No.92, Dosya No.334-A, Fihrist No.29,
- Klasör No.468, Dosya No.(38)1-A, Fihrist No.62,
- Klasör No.92, Dosya No.119-334-A, Fihrist No.16,

b. Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesi Arşivi

- 4 Teşrinievvel 1338 tarihli, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne Tabi Umum Anadolu Türk Ortodokslarının Patrik Kaim-i makamı İntihabına Dair Mazbata-i İntihabiye Sureti.

- Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti'nin 3.8.1340 Tarihli "Papa Eftim ve ailesi" ile İlgili Karar Sureti.

c. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı:21, Vesika No.540, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1957.

B. SÜRELİ YAYINLAR (GAZETELER)

ANADOLU'DA ORTODOKSLUK SADASI

(Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne Tâbi Umum Anadolu Türk Ortodoksları Kilise Kongresi'nin Mürevvic-i Efkârıdır),

Haftalık, toplam;16 sayıdır. 22 Temmuz 1922-8 Nisan 1923, Kayseri-Zincidere.

HAKİMİYET-İ MİLLİYE

1 Mayıs 1921-18 KASIM 1921-30 KASIM 1921-12 ARALIK 1921-5 OCAK 1922-20 OCAK 1923.

İKDAM

- 3 Mayıs 1921-7 MAYIS 1921-19 HAZİRAN 1921-30 ARALIK 1921.

İSTİKLAL HARBİ GAZETESİ

(Kalk Uyan Yoksa Ardı Hicrandır)

Haz: Ömer Sami Coşar, Cilt:1, 15 Mayıs 1919-8 Ekim 1919.

C. HATIRAT KİTAPLARI

- NUTUK, I-III, Ankara, 1983.
- BAYAR, Celâl; *Ben de Yazdım*, V, İstanbul, 1967.
- ERGENE, Teoman; *İstiklâl Harbinde Türk Ortodoksları*, İstanbul, 1951.
- MİSAİLİDİS, Evangelinos; *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakârü Cefakeş)*, Hazırlayanlar: Robert Anhegger, Vedat Günyol, İstanbul, 1988.
- SOTİRİYU, Dido; *Benden Selâm Söyle Anadolu'ya*, Terc: Atillâ Tokatlı, İstanbul, 1986.

D. MÜRACAAT KİTAPLARI

- Ana Britannica, I-XV.
- BANARLI, Nihad Sami; *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I-II, İstanbul, 1987.
- DEVELLİOĞLU, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1980.
- Köylerimiz, İstanbul, 1933.
- SARAÇ, Tahsin; *Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük*, I-II, Ankara, 1976.
- *Yeni Türk Ansiklopedisi*, VII, İstanbul, 1985.

E. KAYNAKLAR VE TETKİKLER

- ATŞIZ, Nihal; *Türk Tarihinde Meseleler*, İstanbul, 1977.
- ATABİNEN, Rechid Saffed; *Les Turcs a Constantinople du V é au XV é Siecle*, İstanbul, 1954.
- ARSAL, Sadri Maksudi; *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul, 1979.
- ANDREASYAN, Hrand-KÖMÜRÇÜYAN, Eremya Çelebi; *İstanbul Tarihi (XVII. yüzyılda İstanbul)*, İstanbul, 1952.
- AKSARAYİ, Kerimü'd-dîn Mahmud; *Müsameretü'l-Ahbâr* (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi), Nşr: Osman Turan (Farsça metin), Ankara, 1944.

- AKIN, Himmet; *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1968.
- Ahmed Cevdet Paşa; *Tarih-i Cevdet, I*, İstanbul, 1972.
- BROCKELMANN, Carl; *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Terc: Neşet Çağatay, Ankara, 1964.
- BAŞGİL, Ali Fuad; *Din ve Lâiklik*, İstanbul, 1962.
- BARTHOLD, Vasiliy Viladimiroviç; *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981.
- BARTHOLD, W.-KÖPRÜLÜ, M. Fuad; *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1977.
- BAİLLY, Auguste; *Bizans Tarihi, I-II*, Tercüman 1001 Temel Eser (46 ve 47), Terc: Haluk, Saman.
- CIACHIR, Mihail; *Dictionar Gagauzo (Tiurco)-Roman*, Chişinau, 1935.
- CAMÎ (Baykurt); *Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler*, İstanbul, 1932.
- CAHUN, Léon; *Introduction a L'histoire de L'Asie: Turcs et Mongols des origines a 1405*, Paris, 1896.
- CAHEN, Claude; *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, Terc: Yıldız Moran, İstanbul, 1979.
- DANIŞMEND, İsmail Hami; *Türklük ve Müslümanlık*, Konya, 1978.
- Dündar Taşer'in *Büyük Türkiye'si*, Hasret Yayınevi, (Tarihsiz).
- Ebûlgazi Bahadır Han; *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terâkime)*, Haz: Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser (33).
- ELİADE, Mircea; *Le Chamanisme et les Technuques Archaïques de L'extase*, Paris, 1951.
- _____; *Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavî Tanrılar*, Terc: Harun Güngör, E.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Ayrı Basım, Kayseri, 1984.
- ERCAN, Yavuz; *Ondokuzuncu Yüzyılda Balkanlarda Kilise*, Ankara, 1987.
- ERGİN, Muharrem; *Orhun Abidileri*, İstanbul, 1980.
- ERDEHA, Kamil; *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler Listesi*, İstanbul, 1975.
- ERÖZ, Mehmet; *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983.
- _____; *Millî Kültürümüz ve Meselelerimiz*, İstanbul, 1983.
- ESİN, Emel; *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı Basım, İstanbul, 1978.